

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ТЕРПАН ІРИНА МИХАЙЛІВНА

УДК 94(477)"1921/1929":[338.434:631.115.1](043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФОРМУВАННЯ БЮДЖЕТУ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ
В УМОВАХ НЕПУ (1921–1929 рр.)**

Спеціальність – 032 Історія та археологія

Галузь знань – 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

І. М. Терпан

Науковий керівник: **Священко Зінаїда Василівна**, доктор історичних наук, професор

Умань – 2023

АНОТАЦІЯ

Терпан І. М. Формування бюджету селянських господарств в умовах НЕПу (1921–1929 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, 2022.

У дисертаційній роботі на основі широкого кола джерел та наукової літератури досліджено особливості формування селянських бюджетів в добу НЕПу (1921–1929 рр.), джерела їх формування та структуру в розрізі основних та допоміжних галузей господарства, охарактеризовано витратну частину бюджетів селянських господарств та її співвідношення з фактичними доходами.

У першому розділі здійснено ґрунтовний аналіз історіографії проблеми, джерельної бази та теоретико-методологічної бази дослідження. Зокрема, виділено та охарактеризовано наступні хронологічні періоди: роки нової економічної політики; період утвердження сталінської тоталітарної системи; доба відлиги та період «застою»; часи «перебудови» та пострадянський період.

Проведений історіографічний аналіз проблеми дозволяє констатувати, що в цілому тема нової економічної політики в аграрній сфері не обділена увагою науковців. Останнім часом ця тема збагатилася вагомими напрацюваннями, що підтверджує її актуальність. Проте їх недостатньо для того, щоб скласти цілісне уявлення про особливості формування селянських бюджетів в 1921–1929 рр. Зафіксований в наукових працях фактичний матеріал недостатньо висвітлює окреслену проблему, оскільки він в більшості випадків подається дотично і фрагментарно. До цього часу

лише окремі сюжети з практики формування селянських бюджетів потрапляли в поле зору дослідників.

Дослідження селянських бюджетів засвідчило достатньо високу репрезентативність джерел з даної проблематики. Встановлено, що комплекси документів, сформовані за наслідками діяльності різних ланок виконавчої влади республіки, передусім, уряду, ЦК КП(б) України, галузевих наркоматів, господарських та громадських організацій УСРР, зосереджені у фондах центральних та регіональних державних архівів України. Вони, як і документи відомчих архівів, ще недостатньо залучалися до висвітлення вказаної проблеми. Їх введення до наукового обігу в поєднанні з опрацюванням опублікованих документів, наукової літератури та періодичних видань дали змогу зробити аргументовані узагальнення та висновки і реалізувати дослідницькі завдання.

Всебічний історіографічний аналіз та опрацювання джерел здійснено на сучасних теоретико-методологічних засадах. Різні принципи, методи та засади сучасної методології дали змогу уникнути суб'єктивних і упереджених оцінок та домогтися об'єктивної інтерпретації та доказовості зроблених за наслідками дослідження наукових висновків.

У другому розділі аналізується організаційно-правова база індивідуальних селянських господарств доби НЕПу. З'ясовано, що Земельним кодексом УСРР 1922 р., який було покладено в юридичну основу земельної політики радянської влади, селянське господарство визначалося як «сімейно-трудова об'єднання осіб, що спільно ведуть господарство» і регламентувалося землекористування селянського двору та визначався правовий режим його функціонування. Індивідуальні селянські господарства в доколгоспний період, передусім у першій половині 1920-х рр., були домінуючою формою організації сільськогосподарського виробництва в українському селі. Їх бюджетоутворюючий потенціал ґрунтувався на використанні земельних

наділів, утриманні значної кількості худоби, участь у сільськогосподарській кооперації та контрактації. До виробничого процесу залучалася праця селянських родин і обмежено – наймана праця.

Доведено, що економічна спроможність як головний чинник бюджету селянських господарств, прямо залежала від площі наявної у них землі. При цьому набув розвитку процес «осереднячення» селянських господарств – збільшення питомої ваги господарств із середньою площею засіву і водночас зменшенням груп малозасівних і великозасівних господарств. Своєрідним еквівалентом вартості зернової продукції виступала худоба, яка відігравала важливу роль у виробничому процесі та харчуванні селянських родин. Простежується також залежність вартості основних засобів виробництва від наявності в господарствах орного інвентаря з машинами.

Зроблено висновок про те, що головною складовою формування селянських бюджетів у період НЕПу були грошові доходи, завдяки яким задовольнялися потреби у харчуванні, одязі, житлі, закуплявся реманент, виконувалися податкові зобов'язання та здійснювалася оплата послуг. Понад половину у грошових надходженнях до селянських бюджетів становила виручка від продажу продукції землеробства і тваринництва, решта – від допоміжних галузей, промислів та сезонних робіт з оплатою грошима та кредити.

Третій розділ присвячено комплексному аналізу структури і джерел формування бюджетів селянських господарств. З'ясовано, що селянські бюджети, об'єднуючи сукупні доходи і витрати, структурно відповідали їх галузевій спеціалізації і концентрували грошові кошти для забезпечення усіх потреб родини. Доходна частина бюджетів формувалася передусім з доходів від господарської діяльності, а витратна включала витрати на придбання непродовольчих товарів, сплату податків, оплату послуг та інші витрати. Серед джерел формування селянських бюджетів виділяються три

основні галузі, що давали селянам доходи – рослинництво, тваринництво і птахівництво та допоміжні промисли, сезонні й інші роботи.

Основною бюджетоутворюючою галуззю селянських господарств в добу НЕПу виступала рослинницька галузь, в якій найбільш прибутковими були такі зернові культури як озима пшениця, жито, ячмінь, а також овес, під які відводилося понад 80 % усієї посівної площі. Сірі хліба (жито і овес) переважно сіялися в Поліссі і Лісостепу, експортні хліба (пшениця і ячмінь) – в Степу. Селянський бюджет наповнювався також за рахунок вирощування та реалізації городини, фруктів, баштанних культур, тютюнової продукції, льону, конопляного прядива, лікарських рослин, поширення яких теж мало свою порайонну спеціалізацію. Найвагомішу грошову виручку селянські господарства отримували від реалізації зернової продукції і значно меншу – від городництва, садівництва. Продукція рослинництва складала також основу харчового раціону селянських родин, а також мала значення як кормова база для тваринництва і до певної міри як будівельний матеріал та паливо.

За виручкою друге місце посідали доходи від тваринництва. Основу галузі становили скотарство, свинарство, вівчарство і птахівництво. При цьому тваринництво України мало м'ясо-молочний напрям. Основне грошове наповнення селянських бюджетів від тваринницької галузі давав продаж живої худоби. Значне поповнення давала реалізація м'яса, сала, молока та яєць, передусім в урбанізованих регіонах. Селяни продавали також шкури і хутра домашніх тварин. Набагато меншою була виручка від продукції птахівництва, ставкового рибництва, шовківництва, звірництва та пасічництва.

Дохідна частина селянських бюджетів включала також доходи від допоміжних галузей, промислів та сезонних підробітків. У виробництві продукції, забезпеченні їжею та підтриманні родинного бюджету значення мало городництво, під яке використовувалася більша частина присадибної

землі селянського господарства. На Поліссі, Лівобережжі та Правобережжі прибутковим було вирощування картоплі, а також часнику, цибулі, моркви, огірків, помідорів, в Степу – баштанних культур, овочів. В більшості регіонів вирощували плодові, ягідні і горіхоплідні культури, в окремих – хміль, тютюн, коноплі.

Окрему групу становили кустарні промисли, які були представлені такими професіями як гончарі, ковалі, рогозники, столяри, млинарі, ткачі, кравці, шевці, стельмахи. Ними виготовлялося до 70 % продукції дрібно-кустарної промисловості України.

Селяни займалися також різноманітними домашніми та відхожими промислами, працюючи на різних роботах за межами своїх господарств. До такого способу поповнення селянських бюджетів на кінець 1920-х рр. вдавалася майже половина господарств (переважно малоземельних). Збільшувалася і кількість селянських господарств з доходами від заробітків, не пов'язаних із роботою у своєму господарстві. Так, у 1926 р. заробітки в наймах були головним джерелом існування для 9,6 % усіх селянських господарств, а для 28,1 % – були головним джерелом грошових доходів.

У четвертому розділі аналізується витратна частина селянських бюджетів. Досліджено, що основну частину витратної частини бюджету більшості господарств становили витрати на харчування. Питома вага цих витрат коливалася в межах 20–25 % від загальних витрат селянської родини. Витрати на харчування у грошовому та натуральному вираженні, як правило, були більшими в економічно міцніших господарствах. Різниця витрат на харчування значною мірою залежала від недородів, а також від землезабезпечення, оподаткування, ціноутворення.

Основу харчового раціону селянських родин, за винятком окремих покупних продуктів, складала продукція власного господарства, переважно рослинного походження – хліб і картопля. Продукти

тваринного походження мали обмежений асортимент – переважали молоко, сало, риба. Впродовж періоду НЕПу якість харчового раціону селян мала тенденцію до поліпшення – збільшувалася питома вага кращого борошна, продукції тваринництва (переважно за рахунок вживання сала). Зростала також енергетична цінність (кількість калорій) селянського раціону. Мало місце сезонне коливання калорійності харчування – зменшення в зимовий період і збільшення під час активних сільськогосподарських робіт влітку і восени.

У цілому ж у харчуванні селян залишалося багато гострих проблем – за рахунок урізання витрат на харчування нерідко доводилося підтримувати загальний стан господарства. У багатьох випадках неякісне харчування негативно позначалося на здоров'ї членів селянських родин.

Понад третину витратної частини селянських бюджетів становили витрати на придбання непродовольчих товарів, передусім одягу і взуття, а також господарського інвентаря та будівельних матеріалів. Найбільше коштів селяни витрачали на взуття та одяг з помітною диференціацією залежно від економічної спроможності. Заможніші господарі більше купували фабричного взуття, готового одягу і білизни, а також тканин та іншої мануфактури, бідніші – змушені були задовольнятися взуттям і одягом переважно власного виробництва.

Кошти витрачалися також на придбання техніки і знарядь для збирання і обробки врожаю – плугів, жаток, снопов'язалок, молотарок, віялок, культиваторів, зерносушок тощо, а також транспортного інвентаря та інструментів. Купівельна спроможність селянських бюджетів залежала від наявної посівної площі. Активніше підвищували свою інвентарно-машинну забезпеченість заможні господарства, які у 1926 – 1927 р. придбали 44,8 % усіх проданих сільськогосподарських машин, що за вартістю становило 55,5 % усієї продажі.

Значно менше коштів зі своїх обмежених бюджетів селяни витрачали на будівельні матеріали і купляли лише вкрай необхідні для будівництва матеріали промислового виробництва – цвяхи, скло, а також залізо. Хронічний дефіцит своїх бюджетів змушував селян відмовляти собі навіть у таких найнеобхідніших предметах як мило, гас, дезинфікуючі вироби, сірники, тощо. Це спричинювало незадовільні санітарно-гігієнічні умови сільського населення.

Окрім витрат на харчування та придбання непродовольчих товарів на селянські бюджети тяжким тягарем лягали податки, за рахунок яких суттєво поповнювався державний бюджет. У середині 1920-х рр. надходження від сільськогосподарського податку становили понад половину усіх бюджетних надходжень державного бюджету УСРР. Особливо помітно посилювався податковий тиск на селянство у другій половині 1920-х рр. Податковий прес, який здійснювався з порушенням податкового законодавства, негативно відбивався на рівні життя усіх верств селянства і згубно позначався на сільськогосподарському виробництві, багато економічно міцних господарств розорилися. Витратна частина селянських бюджетів передбачала також інші витрати – утримання шкіл, культових приміщень, повернення сільськогосподарських позик, сплата податків від не хліборобських заробітків тощо.

Непосильна для більшості селянських господарств податкова політика влади викликала невдоволення і хвилю селянських виступів та різко негативну громадську оцінку НЕПу. А надмірні єдиний сільськогосподарський податок разом із хлібозаготівлею, позиками та самооподаткуванням під кінець 1920-х рр. довели селянські господарства до катастрофічно загрозливого стану.

Таким чином, у дисертаційній роботі досліджено механізм формування бюджету селянських господарств в контексті глибинних соціально-економічних процесів, що відбувалися на селі у добу НЕПу, в

тому числі і на рівні окремого селянського двору і родини. Особлива увага приділена всебічному аналізу виробничого потенціалу і доходності селянських господарств як основи формування їх бюджетів та об'єктивному вивченню матеріального рівня життя селян і його динаміки.

Ключові слова: бюджет, нова економічна політика, селянське господарство, прибуток, витрати, рослинництво, тваринництво, сезонні роботи.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Публікації, в яких представлені основні наукові результати дисертації

Статті у наукометричних виданнях Scopus та Web of Science:

1. Terpan, I. Svyaschenko, Z. Nutrition in the Expenditure Part of the Budgets of the Peasant Farms of Ukraine during the NEP Period (1921 – 1929). *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*. (2022). 22, 82–90.

DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.22.253743>

URL: <http://eehb.dspu.edu.ua/article/view/253743>

Статті у виданнях, що входять до переліку наукових фахових видань України:

2. Терпан І. Продукція рослинництва як головне джерело формування селянських бюджетів у добу НЕПу. *Емінак. Науковий щоквартальник*. 2020. № 4(32). С. 103–112.

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.4\(32\).468](https://doi.org/10.33782/eminak2020.4(32).468)

URL: <https://www.eminak.net.ua/index.php/eminak/article/view/468>

3. Терпан І. Доходи селянських господарств України від тваринництва і птахівництва у добу НЕПу (1921 – 1929 РР.). *Український селянин*. 2020. Випуск 24. С. 62–66.

DOI: 0.31651/2413-8142-2020-24-Terpan

URL: <https://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/4122>

4. Терпан І. Сплата податків у витратній частині селянських бюджетів у добу НЕПу (1921 – 1929 рр.). *Старожитності Лукомор'я*. 2022. №1 (10). С. 56–65.

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.1.138>

URL: <http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/138>

Статті у зарубіжних періодичних наукових виданнях країн Організації економічного співробітництва та розвитку:

5. Терпан І. Селянські господарства України доби НЕПу (1921 – 1929 рр.) та їх бюджетоутворюючий потенціал. *Evropsy filozoficky a historicky diskurz*. Svazek 7, 3 vydani. 2021. С. 28–35.

DOI: [10.46340/ephd.2021.7.3](https://doi.org/10.46340/ephd.2021.7.3)

URL: https://ephd.cz/wp-content/uploads/2021/ephd_2021_7_3/06.pdf

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Терпан І. М. Витратна частина селянських бюджетів в добу НЕПу (1921–1929 рр.). *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Синергія в розвитку науки та освіти*. Матеріали ІХ міжнародної науково-практичної конференції. 16 листопада 2020 р. м. Конін–Ужгород–Херсон–Київ. Ред.: Я. Гжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький: Київ: «Посвіт», 2020. С. 54–56.
7. Терпан І. М. Допоміжні галузі господарства та їх роль у формуванні селянських бюджетів до колгоспного періоду (1921–1929 рр.). *Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, Україна, 7–8 травня 2021 року). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2021. С. 16–19.
8. Терпан І. М. Джерела формування бюджетів селянських господарств

- України у доколгоспний період (1921–1929 рр.). *Topical issues of modern science, society and education*. III Міжнародна науково-практична конференція. Харків, Україна. 2021. С. 723–727.
9. Терпан І. М. Місце домашніх промислів у наповненні селянських бюджетів у добу НЕПу (1921–1929 рр.). *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук*. Міжнародна науково-практична конференція. Київ, Україна. 2022. С. 29–33.
10. Терпан І. М. Податки у бюджетах селянських господарств України у період НЕПу (1921–1929 рр.). *Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень*. Збірник тез наукових робіт. Дніпро, Україна. 2022. С. 14–21.
11. Терпан І.М. Придбання непродовольчих товарів у витратній частині селянських бюджетів доби НЕПу (1921–1929 рр.). *Актуальні дослідження суспільних наук*. Матеріали ІХ Всеукраїнської наукової конференції. Умань. 2023. С. 215-220.

ABSTRACT

Terpan I. M. Formation of the budget of peasant farms under the conditions of the NEP (1921–1929). – Qualifying academic paper. Manuscript.

Thesis for the Doctor of Philosophy degree, programme subject area 032 History and archeology. – Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, 2023.

The thesis deals with the study of peculiarities of the formation of peasant budgets in the NEP period (1921–1929), their sources and structure in terms of main and auxiliary branches of economy, the expenditure part of the budgets of peasant farms and its relationship with incomes on the basis of a wide range of sources and scientific literature.

A thorough analysis of historiography of the issue, the source base, theoretical and methodological base has been carried out in the first chapter. The following chronological periods have been identified and characterized: years of the New Economic Policy; the establishment of Stalin's totalitarian system; thaw and "stagnation"; "perestroika" and the post-Soviet period.

The results of historiographical analysis of the issue allow us to state that, in general, the topic of the new economic policy in the agrarian sphere attracts scholars' attention. This theme has recently been enlarged by significant developments confirming its research relevance. However, there are not enough of them to provide a holistic view about the peculiarities of the formation of peasant budgets during 1921–1929. The factual material recorded in scientific works does not sufficiently cover the issue, as it is in most cases presented fragmentarily. By this time, only a few components of the practice of forming peasant budgets have become the object of researchers' attention.

The study of peasant budgets proves sufficiently high level of representativeness of this issue-oriented sources. It has been established that complexes of documents formed as the result of the activities of various branches of the executive power of the republic, primarily the government, the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, sectoral people's commissariats, economic and public organizations of the Ukrainian SSR are preserved in the funds of central and regional state archives of Ukraine. They, like the documents of departmental archives have not yet been sufficiently analyzed in the coverage of the specified issue. Their introduction into scientific circulation in combination with the study of published documents, scientific literature and periodicals allowed us to make reasoned generalizations, conclusions and perform research tasks.

In-depth historiographical analysis of sources was carried out taking modern theoretical and methodological bases into consideration. Different principles, methods and bases of contemporary methodology made it possible to avoid

subjective and biased assessments and achieve objective interpretation, proof of conclusions.

The second chapter deals with the analysis of organizational and legal basis of individual peasant farms of the NEP era. It has been pointed out the Land Code of the Ukrainian SSR dated from 1922, which was the legal basis of the land policy of the Soviet government, defined the peasant farm as: “a family and labor association of persons who manage the economy jointly” and regulated the land use of the peasant yard, determined the legal regime of its functioning. Individual peasant farms in the pre-collective period, especially in the first half of the 1920s, were the dominant form of organization of the agricultural production in the Ukrainian countryside. Their budget-forming potential was based on the use of land allotments, keeping a significant number of livestock, participating in agricultural cooperation and contracting. The labor of peasant families and, to a limited extent, hired labor were involved in the production process.

It has been proven that the economic capacity as the main factor of budget of peasant farms directly depended on the area of the land. The process of “averaging” of peasant farms based on the increase in the number of farms with an average sowing area and, at the same time, the decrease in the groups of small-sowing and large-sowing farms was widely spread. Cattle that played an important role in the production process and nutrition of peasant families were the equivalent of the value of grain products. The dependence of the cost of the main means of production on the availability of agricultural equipment and machines in the farm was also observed.

It has been concluded that monetary incomes were a chief component of the formation of peasant budgets in the NEP period. Owing to them, the needs for food, clothing, housing were met, property was purchased, tax obligations were fulfilled, service payments were made. More than half of cash receipts for the peasant budgets came from the sale of agricultural and animal husbandry products,

the rest from auxiliary industries, trades and seasonal works with payment in money and loans.

The third chapter is focused on complex analysis of structure and sources of the formation of budgets of peasant farms. It has been pointed out that peasant budgets combining aggregate incomes and expenses structurally corresponded to their industrial specialization and contained funds to provide for all the needs of the family. The income part of the budgets was formed primarily from incomes from economic activities, while the expenditure part included costs for the purchase of non-food products, payment of taxes and for services and other expenses. Among the sources of the formation of peasant budgets, there were three main income-generating branches for peasants: crop production, animal husbandry, poultry production and auxiliary industries, seasonal and other works.

The main budget-forming branch of peasant farms during the NEP era was the plant growing branch, in which the most profitable crops were winter wheat, rye, barley, oats, for which more than 80% of the entire sown area was allocated. Gray bread (rye and oats) was mainly sown in Polissia and Forest Steppe, export bread (wheat and barley) – in the Steppe. The peasant budget was also filled by the cultivation and sale of vegetables, fruits, melon crops, tobacco products, flax, hemp yarn and medicinal plants, the distribution of which depended on regional specialization. Peasant farms received the most significant cash income from the sale of grain products and less income from gardening and horticulture. Crop production also formed the basis of nutrition ration of peasant families and was also important as a fodder base for animal husbandry and to some extent as building material and fuel.

In terms of revenue, income from animal husbandry took the second place. Cattle breeding, pig breeding, sheep breeding and poultry farming were the basis of the industry. At the same time, livestock production in Ukraine was represented by meat and dairy direction. The main cash replenishment of peasant budgets from the animal husbandry was provided by the sale of live cattle. The sale of meat,

lard, milk and eggs provided a significant increase, especially in urbanized regions. Peasants also sold skins and furs of domestic animals. The revenue from the products of poultry farming, pond fish farming, sericulture, animal husbandry and beekeeping was much smaller.

The income part of peasant budgets also included income from auxiliary industries, trades and seasonal jobs. Horticulture, for which most of the homestead land of the peasant economy was used, was important for the production, providing food and supporting the family budget. Potatoes, garlic, onions, carrots, cucumbers and tomatoes were grown in Polissia, the Left Bank, and the Right Bank, while melons and vegetables were grown in the Steppe. Fruits, berries and nut crops were grown in most regions, while hops, tobacco and hemp were grown in some regions.

A separate group consisted of handicrafts, which were represented by such professions as potters, blacksmiths, carpet makers, carpenters, millers, weavers, tailors, shoemakers, wheelwrights. They produced up to 70% of the products of the handicraft industry of Ukraine.

Peasants were also engaged in various household and recreational industries working at various jobs outside their farms. At the end of the 1920s, almost half of the farms (mainly small-land) resorted to that method of replenishing peasant budgets. The number of peasant farms with income from earnings not related to work on their farms also increased. Thus, in 1926, wages were the main source of livelihood for 9,6% of all peasant households and for 28,1% they were the main source of cash income.

The fourth chapter is characterized by the analysis of the expenditure part of peasant budgets. It has been emphasized that the main part of the expenditure part of the budget of most farms was food expenses. The number of these expenses varied between 20–25% of the total expenses of a peasant family. Food costs in monetary and in kind terms were, as a rule, higher in economically stronger farms.

The difference in food costs depended largely on crop failures, as well as on land provision, taxation and pricing.

The basis of the nutrition ration of peasant families, with the exception of some purchased products, was the products of their own farms, mainly of plant origin – bread and potatoes. Products of animal origin were represented by the limited assortment – milk, lard and fish prevailed. During the NEP period, the quality of the peasants' nutrition ration improved. The specific weight of better flour and livestock products increased (mainly due to the use of lard). The energy value (number of calories) of the peasant ration also increased. There was a seasonal variation in the caloric content of food – a decrease in the winter period and an increase during active agricultural work in summer and autumn.

In general, many unsolved issues concerning the nutrition of peasants remained due to the reduction of food costs, it was often necessary to maintain the general condition of the economy. In many cases, low-quality nutrition negatively affected the health of members of peasant families.

More than a third of the expenditure part of the peasant budgets was spent on the purchase of non-food goods, primarily clothes and shoes, as well as household equipment and building materials. Peasants spent most of their money on shoes and clothes, with noticeable differentiation depending on economic capacity. Wealthier owners bought more factory shoes, ready-made clothes and underwear, as well as fabrics and other manufactured goods, while poorer ones had to wear shoes and clothes mainly of their own production.

The funds were also spent on the purchase of equipment and tools for harvesting and processing crops – plows, reapers, grain-binders, threshers, winnowing machines, cultivators, grain dryers, etc., as well as transport equipment and tools. The purchasing capacity of peasant budgets depended on the available acreage. Wealthy farms more actively increased their inventory and machine security, which in 1926–1927 purchased 44.8% of all sold agricultural machines, which by value accounted for 55.5% of all sales.

Peasants spent significantly less money from their limited budgets on building materials and bought only the materials of industrial production that were necessary for construction – nails, glass and iron. The chronic deficit of their budgets forced peasants to deny themselves even the most necessary items such as soap, gas, disinfectants, matches, etc. It caused unsatisfactory sanitary and hygienic conditions of the rural population.

In addition to expenses for food and the purchase of non-food goods, peasant budgets were heavily burdened by taxes, due to which the state budget was significantly replenished. In the mid-1920s, revenues from the agricultural tax accounted for more than half of all budget revenues of the state budget of the USSR. The tax pressure on the peasantry increased especially noticeably in the second half of the 1920s. The tax press, which was carried out in violation of tax legislation, negatively affected the lives of all strata of the peasantry equally and adversely affected agricultural production, many economically strong farms went bankrupt. The expenditure part of the peasant budgets also provided for other expenses – the maintenance of schools, places of worship, repayment of agricultural loans, payment of taxes from non-agricultural earnings, etc.

The government's tax policy, which was negatively perceived by the majority of peasant households, caused dissatisfaction and the wave of peasant demonstrations and a sharply negative public assessment of the NEP. The excessive unified agricultural tax together with grain procurement, loans and self-taxation at the end of the 1920s brought peasant farms to a catastrophically threatening state.

Thus, the mechanism of budget formation of peasant farms in the context of deep socioeconomic processes that took place in the countryside during the NEP period, including at the level of a separate peasant yard and family, was investigated in the thesis. Special attention was paid to the in-depth analysis of the production potential and profitability of peasant farms as the basis for the

formation of their budgets and objective study of the material standard of living of peasants and its dynamics.

Key words: budget, new economic policy, peasant economy, profit, expenses, crop production, animal husbandry, seasonal works.

LIST OF RESEARCHER'S PUBLICATIONS

Publications in which the main scientific results of the thesis are published

Articles in scientometric publications Scopus and Web of Science:

1. Terpan, I. Svyaschenko, Z. Nutrition in the Expenditure Part of the Budgets of the Peasant Farms of Ukraine during the NEP Period (1921 – 1929). *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*. (2022). 22, 82–90.

DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.22.253743>

URL: <http://eehb.dspu.edu.ua/article/view/253743>

Articles in publications included in the list of scientific and specialized publications of Ukraine:

2. Terpan I. Produktsiia roslynnnytstva yak holovne dzherelo formuvannia selianskykh biudzhetiv u dobu NEPu. *Eminak. Naukovyi shchokvartalnyk*. 2020. № 4(32). S. 103–112.

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.4\(32\).468](https://doi.org/10.33782/eminak2020.4(32).468)

URL: <https://www.eminak.net.ua/index.php/eminak/article/view/468>

3. Terpan I. Dokhody selianskykh gospodarstv Ukrainy vid tvarynnnytstva i ptakhivnyttstva u dobu NEPu (1921 – 1929 RR.). *Ukrainskyi selianyn*. 2020. Vypusk 24. S. 62–66.

DOI: 0.31651/2413-8142-2020-24-Terpan

URL: <https://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/4122>

4. Terpan I. Splata podatktiv u vytratnii chastyni selianskykh biudzhetiv u dobu NEPu (1921 – 1929 rr.). *Starozhytnosti Lukomoria*. 2022. №1 (10). S. 56–65.

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.1.138>

URL: <http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/138>

*Articles in foreign periodical scientific publications of the
Organization for Economic Cooperation and Development:*

5. Terpan I. Selianski gospodarstva Ukrainy doby NEPu (1921 – 1929 rr.) ta yikh biudzhetoutvoriuiuchy potentsial. *Evropsy filozoficky a historicky diskurz*. Svazek 7, 3 vydani. 2021. S. 28–35.

DOI: [10.46340/ephd.2021.7.3](https://doi.org/10.46340/ephd.2021.7.3)

URL: https://ephd.cz/wp-content/uploads/2021/ephd_2021_7_3/06.pdf

Publications certifying testing of thesis materials:

6. Terpan I. M. Vytratna chastyna selianskykh biudzhetiv v dobu NEPu (1921–1929 rr.). *Rozvytok suchasnoi osvity i nauky: rezultaty, problemy, perspektyvy. Synerhiia v rozvytku nauky ta osvity*. Materialy IKh mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. 16 lystopada 2020 r. m. Konin–Uzhhorod–Kherson–Kyiv. Red.: Ya. Hzhesiak, I. Zymomria, V. Ilnytskyi: Kyiv: «Posvit», 2020. S. 54–56.
7. Terpan I. M. Dopomizhni haluzi gospodarstva ta yikh rol u formuvanni selianskykh biudzhetiv do kolhospnoho periodu (1921–1929 rr.). *Rozvytok suchasnoho suspilstva v umovakh hlobalnoi nestabilnosti: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (m. Odesa, Ukraina, 7–8 travnia 2021 roku). Odesa: HO «Prychornomorskyi tsentr doslidzhen problem suspilstva», 2021. S. 16–19.
8. Terpan I. M. Dzherela formuvannia biudzhetiv selianskykh gospodarstv Ukrainy u dokolhospnyi period (1921–1929 rr.). *Topical issues of modern science, society and education*. III Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia. Kharkiv, Ukraina. 2021. S. 723–727.
9. Terpan I. M. Mistse domashnikh promysliv u napovnenni selianskykh biudzhetiv u dobu NEPu (1921–1929 rr.). *Nove ta tradytsiine u*

doslidzhenniakh suchasnykh predstavnykiv suspilnykh nauk. Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia. Kyiv, Ukraina. 2022. S. 29–33.

10. Terpan I. M. Podatky u biudzhetakh selianskykh gospodarstv Ukrainy u period NEPu (1921–1929 rr.). *Liudske spivtovarystvo: aktualni pytannia naukovykh doslidzhen.* Zbirnyk tez naukovykh robit. Dnipro, Ukraina. 2022. S. 14–21.
11. Terpan I.M. Prydbannia neprodovolchykh tovariv u vytratnii chastyni selianskykh biudzhetiv doby NEPu (1921–1929 rr.). *Aktualni doslidzhennia suspilnykh nauk.* Materialy IKh Vseukrainskoi naukovoï konferentsii. Uman. 2023. S. 215-220.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	22
ВСТУП	24
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія проблеми	31
1.2. Джерельна база дослідження	49
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	65
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА В ОДНООСІБНИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ ПЕРІОДУ НЕПу	
2.1. Селянське господарство як організаційно-правова форма аграрного підприємництва	72
2.2. Загальна характеристика селянських господарств, їх бюджетоутворюючий потенціал	84
РОЗДІЛ 3. СТРУКТУРА І ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ БЮДЖЕТУ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ	
3.1. Рослинництво – головна бюджетоутворююча галузь	107
3.2. Доходи від тваринництва та птахівництва	119
3.3. Допоміжні галузі та сезонні роботи	132
РОЗДІЛ 4. ВИТРАТНА ЧАСТИНА БЮДЖЕТУ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ	
4.1. Витрати на харчування	150
4.2. Придбання непродовольчих товарів та оплата послуг	166
4.3. Сплата податків та інші витрати	177
ВИСНОВКИ	193
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	202
ДОДАТКИ	238

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВРНГ** – Вища рада народного господарства
- ВКП(б)** – Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)
- ВРХ** – велика рогата худоба
- Всеукрревком** – Всеукраїнський революційний комітет
- ВУКС (Вукоопспілка)** – Всеукраїнська кооперативна спілка
- ВУЦВК** – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
- Губторг** – губернське торгівельне бюро
- Добробут** – Всеукраїнський союз м'ясо-молочних кооперативних товариств
- ДПУ** – державне політичне управління
- КНЗ** – комітет незаможних селян
- Кооптах** – Всеукраїнське кооперативне товариство зі збуту і експорту продукції птахівництва
- КП(б)У** – Комуністична партія (більшовиків) України
- МТГ** – машино-тракторний гурток
- МТС** – машино-тракторна станція
- Наркомзем УСРР** – Народний Комісаріат землеробства Української Соціалістичної Радянської Республіки
- Наркомпрод УСРР** – Народний Комісаріат продовольства Української Соціалістичної Радянської Республіки
- Наркомторг УСРР** – Народний Комісаріат торгівлі Української Соціалістичної Радянської Республіки
- Наркомфін УСРР** – Народний Комісаріат фінансів Української Соціалістичної Радянської Республіки
- НЕП** – нова економічна політика
- НКВС** – Народний Комісаріат внутрішніх справ Української Соціалістичної Радянської Республіки

Окрвиконком – окружний виконавчий комітет

Раднарком УСРР – Рада Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки

РКП(б) – Російська Комуністична партія (більшовиків)

РПО СРСР – Рада Праці і Оборони Союзу Радянських Соціалістичних Республік

Сільський господар – Всеукраїнський союз сільськогосподарської, кредитної та кустарно-промислової кооперації

УЕН – Українська Економічна Нарада

Українцукор – Українське цукрове кооперативне товариство на паях

Укрдержплан – Українська державна загальнопланова комісія

Укрдержторг – Українська державна контора по експорту та імпорту

Укрзовнішторг – Народний Комісаріат зовнішньої торгівлі Української Соціалістичної Радянської Республіки

Укрсельцукор – Українське цукрове товариства сільськогосподарської кооперації

Укрсільбанк – Український сільськогосподарський банк

Укрспирт – Український трест з виробництва спирту

Укртрестсільмаш – Український трест сільськогосподарського машинобудування

Укрхліб – Український хлібозаготівельний і борошномельний трест

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦСУ УСРР – Центральне статистичне управління Української Соціалістичної Радянської Республіки

Цукротрест – об'єднання цукрових підприємств

ВСТУП

Актуальність теми. Здійснення соціально-економічної політики в аграрній сфері є надзвичайно складною проблемою, що постала перед українським селом на сучасному етапі. Пошук ефективних моделей господарського механізму та оптимальних форм макрорегулювання актуалізує вивчення історичного досвіду, в тому числі і періоду впровадження нової економічної політики (1921–1929 рр.), коли гостро стояли проблеми модернізації аграрного сектора, від якого залежала стабільність розвитку усього економічного комплексу. З особливою силою це підтвердили 1920-ті рр. – період абсолютного переважання дрібноселянського виробництва.

Актуальність вивчення НЕПу сьогодні визначається тим, що в ті роки розгорталися процеси, які лягли в основу усіх наступних історичних подій і коли ще був можливим пошук і вибір шляхів подальшого суспільного та економічного розвитку.

Дослідження еволюції селянського господарства в доколгоспний період зберігає свою актуальність і сьогодні, оскільки дає можливість краще зрозуміти особливості і закономірності тогочасної аграрної політики і врахувати їх при розв'язанні сучасних проблем українського села. Вивчення селянського господарства доби НЕПу – основного осередку селянської спільноти в той час, дозволяє простежити глибинні соціально-економічні процеси, що відбувалися на селі, в тому числі і на рівні окремого селянського двору і родини. Особливої ваги набуває всебічний аналіз виробничого потенціалу і доходності селянських господарств та формування їх бюджетів – ключового селянського питання, що в кінцевому підсумку, дозволить об'єктивно визначити матеріальний рівень життя селян та його динаміку.

Звернення до конкретного історичного досвіду формування селянських бюджетів в період НЕПу і його критичне осмислення сприятиме оцінці сучасних можливостей і виробленню засад державної аграрної політики, спрямованої на зміцнення доходної частини селянських бюджетів, а відтак підвищення життєвого рівня українського селянства і наближення його до світових стандартів. А вдумливе і зважене використання позитивних аспектів історичного досвіду та врахування помилок і прорахунків минулого у контексті особливостей сучасної ситуації в аграрному секторі економіки, дозволить впроваджувати в практику найбільш доцільні та оптимальні форми господарювання, які б поєднували приватні та суспільні інтереси і в кінцевому підсумку знизили соціальну ціну здійснюваних реформ.

Актуальність даної теми посилюється й тим, що сучасна історіографія непівського періоду доволі суперечливо і в більшості випадків дотично відображає сутність індивідуального селянського господарства. А в історико-економічних дослідженнях при вивченні суспільних процесів повсякденне життя селян на рівні окремо взятої родини і її господарська діяльність як джерело формування селянського бюджету не завжди знаходить належне висвітлення. На наш погляд, дослідження теми допоможе заповнити існуючі прогалини в історіографії проблеми формування бюджетів селянських господарств як складової аграрної історії України доби НЕПу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах науково-дослідних тем: кафедри історії України «Історико-регіональні аспекти історії України» (номер державної реєстрації: 0116U004805) та кафедри всесвітньої історії та методик навчання «Східна Європа з найдавніших часів і до сьогодення: економічні, суспільно-політичні та культурні процеси» (номер державної реєстрації: НДР 0118 U

004023) Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу історичного матеріалу розкрити особливості формування бюджету селянських господарств України в умовах НЕПу.

Відповідно до поставленої мети визначено такі **дослідницькі завдання:**

- дослідити і критично оцінити стан наукової розробки проблеми та з'ясувати повноту вивчення теми в історіографії;

- проаналізувати джерельну базу дослідження, визначити ступінь її об'єктивності та достовірності;

- окреслити методологічні підходи, визначити методологію та методи дисертаційного дослідження; уточнити зміст термінів «селянське господарство» і «бюджет селянського господарства» та правомірність їх використання в контексті проблеми, що досліджується;

- охарактеризувати одноосібне селянське господарство як організаційно-правову форму аграрного підприємництва періоду НЕПу;

- з'ясувати структуру і джерела формування бюджету селянських господарств в розрізі основних та допоміжних галузей господарства;

- дати характеристику витратної частини бюджету селянських господарств та її співвідношення з фактичними доходами впродовж господарського року;

- показати особливості функціонування та ефективності селянських господарств в умовах реалізації нової економічної політики держави;

- домогтися об'єктивної інтерпретації та доказовості наукових висновків за наслідками дослідження.

Об'єктом дисертаційної праці визначено одноосібне селянське господарство в період реалізації нової економічної політики в українському селі.

Предметом дослідження є виробничий потенціал і діяльність селянських господарств з формування своїх бюджетів та практика збалансування фактичних витрат та доходів.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1921 р., від часу проголошення нової економічної політики, до 1929 р., коли відбулося насильницьке згортання НЕПу та перехід до командно-адміністративних методів управління економікою. При цьому береться до уваги певна внутрішня неоднорідність періоду, наявність відмінних один від одного етапів – становлення НЕПу, її піднесення та згортання.

Територіальні межі визначені тогочасним адміністративно-територіальним устроєм УСРР. Враховано, що в ході адміністративно-територіальної реформи в період, що досліджується, були скасовані губернії та повіти і запроваджені округи та райони, оптимізація яких тривала впродовж 1923–1926 рр. Ці зміни бралися до уваги у зв'язку із застосуванням аграрної типології округів України в процесі даного дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційної праці визначається самою постановкою та вирішенням проблеми, пов'язаної із з'ясуванням особливостей формування селянських бюджетів у добу НЕПу (1921–1929 рр.), аналізом їх структури та джерел наповнення. До цього часу селянські бюджети зазначеного періоду у такому контексті не досліджувалися. У дисертації

вперше:

- здійснено критичний аналіз історіографії проблеми та введено до наукового обігу нові джерела;
- уточнено зміст терміну «бюджет селянського господарства» та охарактеризовано одноосібне селянське господарство як організаційно-правову форму аграрного підприємництва періоду НЕПу;

- всебічно проаналізовано виробничий потенціал і дохідність селянських господарств та практику формування їх бюджетів – ключового селянського питання, що визначало матеріальний рівень життя селян;

- комплексно досліджено структуру і джерела формування бюджетів селянських господарств України в розрізі основних та допоміжних галузей господарства;

- визначено роль, місце та співвідношення питомої ваги господарських галузей, промислів, сезонних підробітків та інших робіт у наповненні селянських бюджетів;

- здійснено аналіз витратної частини бюджету селянських господарств та реального досвіду збалансування її з фактичними доходами родин впродовж господарського року;

- виявлено чинники суспільно-політичного, економічного, правового та організаційно-виробничого характеру, які сприяли, чи навпаки, гальмували формування селянських бюджетів;

удосконалено та розширено:

- аргументований висновок про те, що дослідження еволюції аграрного сектору у доколгоспний період крізь призму формування селянських бюджетів дає можливість краще зрозуміти особливості і закономірності тогочасної аграрної політики, коли ще був можливим пошук і вибір шляхів подальшого суспільного та економічного розвитку;

- твердження про те, що критичне осмислення історичного досвіду формування селянських бюджетів в період НЕПу сприятиме оцінці сучасних можливостей і виробленню засад державної аграрної політики, спрямованої на зміцнення селянських бюджетів, а відтак підвищення життєвого рівня українського селянства і наближення його до світових стандартів. Вдумливе і зважене використання позитивних аспектів історичного досвіду та врахування помилок і прорахунків минулого дозволить впроваджувати у сучасну практику найбільш доцільні та

оптимальні форми господарювання, які б поєднували приватні та суспільні інтереси і в кінцевому підсумку знизили соціальну ціну здійснюваних реформ;

дістала подальшого розвитку:

- теза про актуальність даної теми у зв'язку з тим, що сучасна історіографія непівського періоду доволі суперечливо і в багатьох випадках лиш дотично відображає сутність індивідуального селянського господарства. Дослідження теми допоможе заповнити існуючі прогалини в історіографії проблеми формування бюджетів селянських господарств як складової аграрної історії України доби НЕПу.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає, передусім, у тому, що представлені у ньому історіографічний огляд, фактологічний матеріал, сформульовані теоретичні положення, висновки та узагальнення суттєво розширюють і доповнюють сучасне уявлення про особливості виробничого потенціалу і діяльність селянських господарств з формування своїх бюджетів та практику збалансування фактичних витрат та доходів. Критичне осмислення і використання дослідженого історичного досвіду у аграрній політиці сприятиме впровадженню в сучасну практику найбільш доцільних форм господарювання.

Результати роботи можуть бути корисними при створенні узагальнюючих праць з аграрної історії України, наукової розробки її соціально-економічних аспектів, забезпеченні викладання лекційних курсів з новітньої історії України, проведення спецкурсів і спецсемініарів, підготовці монографій та навчальних посібників і підручників.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаною науковою працею, в якій сформульовано і викладено авторські ідеї, концепції та підходи, реалізовані під час розробки основних положень дослідження.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й висновки дисертації обговорено на розширених засіданнях кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Загальну концепцію дослідження відображено в доповідях і повідомленнях на конференціях: IX Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Синергія в розвитку науки та освіти» (16 листопада 2020 р., м. Конін–Ужгород–Херсон–Київ); Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності» (7–8 травня 2021 р., м. Одеса); III Міжнародній науково-практичній конференції «Topical issues of modern science, society and education» (5–7 вересня 2021 р., м. Харків); Міжнародній науково-практичній конференції «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук» (4–5 лютого 2022 р., м. Київ); Міжнародній науково-практичній конференції «Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень» (18–19 лютого 2022 р., м. Дніпро); IX Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні дослідження суспільних наук» (23 березня 2023 р., м. Умань).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 11 наукових працях автора, 4 із яких – у наукових фахових виданнях України, 1 – у науковому виданні іншої держави, 6 – матеріали конференцій.

Структура дисертації вибудована у відповідності з метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на 11 підрозділів, висновків і списку використаних джерел та літератури (336 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 182 сторінки. Повний обсяг дисертації складає 240 с. У дисертації вміщено 33 таблиці.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

При дослідженні аграрної історії України періоду НЕПу постає потреба не лише у вивченні наукової спадщини дослідників різних поколінь, напрямів і шкіл, а й в аналізі проблем, які впродовж тривалого часу залишалися поза увагою дослідників. Помітної інтенсивності цей процес набув після проголошення незалежності України, коли зі зростанням інтересу до проблем економічної історії розпочинається історіографічне осмислення набутого досвіду. Складовою частиною цієї роботи є аналіз історіографії та джерельної бази дослідження виробничого потенціалу і доходності селянських господарств та формування їх бюджетів – ключового селянського питання, що дозволить об'єктивно визначити матеріальний рівень життя селян та його динаміку.

Історіографічний аналіз та опрацювання джерельної бази з даної проблеми, систематизація і узагальнення отриманої інформації та забезпечення достовірності результатів дослідження здійснено на основі сучасної методології.

1.1 Історіографія проблеми

Здійснений аналіз масиву літератури дає підстави з огляду на дослідницькі традиції виділити в історіографії проблеми формування селянських бюджетів в добу НЕПу наступні хронологічні періоди: роки нової економічної політики; період утвердження сталінської тоталітарної системи; доба відлиги та період «застою»; часи «перебудови» та пострадянський період.

Вбачається доцільним у рамках новітнього історіографічного періоду, висвітлення проблеми діяльності індивідуальних селянських господарств та формування їх бюджетів в 1921–1929 рр., в свою чергу, виокремити два етапи: 1) середина 1980-х – початок 1990-х рр.; 2) з початку 1990-х рр. до теперішнього часу. Така періодизація обумовлена об'єктивними політичними та ідеологічними передумовами, що визначали життя українського суспільства, а також тематику та методологічні підходи в галузі історичних досліджень. При цьому врахована особливість трактування проблем нової економічної політики в науковій літературі у відповідності до конкретної суспільно-політичної ситуації в країні.

Перший історіографічний період (роки нової економічної політики), коли ще був можливий певний плюралізм думок, характеризується різноманіттям концепцій та оцінок державної політики щодо селянського питання. Специфікою праць доби НЕПу було те, що більшість з них відповідала практичним потребам. Особлива увага приділялася проблемам соціально-класової диференціації українського села, землевпорядної політики та її соціально-економічним наслідкам. В працях цього періоду робляться спроби історичного аналізу, наводяться порівняння з даними дорадянського періоду і початку 1920-х рр.

В більшості випадків аналітичні узагальнення поєднувалися з популяризацією досягнень і проблем радянської влади. Водночас в тогочасних працях міститься значний масив не прив'язаних до ідеологічних догм статистично-аналітичних матеріалів, на основі яких автори висловлювали свої оцінки стану справ і бачення перспективи розвитку селянських господарств.

У 1920-ті роки тему індивідуальних селянських господарств досліджували головним чином економісти-аграрники. Дещо активніше розробка теми розпочалася лише після прийняття Земельного кодексу УСРР 1922 р., який підводив правову базу під функціонування

індивідуального селянського господарства і регламентував землекористування селянського двору.

Праці періоду НЕПу цінні перш за все тим, що їх автори були сучасниками досліджуваного періоду та могли використовувати власні спостереження процесів, вводити до наукового обігу оригінальні джерела – статистичні дані, матеріали соціологічних опитувань, коментарі практиків тощо. Тема селянських бюджетів розглядалася головним чином як складова частина питань соціального розвитку радянського доколгоспного села. У розробці питань соціальної диференціації селянства перш за все зверталась увага на сільськогосподарських робітників як на ознаку для виявлення капіталістичних елементів у сільському господарстві.

Теоретичні засади функціонування індивідуального селянського господарства, наукове осмислення його організаційно-виробничої структури, фінансово-економічного потенціалу та механізму формування бюджету окремо взятого селянського господарства, його ролі в аграрному виробництві активно висвітлювали відомі вчені-аграрники О. Чаянов [318–325], О. Челінцев [326–328], О. Філіповський [316]. У своїх працях вони розробляли питання прикладної економіки, аналізуючи виробничий потенціал індивідуальних селянських господарств і визначаючи шляхи підвищення доходності їх бюджетів як основу матеріального рівня життя селян. Незважаючи на відвертий ідеологічний, а згодом і політичний тиск, вони виступали не лише прихильниками розвитку селянського господарства на ринкових засадах, їх інтенсивної товаризації, але й досліджували його подальші перспективи.

В цей період завдяки, насамперед, працям О. Чаянова, формується організаційно-виробничий напрям аграрної думки. Головним предметом його досліджень було сімейно-трудове селянське господарство, спрямоване на задоволення конкретних потреб членів родини. Значна

увага приділялася ним всебічному аналізу реальної господарської діяльності селянських родин, ув'язці трудових ресурсів і виконаних обсягів робіт, розподілу виробленої продукції для споживання і продажу, балансу грошових надходжень і витрат селянського бюджету. Показником «капіталістичності» селянського господарства О. Чаянов вважав не кількість найманих робітників, тому, що їх використання може бути і збитковим для селянина-підприємця, а «чистий дохід» [319; 320; 321; 322; 323; 324; 325].

Особливу увагу О. Чаянов приділяв статистичним обстеженням як важливим носіям інформації, за якою можна досліджувати організаційну та виробничу структуру, ринковість та обсяги здійснюваного товарообороту селянських господарств, оцінювати економічний ефект від їх виробничої діяльності, а також рослинницьку і тваринницьку спеціалізацію та інші аспекти. Підсумком багаторічних досліджень вченого стала його ґрунтовна праця «Бюджетні дослідження. Історія та методи» [325].

Впродовж тривалого часу пропагував теорію трудового споживчого балансу селянського приватного господарства О. Челенцев [326; 327; 328]. Він досліджував внутрішні закономірності організації їх виробництва, структуру споживання, побудову практичної виробничої діяльності.

У 1920-ті рр. селянські бюджети вивчали як російські, так і українські економісти-аграрники. Зокрема, Л. Літошенко у 1923 р. видав розвідку «Селянський бюджет 1922–23 року», в якій детально проаналізував доходи та витрати бюджетів селянських господарств [261]. Різні аспекти організації обстежень селянських бюджетів він виклав також у статті, вміщеній у «Віснику статистики» (1924 р.) [262] та інших своїх працях.

На матеріалах обстеження селянських бюджетів ґрунтувалася також більшість студій Г. Студенського, які лягли в основу виданого ним у

1927 р. спеціального дослідження з історії, досвіду організації та структури бюджетів селянських господарств [302].

Всебічно аналізуючи виробничий потенціал селянських господарств, відомий економіст-аграрник В. Качинський зробив висновок, що в Україні, передусім в степовій зоні, складається новий, фермерський тип господарств. У його ж працях вже зустрічається термін «фермер» щодо економічно міцних селянських господарств. Із соціалістичних позицій він бачив передусім «капіталістичне накопичення», нехтуючи при цьому проблемами внутрішніх витрат, споживання, виконання селянським двором податково-фінансових повинностей перед державою тощо [226; 227; 228].

Відомий український економіст і фахівець з аграрної статистики М. Гуревич одним із перших здійснив ґрунтовний аналіз комплексу економічних питань, тісно пов'язаних із функціонуванням селянського господарства в Україні доби НЕПу. Ним зроблена спроба пошуку оптимальних критеріїв визначення соціально-економічного стану селянського господарства і, що дуже важливо, джерел формування їх бюджетів.

Саме М. Гуревич першим в Україні радянського періоду вдається до практичного використання досвіду земської статистики, запропонувавши комбіновані ознаки (розміри засівної площі – кількість робочої худоби, реманент) економічного групування селянських господарств. Він вдається також до аналізу грошових надходжень до селянських бюджетів від занять різними видами господарської діяльності, які накладалися ним на характер використання землі як синтезуючого показника реального фінансово-економічного стану селянських господарств і, передусім, їх бюджетів.

Варто підкреслити, що принципи і методи аналізу М. Гуревича були суто наукові, позбавлені ідеологічної кон'юнктурщини [192–197]. Такого ж підходу притримувався А. Фарба. Вивчаючи за матеріалами обстежень

574 господарств Харківщини суто виробничі потреби селянського господарства, він жодного разу не послався на праці представників марксистської політекономії з їх класово-формаційним баченням проблеми [315, с. 54–70].

Товарність селянських господарств України та структуру їх ринкового обороту першого після голоду урожайного 1923 р. на основі всебічного вивчення матеріалів бюджетних обстежень проаналізував В. Якиманський [335, 5–19; 336]. Такий же аналіз в масштабах окремо взятої губернії – Одеської, здійснила С. Линецька [259, с. 84–110]. Цієї ж проблеми у своїх працях торкалися Л. Бухановський [179, с. 34–39], А. Альтерман [169; 170; 171]. Ці та інші подібні праці використовувалися владою для реальної оцінки процесів практичної роботи з відновлення селянських господарств після масового голоду, їх спроможності забезпечувати внутрішній ринок товарним хлібом, з'ясування причин гальмування виходу селян із продуктами власного виробництва на ринок.

Чимало аналітичних публікацій щодо структури орних земель, наявності реманенту, поголів'я великої рогатої худоби, свиней та овець в селянських господарствах вийшли з-під пера відомого вченого-аграрника М. Вольфа [182; 183; 184].

Всебічно охарактеризував стан харчового раціону як одну з основних складових витратної частини бюджетів селянських господарств у своїй праці О. Катаєв. На основі статистичних викладок він простежив динаміку споживання селянськими родинами хлібних та інших харчових продуктів і їх енергетичну цінність в роки НЕПу [225]. Проблеми харчування сільського населення у контексті селянських бюджетів порушив у своїй праці також лікар С. Томілін, поклавши в основу дослідження матеріали обстеження харчування селян та усні свідчення сучасників [312].

Селянознавчою тематикою у 1920-х рр. активно займалися й інші автори, торкаючись різних аспектів формування бюджетів селянських

господарств. Так, опираючись на матеріали статистично-економічних досліджень, наповнення селянського ринку в 1924/1925 господарському році аналізував С. Кривецький [241]. Стан і проблеми забезпечення селянських господарств непродовольчими товарами, зокрема будівельними матеріалами, розкриті у праці О. Дудавського [204, с. 146]. Селянській кустарній промисловості Київщини свою розвідку присвятив А.М. Загорський [206]. Кустарні селянські промисли як складову частину селянської економіки розглядав також А. Рибніков [296; 297]. Ще у 1921 р. в дискусійному порядку вів мову про земельну політику в Україні Г. Клунний [231]. Лісові угіддя в селянських господарствах та їх роль у формуванні селянських бюджетів розглядав М. Кобранов, зокрема аналізуючи надходження до селянських бюджетів доходів від використання деревини та від мисливства [232].

Більш повне уявлення про особливості конкретних селянських господарств доби НЕПу і погляд на них «із середини» дають статті, в тому числі й самих селян та дописувачів з місць, які досить часто з'являлися у тодішній періодиці. Так, полтавський селянин О. Ткаченко у статті «Бюджет мого господарства» на сторінках тематичного часопису «Полтавський селянин» ділиться своїм досвідом ведення господарства [311]. Селянин О. Губський на сторінках журналу «Радянський селянин» у статті «З хліборобської практики. Моє господарство» дає детальний опис свого господарства та його бюджету, підкріплюючи його конкретними прикладами з господарської практики [191].

Свої спостереження за справами селянських господарств фахово виклав місцевий статистик з Харківщини М. Ковалевський у щомісячнику «Земельник» [233]. У журналі «Український агроном» О. Тимченко у статті «Вісімнадцять селянських бюджетів з Черкащини» всебічно аналізує механізм формування селянських бюджетів на конкретних прикладах діяльності господарств Стеблівського району Черкаської округи [310].

Проблеми українського селянства доби НЕПу у 1920-х рр. перебували також у колі наукових інтересів вчених-українців, які у той час перебували в еміграції і працювали в таких емігрантських наукових центрах, як Українсько-господарська академія в Подебрадах (1922), Український соціологічний інститут (1924) [162] та Українське історико-філологічне товариство в Празі [131]. Там працювали відомі дослідники: М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, В. Садовський, Б. Мартос, В. Коваль, С. Бородаєвський, О. Мицюк та ін.

Починаючи з 1930-х рр., об'єктивна розробка питань функціонування селянських господарств в умовах дрібнотоварного виробництва стала відверто заважати курсу на суцільну колективізацію і практично була припинена та не висвітлювалася в наступні майже два десятиріччя. Проблема ролі селянського підприємництва в економіці ігнорувалася, а в історичній літературі зародилася стійка концепція її реакційності.

Історіографічна ситуація періоду утвердження сталінської тоталітарної системи характеризувалася ідеологічним диктатом у всіх сферах суспільного життя, в тому числі й в історичній науці. Праці 1930-х рр. мали переважно агітаційно-пропагандистський характер. Акцент в них робився на возвеличення правлячої комуністичної партії і її керівників та їх внеску у розвиток сільського господарства. Зникли публікації з аналізом реального стану справ в аграрному секторі економіки у добу НЕПу, в тому числі і проблем індивідуальних селянських господарств, їх фінансово-економічного потенціалу. Здебільшого це були методично-рекомендаційні поради для фінпрацівників та фахівців сільського господарства, а також для широкого загалу сільських читачів. У цей час політика радянської влади в українському селі розглядалася в контексті загальносоюзної податкової політики.

Варто зазначити, що у 1940-х – першій половині 1950-х рр. до історії українського села періоду НЕПу почали звертатися зарубіжні учени-

україністи М. Сціборський [306], М. Трихрест [313], А. Качор [229], М. Ковалевський [234], Ф. Пігідо [290] та інші.

Наступний етап в дослідженні селянських господарств в добу НЕПу припадає на другу половину 1950-х – першу половину 1960-х рр., коли в радянській історіографії нової економічної політики простежується коригування, пов'язане передусім зі змінами у політичному керівництві радянського суспільства та спробами історичної науки вийти із явної, але офіційно не визнаної кризи.

У цілому ж період «відлиги» був малопродуктивним у дослідженні історії селянства доби НЕПу в Україні і не залишив серйозних незаідеологізованих праць, хоча й позначився систематизацією та концентрацією фактичного матеріалу. До наукового обігу залучається значний масив нагромадженого фактичного статистичного матеріалу, що, в свою чергу, дало поштовх до відновлення науково-історичних досліджень соціально-економічних відносин на селі в 1920-ті рр.

У цей час з'явилися дисертаційні праці Г. Кононенка [236] та О. Залевського [207] з проблем нової економічної політики в УСРР. Деякі аспекти проблеми селянських господарств та їх бюджетів, не виходячи за тогочасні ідеологічні рамки, знайшли висвітлення в працях М. Гетьмана-Кравченка [178], Б. Бабія [172], П. Денисовця [201], Б. Мигаля [274; 275], І. Рибака [293], С. Водотики та І. Мазура [181].

У 1960-х – першій половині 1980-х рр. з'явилися перші узагальнюючі двохтомні дослідження з історії селянства – «Історія селянства УРСР» [211], «Розвиток народного господарства УРСР (1917–1967 рр.)» [295], «Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР» [147], «Історія Української РСР» [215; 216]. Вони були написані за участі відомих тоді українських істориків та економістів І. Коломійця, І. Ганжі, І. Гуржія, Г. Діденка, Д. Вірника, В. Бондаренка, М. Рубача. У

них, як і в інших працях того часу, знайшли відображення марксистсько-ленінські концепти аграрної політики.

Визнаний дослідник аграрної історії В. Данілов, не ставлячи за мету з'ясувати особливості розвитку індивідуального селянського господарства саме в Україні, водночас у своїх дослідженнях доволі широко використовував матеріали, які стосувалися власне українського селянства [198; 199; 200].

У період перебудовчих процесів у СРСР (друга половина 1980-х – початок 1990-х років) історики роблять перші спроби відкинути усталені радянські стереотипи мислення, прагнуть до об'єктивності висвітлення історичних процесів. В умовах демократизації суспільного життя та пошуків нових підходів до розв'язання економічних проблем, помітно активізуються дослідження проблем аграрної історії, в тому числі пов'язаних з функціонуванням селянських господарств періоду НЕПу. Цій темі присвячені статті І. Рибалки [294] та В. Бутенка [178].

Товарно-грошові відносини на селі та типологізація селянських господарств були предметом дослідження Ф. Турченка [314], Р. Ляха [263] та інших дослідників.

Послаблення компартійної цензури і гласність надали можливість об'єктивно висвітлювати замовчувані або сфальсифіковані в радянській історіографії сторінки історії українського села, в тому числі періоду НЕПу. Уникаючи ідеологічних нашарувань наприкінці 1980-х рр. різні аспекти життя селян висвітлювали С. Кульчицький [244, с. 88–93], С. Лях [264], Ю. Шаповал [330], О. Ганжа [187, с. 103–110], Л. Беренштейн [173, с. 64–76].

У цей період особливу увагу привертають праці відомого дослідника селянського господарства доколгоспного періоду В. Калініченка, який зробив вагомий внесок до об'єктивного вивчення селянських господарств України в добу НЕПу [217–220]. Запропоновані В. Калініченком наукові

ідеї, бачення та оцінка соціально-економічних процесів у тогочасному українському селі знайшли своє відображення на початку 1990-х рр. у його монографії «Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929)». Це була одна із перших історико-економічних праць останнього радянського історіографічного періоду. У ній автор відновив традицію досліджень вчених-економістів 1920-х рр. У праці В. Калініченка подаються аналітичні матеріали щодо визначення критеріїв економічної спроможності тогочасних селянських господарств, зокрема їх товарності, наявності землі, робочої худоби і реманенту. Висвітлюються проблеми землекористування та демографічна ситуація на селі [220].

Дослідження аграрної історії і, зокрема, функціонування селянських господарств України та їх бюджетної складової в період НЕПу, значно активізувалися з проголошенням незалежності України. Звільнення від догм марксистської ідеології, розширення джерельної бази та перевидання праць політиків та економістів 1920-х рр. дали змогу історикам неупереджено оцінити і переглянути процес формування та реалізації концептуальних засад НЕПу, в тому числі і в аграрній сфері.

Одним з перших дослідників нової формації був С. Кульчицький, який зробив спробу проаналізувати теорію і практику впровадження НЕПу в Україні, виходячи із завдань реформування сучасної економіки. Згодом він у своїх монографічних працях «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)» (1995 р.) [246] та «УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.)» (1996 р.) [247] з'ясував причини зміни економічної політики радянської влади на початку 1920-х рр., показав особливості формування і реалізації її в Україні, вплив на неї індустріалізації та колективізації.

Сучасний історіографічний дискурс історії селянства 1921–1929 рр. вже нараховує велику кількість праць, в яких зустрічаються окремі сюжети і факти щодо формування бюджетів селянських господарств. І хоча їх

автори не ставили перед собою мету створення комплексного дослідження з цієї проблематики, їх розвідки сприяють поглибленому вивченню селянських бюджетів в доколгоспний період.

Зокрема, на засадах сучасної методології продовжив ґрунтовне дослідження селянських господарств та їх бюджетів В. Калініченко, здійснивши цілісний аналіз щорічних вибірових переписів селянських господарств УСРР. У своїх публікаціях він по-новому охарактеризував соціально-економічне становище в українському селі 1920-х рр., виділивши два періоди у розвитку аграрного сектора України: доколгоспний (1921–1929 рр.) і колгоспний (з осені 1929 р.). Він вважає, що у період НЕПу в усіх сферах економіки, в тому числі і в сільському господарстві, виявлялися дві форми розвитку – адміністративна і ринкова. Незважаючи на проголошення курсу на впровадження ринкових відносин, у добу нової економічної політики домінували адміністративні форми управління господарством [222, с. 124–138; 223, с. 87–92].

Своєрідним підсумком селянознавчих студій В. Калініченка стала його монографія «Селянське господарство України в період НЕПу: історико-економічне дослідження» (1997 р.), в якій всебічно проаналізовано діяльність індивідуального селянського господарства України у період 1921 – 1929 рр., з'ясовано вплив непівської моделі аграрних відносин на економіку доколгоспного села, розвиток сільськогосподарської кооперації, заходи держави, щодо піднесення селянського господарства. Автор детально розглянув демографічну ситуацію на селі та працю селян, практику землекористування, забезпеченість селян худобою, реманентом і будівлями, стан землеробства і тваринництва, бюджет селянської родини [221].

Аналіз організаційних форм кредитної кооперації та ролі товарно-грошових відносин в сільськогосподарському виробництві та їх впливу на

розвиток селянських господарств та формування їх бюджетів здійснив А. Морозов [278].

Повсякденним турботам селянського двору значна увага приділяється у селянознавчих працях В. Марочко. Традиційну сільську культуру він розглядає як гаранта соціального відтворення шляхом поєднання організації праці і виробництва з побутовими проблемами. Та все ж у його спробі поєднати дослідження матеріальної та духовної складової селянського повсякдення економічна частина превалує над соціальною. У працях дослідника розкриваються особливості функціонування селянських господарств, труднощі матеріального та фінансового характеру з якими вони стикалися [272, с. 196–230; 273, с. 95–109].

На конкретних прикладах комплексно характеризуються селянські господарства України та повсякденне життя селян в 1921–1929 рр. у працях С. Ляха. Особливу увагу він акцентував на труднощах селянських родин у формуванні свого бюджету, зазначаючи, що у доколгоспному селі домінували споживчі мотиви економічної поведінки і що село саме споживало 70 % виробленого зерна [267, с. 138–150]. Це зумовлювалося тим, що крім харчування селянам ще треба було продати частину для купівлі необхідних промислових товарів, чималу частину витратити на годівлю худоби, залишити на посів тощо [265, с. 118]. Автор доходить висновку, що константою селянського побуту у проміжку між революцією і колективізацією був невпинний прес з боку влади [265, с. 125].

Актуальними для дослідження селянських бюджетів вбачаються праці В. Олянич, передусім з дослідження грошових прибутків селянських господарств. Автор на основі опрацювання архівних та фінансово-статистичних матеріалів з'ясувала, що сімейно-трудова селянська господарство в період НЕПу, зберігаючи власну економічну цілісність і дбаючи про розвиток усіх галузей, прагнуло грошового прибутку з метою сплати податків та придбання необхідних промтоварів, які не могли

виготовити кустарним чином. А грошові прибутки селянських господарств та особливо їх розміри і джерела надходження не мали ознак первинного «капіталістичного нагромадження» [283, с. 45–51].

Предметом дослідження В. Олянич були також такі аспекти функціонування селянських господарств в доколгоспний період як економічна ефективність селянських господарств [285, с. 99–103], соціально-економічні форми селянського підприємництва [284], оренда і найм [287, с. 60–66], оподаткування селянських господарств [286, с. 49–52].

Важливе значення для дослідження регіональних особливостей селянських бюджетів доколгоспного українського села має монографічне дослідження І. Рибак «Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу НЕПу» (2008 р.). В його праці досліджено складові формування бюджету селянських господарств Поділля – розмір і структуру основного капіталу селянського господарства, який залежав від вартості худоби, птиці, будматеріалів, будівель, реманенту, запасів кормів, продуктів, матеріалів тощо.

На основі ретельного аналізу І. Рибак зробив висновок, що бюджет селянського господарства на Поділлі у значній мірі залежав від працьовитості селянської родини, продуманого раціонального господарювання. Саме це, на його думку, давало можливість збільшити прибутковість і ощадливо витратити зароблені кошти не лише на споживання, але й на розширення господарства. В цілому, аналізуючи селянські бюджети господарств Поділля, автор дійшов висновку, що сільські трудівники залишалися бідними, а тогочасні стандарти життя селян були достатньо низькими і примітивними, майнова нерівність хоча і мала місце, все ж, залишалася досить незначною [292].

Господарський стан одноосібних селянських господарств та соціальну структуру селянства Лівобережної України у роки НЕПу досліджувала

Л. Лехан. Нею проаналізовано забезпеченість селянських господарств Лівобережжя землею, робочими руками, реманентом та робочою худобою, дана характеристика соціальної структури селянства [255, с. 60–62; 256, с. 48–52].

Особливості використання найманої робочої сили селянськими господарствами, регулювання трудових відносин у сільському господарстві, чисельність і структуру наймитства розглядав О. Десятников. Попит одноосібних селянських господарств на найману працю, виходячи з його досліджень, зумовив перехід до ринкових засад НЕПу, розвиток селянського підприємництва, збільшення посівних площ та удосконалення агрокультури [202, с. 10–11].

Однією з перших спроб комплексного дослідження історії розвитку селянських промислів в одному з регіонів України – Харківщині, стала дисертаційна робота А. Лапченко «Селянські промисли на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.)» (2018 р.). Промислову діяльність селян авторка розглядає як можливість додаткових заробітків і важливе джерело дохідної грошової частини селянських бюджетів. Життєвість промислів, на її погляд, була обумовлена орієнтацією сільського виробника на ринок (в основному селянський), оперативністю у заготівлі сировини, реагуванні на зміни ринкової кон'юнктури, використанні трудових ресурсів родини, простотою обладнання та технологією виробництва а також бажанням селянина бути самостійною одиницею [253].

Селянські промисли та сезонні роботи як одне з джерел стороннього заробітку і грошового поповнення селянського бюджету в добу НЕПу на прикладі Донбасу дослідив Л. Тарасенко. Він з'ясував, що селян поряд із працею в землеробстві та тваринництві займатися різними промислами і отримувати при цьому додаткові заробітки спонукала недостатність засобів до існування та нагальна потреба зміцнити своє господарство. В

умовах Донбасу це була робота на рудниках, заводах і лініях залізниць, рибальство, самостійні селянські промисли, кустарні промисли тощо. Автор стверджує, що до сторонніх заробітків у різній мірі вдавалися представники усіх селянських прошарків, передусім бідняцьких, а нерідко й середняцьких господарств. Заможні ж господарства вдавалися до сторонніх заробітків у тому разі, коли це приносило їм значний прибуток [307, с. 108–111].

У ґрунтовних працях О. Сушка, присвячених особливостям становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу, значна увага приділена дослідженню цього аспекту щодо індивідуальних селянських господарств та джерел формування їх бюджетів. На основі системного науково-історичного аналізу великого масиву статистичних даних, зокрема даних перепису 1926 р., автор дійшов висновку про те, що селянське господарство 1920-х рр. було складною соціально-економічною організацією, фундатори якої вели спільне виробництво, мали єдиний бюджет, займалися промислами тощо.

Найбільш історично адаптованим і найбільш виразним щодо тогочасного селянського господарства, на думку О. Сушка, є визначення «приватне господарство селян», яке охоплює не лише галузь сільськогосподарського виробництва, а також сільські кустарні промисли, орендні відносини тощо. Вони були самодіяльними сільськогосподарськими підприємствами приватного типу, організаційною формою яких був двір, до складу якого входили працездатні члени сім'ї [303; 304; 305, с. 70–76].

Теми формування селянських бюджетів торкається у своїй праці В. Лазуренко, який із залученням широкого кола джерел та наукової літератури комплексно досліджує історію селянських господарств фермерського типу в роки нової економічної політики. Важливе значення має здійснене ним критичне осмислення сутності цієї політики, зроблені

узагальнення щодо набутого в умовах НЕПу досвіду у сфері організації фермерських господарств крізь призму організаційних, виробничих, агрокультурних, економічних, соціальних та суспільно-політичних чинників [250; 248, с. 106–109; 249, с. 47–48].

Видається доцільним при дослідженні селянських господарств періоду НЕПу розглядати також праці вчених-правників, які торкалися правових аспектів реалізації аграрної політики радянської влади. Так, М. Бурдін розглянув політико-юридичні засади реформування земельних відносин в період НЕПу. На основі аналізу правових актів він зробив висновок, що правова база, сформована в цей період, реально забезпечила структурування економічно сильного суб'єкта сільськогосподарського виробництва і відкрила можливості для розвитку усієї галузі. На переконання автора, сільські господарі, накопичивши капітал, усвідомлювали необхідність приватизації землі для ефективнішого її використання в інтересах усього суспільного виробництва, що загрожувало політиці більшовицького режиму. Відтак було розпочато політику колективізації та індустріалізації за рахунок в основному українського сільськогосподарського виробника [177].

Історично-правовий аналіз Земельного кодексу 1922 р. та актів, які вплинули на земельну кодифікацію здійснив А. Булгаков. Цей документ склав юридичну основу земельної політики радянської влади в Україні і визначав селянське (землеробське) господарство (двір) як «сімейно-трудова об'єднання осіб, що спільно ведуть господарство». Кодекс регламентував також землекористування селянського двору та визначав правовий режим його функціонування. У праці А. Булгакова зазначено, що Земельний кодекс регулював переважно правовий режим земель сільськогосподарського призначення, не приділяючи належної уваги іншим категоріям земель [176, с. 85–89].

Наукові погляди на Земельний кодекс 1922 р. дослідників 1920-х рр. дослідила з юридичної точки зору І. Заріцька. Вона зробила висновок, що в той час науковці у своїх працях здійснювали догматичне тлумачення положень кодексу, даючи коментарі його артикулів, розкривали зміст окремих земельно-правових інститутів та принципів тогочасного земельного права, аналізували структуру даного документа, в окремих розвідках коментували наукові праці фахівців із земельного права, а також вказували шляхи реалізації окремих норм на практиці [208, с. 77–82].

Для розкриття теми селянських бюджетів доби НЕПу важливе значення має дисертаційне дослідження Ю. Святця «Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження)». У ньому проаналізована історіографічна ситуація щодо вивчення нової економічної політики та ролі селянського господарства в ній, а також охарактеризована джерельна та методологічна база дослідження цієї проблеми. Автор розкрив значення та місце статистики у формуванні соціальної документної комунікації і з'ясував рівень достеменності, автентичності та репрезентативності матеріалів щорічних вибіркового переписів селянських господарств як джерела соціально-економічної історії українського села періоду НЕПу [299].

Завершуючи історіографічний аналіз з досліджуваної проблеми, слід привернути увагу на комплексні колективні видання з аграрної історії останнього часу. Передусім, це двотомна колективна праця науковців Інституту історії України НАН України «Історія українського селянства: Нариси» [213; 214]. У двотомному виданні узагальнена дослідницька робота в галузі історії українського селянства, здійснена в останні півтора десятиріччя. У роботі значною мірою подолано застарілі підходи і стереотипи радянської історіографії, детально аналізується цілий ряд важливих аспектів життя українського села в добу НЕПу які, поряд з

іншим, висвітлюють і функціонування одноосібних селянських господарств, торкаючись питання структури та джерел їх бюджетів.

Суттєво розширює знання про повсякденність селянського господарства доколгоспного періоду колективна двохтомна монографія «Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.)», яка є першою спробою узагальнення історії повсякденного життя в радянській Україні в роки нової економічної політики. Автори досліджують повсякденне життя основних класів, соціально-професійних верств та етнічних спільнот українського суспільства, в тому числі у першому томі вміщені нариси про українське селянство [279].

Підсумовуючи аналіз історіографії з досліджуваної нами проблеми, можна зробити висновок про те, що в цілому тема нової економічної політики в аграрній сфері не обділена увагою науковців. Останнім часом ця тема збагатилася вагомими напрацюваннями, що підтверджує її актуальність. Проте їх недостатньо для того, щоб скласти цілісне уявлення про особливості формування селянських бюджетів в 1921–1929 рр. Зафіксований в наукових працях фактичний матеріал недостатньо висвітлює окреслену проблему, оскільки він в більшості випадків подається дотично і фрагментарно. До цього часу лише окремі сюжети з практики формування селянських бюджетів потрапляли в поле зору дослідників. Тому вбачається цілком виправданим наше звернення до цієї проблеми і її комплексне дослідження на рівні дисертаційної роботи.

1.2 Джерельна база дослідження

Історія і розвиток селянського господарства в добу НЕПу, всебічний аналіз його виробничого потенціалу і доходності крізь призму формування селянських бюджетів знайшла відображення у багатьох опублікованих і архівних джерелах. Для з'ясування та аналізу особливостей структури і

джерел формування бюджету селянських господарств у розрізі основних та допоміжних галузей господарства, промислів та сезонних робіт у контексті тогочасної політики радянської держави, автор прагнув одночасно з використанням уже введеної до наукового обігу джерельної бази якомога ширше залучити нові, ще не досліджені джерела. А різноплановий спектр проблем, що досліджуються в дисертації, зумовили критичний аналіз використаних у процесі наукового пошуку документів і матеріалів.

У сучасному джерелознавстві на сьогодні питання усталеної класифікації джерел залишається дискусійним. Тому, аналізуючи джерельну базу дослідження, яка включає різноманітні за походженням і змістом документи і матеріали, на наш погляд, доречно застосувати родово-видовий принцип, яким користується більшість науковців при дослідженні історії України.

В процесі роботи над темою дисертаційного дослідження залучено і використано значний масив історичних джерел, які різняться за своїм видовим характером, походженням, інформативними можливостями, місцем збереження та іншими ознаками.

З врахуванням цього, документи та матеріали, що склали джерельну базу дисертації умовно поділено на такі групи:

- опубліковані офіційні документи, в яких визначалися напрями нової економічної політики у сільському господарстві;
- законодавчі та нормативно-правові акти СРСР і УСРР, що склали законодавчу базу виробничої та фінансової діяльності одноосібних селянських господарств;
- документальні матеріали поточного діловодства державних установ, партійних органів та громадських об'єднань, що зберігаються в центральних та регіональних архівах;

– статистичні матеріали щодо кількісних параметрів розвитку сільського господарства в цілому, в тому числі і селянських господарств зокрема;

– виступи, статті відомих компартійних і радянських діячів, як розробників і провідників аграрної політики радянської влади в період НЕПу;

– заяви і скарги селян;

– публікації періодичних видань та преси з різних аспектів формування бюджетів селянських господарств.

Опубліковані офіційні партійно-державні документи мають важливе значення для з'ясування політичних та економічних обставин загального розвитку сільського господарства, а також індивідуальних селянських господарств, в умовах впровадження нової економічної політики радянської держави в українському селі. Директивні документи партійних і державних органів забезпечували реалізацію політики радянської влади щодо селянських господарств та посилення впливу на них.

Використано опубліковані документи і матеріали центральних та місцевих партійних органів, передусім, стенографічні звіти про роботу з'їздів ВКП(б) і КП(б) України, постанови та резолюції партійних з'їздів, конференцій та пленумів ЦК і місцевих партійних комітетів, що мали директивне значення для усіх державних і громадських організацій. У цих документах і матеріалах міститься значний масив інформації про особливості політичного курсу правлячої партії щодо сільського господарства, зокрема щодо таких важливих для формування бюджетів селянських господарств аспектів як земельні відносини, оподаткування, кредитування, забезпечення селян машинною технікою.

Документи цієї групи зосереджені в тематичних та спеціальних збірниках, стенографічних виданнях, зокрема в стенографічних звітах про роботу X [78], XI [119], XII [73], XIII [154], з'їздів РКП(б) та XIV [167],

XV [132] з'їздів ВКП(б), збірниках документів і матеріалів «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» [89], «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» [90], «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» [91–94], «Партія о кооперації: постановления и резолюции ВКП(б)» [122], «Резолюція Пленуму ЦК КП(б)У у справі про політику на селі» [136], «Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.)» [137].

Аналіз партійних документів свідчить, зокрема, що на реалізацію аграрної політики більшовицької партії щодо фермерства, були насамперед спрямовані рішення XIV з'їзду партії (грудень 1925 р.), на якому було проголошено гасло «Обличчям до села!». Цей курс націлював на використання економічних важелів у розвитку сільського господарства. В українському селі аналогічні заходи передбачалися рішеннями січневого (1925 р.) пленуму ЦК КП(б)У та IX з'їзду КП(б)У в грудні 1925 р., який проте виявився останнім, коли мала місце паритетність у відносинах держави і селянства. В подальшому селянство поступово втрачало свою економічну незалежність.

Зміст вміщених у цих та інших збірниках офіційних партійних документів показує, що заходи партійно-державного апарату в аграрному секторі економіки і, передусім щодо заможного селянства, визначалися здебільш політичною доцільністю та мали загалом класово-упереджений характер. Комуністична партія (більшовиків) України не була самостійною в своїх рішеннях щодо політичного чи економічного розвитку республіки, чітко та послідовно виконувала рішення й настанови ВКП(б) і її лідерів, тому розвиток української економіки, зокрема сільського господарства, здійснювався як загальнодержавна складова. Документально підтверджується, що під час виконання директив партійні органи різних рівнів, по-своєму трактуючи ті чи інші положення, нерідко вдавалися до

викривлень та зловживань, що призводило до негативних наслідків для життя як селянства в цілому, так і ще більшою мірою для окремих його верств, насамперед для тих селянських господарств, які прагнули розвиватись по фермерському шляху.

В цілому комплексне використання та критичний аналіз партійних документів дали можливість належним чином з'ясувати досить складний комплекс чинників та обставин, що впливали на характер та перебіг аграрної політики більшовицької партії в 1921 – 1929 рр., її переважною мірою класовий, дискримінаційний характер щодо заможних верств українського селянства, які обрали фермерський уклад ведення свого господарства.

Важливу групу джерел для вивчення особливостей функціонування в добу НЕПу індивідуальних селянських господарств та формування їх бюджетів складають офіційні державні документи, директиви та матеріали вищих і місцевих органів державної влади і господарського управління. Декрети і постанови Всесоюзних і Всеукраїнських з'їздів Рад, сесій ЦВК і ВУЦВК, постанови, розпорядження та інші директивні документи урядів СРСР і УСРР формували законодавчу базу функціонування селянських господарств та державного регулювання їх діяльності. Більшість з них опубліковані у збірниках постанов і розпоряджень РНК УСРР та ВУЦВК [125; 126; 127], «Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства» [145], а також в бюлетенях Народного комісаріату земельних справ [65] та інших збірниках відомчих документів. Союзні документи вміщувалися у таких збірниках, як «Декреты Советской власти» [74], «Вестник сельского хозяйства» [67], «Бюллетень узаконений и распоряжений по сельскому и лесному хозяйству» [66].

Працюючи над дисертацією, нами були використані законодавчі акти 1920–1930-х рр., опубліковані в спеціальних збірниках та періодичній пресі, передусім ті, що характеризують партійно-державну політику у

галузі сільського господарства. Аналізувалися закони і законодавчі акти, якими в добу НЕПу регулювалися відносини на селі.

Для розуміння суті досліджуваної проблеми опрацьовано конституцію УСРР 1919 р. і конституцію СРСР 1924 р. Перша складалася з 3 розділів та 35 статей і в ній визначалися основи радянського державного ладу та компетенція органів влади і основою держави затверджувалася диктатура пролетаріату. УСРР було визначено як організацію диктатури трудящих та експлуатованих мас пролетаріату і найбіднішого селянства над їхніми споконвічними експлуататорами – капіталістами і поміщиками [96]. Основу конституції СРСР 1924 р. склала Декларація про утворення СРСР та відповідний договір союзних республік.

Особливе місце серед опрацьованих законодавчих актів посідає Земельний Кодекс УСРР 1922 р. і його подальші редакції. Це був перший кодифікований акт радянського земельного законодавства, нагальність прийняття якого була зумовлена необхідністю юридичного оформлення земельної політики радянської влади в Україні. Цей документ складався з преамбули і 4 частин, що містили 227 статей.

В контексті досліджуваної нами проблеми важливе значення мають положення кодексу, що визначали статус та регулювали діяльність індивідуальних селянських господарств. Зокрема, у цьому документі таке господарство визначене як «сімейно-трудова об'єднання осіб, що спільно ведуть господарство. Двір може складатися й з однієї несімейної особи (незалежно від статі)». Кодекс також регламентував землекористування селянського двору, допускаючи «трудова оренду» землі, обмежував землекористування так званих куркулів, тобто селян, які використовували у своїх господарствах найману працю [84, с. 850–876].

Класова спрямованість аграрної політики радянської влади, яка безпосередньо впливала на діяльність селянських господарств,

відображена в Законі ВУЦВКу та Раднаркому УСРР про комітети незаможних селян від 9 травня 1920 р. [82].

Ідеологізація радянського законодавства, декларативність багатьох його норм, особливо тих, що мали забезпечувати захист майнових прав селян та їх права приватної власності на засоби виробництва, відображені в Законі про трудове землекористування в УСРР [121, с. 413–422] та інших законодавчих актах та інструкціях з питань набуття та володіння сільськогосподарським реманентом, обліку та розподілу машин та знарядь. Серед них – затверджена постановою ВУЦВК інструкція про позбавлення колишніх дідичів, великих землеволодільців і нетрудових орендарів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед установами на Україні Радянської влади (1925 р.) [128, с. 86–90], постанова ВУЦВК та уряду УСРР про використання націоналізованого сільськогосподарського реманенту, облік та розподіл сільськогосподарських машин та знаряддя (1926 р.) [129, с. 574].

Для вивчення селянських бюджетів як стержневого питання селянського життя ґрунтовним джерелом виступають статистичні матеріали органів статистики УСРР та загальносоюзного статистичного відомства. Оскільки переважна більшість населення України у 1920-х рр. була зайнята сільськогосподарським виробництвом, яке давало основну частину національного доходу, то саме статистиці аграрного сектора економіки ЦСУ УСРР приділяло особливу увагу, публікуючи важливі дані про розвиток сільського господарства, зокрема, про землекористування, реманент, поголів'я худоби, посівні площі, врожайність тощо. Першоджерелами для статистичного аналізу були весняні та осінні опитування селянських господарств, гніздові динамічні переписи, бюджети селян, дані сільськогосподарських переписів 1916, 1917, 1920 рр., демографічних переписів 1920 і 1926 рр.

Особливої цінності в контексті досліджуваної проблеми набувають результати обстежень селянських бюджетів, які органами ЦСУ України систематично проводилися з 1922 р. У 1924–1925 рр. було обстежено 10 тис. господарств. До програми цих експедиційних обстежень входили: склад селянської родини, вид роботи і розмір заробітку кожного її члена, наймана робоча сила, будівлі, землеволодіння, землекористування, посіви сільськогосподарських культур, домашня худоба і птиця, баланси речей, промислових і сільськогосподарських продуктів, облік роботи у різних галузях господарства. Програма поточних бюджетних обстежень включала всебічні відомості про демографічну ситуацію, баланс робочого часу, грошові прибутки і видатки, вартість усіх капіталів селянського двору, валове виробництво сільськогосподарської продукції, загальний прибуток селянської родини, ринковий обіг, оплату праці, податки, кредитні операції, особисте споживання членів родини, грошовий баланс господарства.

Зібрані і в узагальненому вигляді опубліковані ЦСУ України збірники статистичних матеріалів бюджетних обстежень дають цінні відомості для характеристики складових бюджетів селянських господарств [141; 153]. Крім того результати бюджетних обстежень побачили світ в розрізі окремих губерній – Харківської [60], Катеринославської [100], Київської [101] та інших регіонів.

При використанні матеріалів бюджетних обстежень бралось до уваги, що вони охоплювали менше одного відсотка селянських господарств. Ще одна особливість вибіркового обстеження полягає у специфіці «гнізд» (груп районів чи волостей), які репрезентували специфічні умови лише окремих регіонів. До того ж, публікація результатів аналізу бюджетних обстежень носила епізодичний характер.

Та, незважаючи на це, матеріали бюджетних обстежень в поєднанні з іншими джерелами дали змогу скласти достатньо об'єктивне уявлення про

фінансово-економічний потенціал та інші аспекти функціонування селянських господарств доби НЕПу.

Для вивчення селянських бюджетів ґрунтовним джерелом виступають статистичні матеріали ЦСУ УСРР, яке у 1920-х рр. користувалося чималою автономією як щодо планів статистичних досліджень, так і щодо публікацій. Матеріали сільськогосподарської статистики переважно зосереджені у зведених статистичних виданнях (довідниках, збірниках, щорічниках), що вміщували таблиці, які характеризували виробничу діяльність селянських господарств.

Статистичні матеріали публікувалися у таких збірниках як «Статистика України» (1921–1931, 209 випусків), «Статистична хроніка» (1925–1929, 152 випуски), періодичних виданнях – «Статистичний бюлетень» (1921–1925) і «Вісник статистики» (1928–1930), щорічних довідниках «Народне господарство України» і щорічник «Україна» [76]. Серед статистичних видань провідне місце належало збірнику «Статистика України», який виходив окремими томами та випусками. Його матеріали охоплювали статистику з різних галузей сільського господарства.

Із удосконаленням державної статистики УСРР значна увага почала приділятися статистичним обстеженням сільського господарства. Зокрема, були започатковані і проводилися аж до суцільної колективізації села весняні й осінні вибіркові опитування (переписи). Ідея 10-процентного весняного опитування належала українським статистикам, які вперше здійснили його у 1921 р. [280, с. 9]. Наступного року таке опитування було повторене, і згодом дана форма статистичної роботи набула загального поширення [77, с. 12].

Весняні опитування давали основні відомості про загальні розміри площ посіву, кількість худоби, структуру рільництва, тваринництва селянських господарств, про соціальні зміни на селі та інші аспекти, які відбивали механізм формування та використання селянських бюджетів.

Опитування здійснювалося на основі розробленої спеціальної програми. Надалі програма весняних опитувань включала такі питання: землекористування, оренда землі, наймання робочої сили; оподаткування, сільськогосподарська промисловість. З 1924 р. аналогічні обстеження проводилися в колгоспах і радгоспах.

Статистика врожайності сільськогосподарських культур та продуктивності худоби, як основи доходів селянських родин та наповнення їх бюджетів, визначалася із залученням добровільних кореспондентів, яких у 1925 р. у республіці налічувалося 8 тис, і на основі висновків експертних комісій при окружних статбюро. При цьому істотно затруднювала облік врожаю шляхом контрольних обмолотів у селянських господарствах невпорядкованість метричної системи. Замість пуда селяни здебільшого користувалися «мірками», «четвериками». При обліку врожаю у снопах оперували «копами», «овинами» [280, с. 9].

Як приклад проведення весняних обстежень (переписів) можна розглядати такий захід навесні 1927 р. Тоді було обстежено 526 тис. селянських господарств, тобто 10,3 % від загальної кількості. В окремих округах (Прилуцькій, Сумській, Харківській, Луганській і Криворізькій) обстеження охопили 15 % господарств, а в Запорізькій і Маріупольській – навіть 20 %. З податкових списків 1926 р. господарства відбиралися через певні інтервали, що забезпечувало репрезентативність результатів. Таблиці містили відомості про: а) підсумки підрахунків абсолютних розмірів, основних елементів селянського господарства; б) підсумки простих підрахунків по округах; в) підсумки групових підрахунків по округах; г) середні і відносні величини. Цифрові дані характеризували господарство селянина з різних конкретних питань [150].

Детально показано склад населення, наймання робочої сили, а також землекористування, розвиток окремих галузей сільського господарства (тваринництва, птахівництва, бджільництва), стан польових, присадибних і

городніх посівів, посівів технічних культур. Подано також групування господарств: за забезпеченістю робочою худобою і коровами; розподілення господарств за основними джерелами засобів існування родини [280, с. 10].

Крім матеріалів бюджетних та весняних обстежень органи статистики у 1921–1929 рр. у типових для певних природно-господарських зон сільських поселеннях («гніздах») проводили динамічні переписи 3,5–5 % селянських господарств. В Україні 29 таких «гнізд» охоплювали 23 округи колишніх Катеринославської, Київської, Одеської, Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній – усього 65 тис. селянських господарств. Програма таких переписів передбачала з'ясування кількості робочої сили, посівних площ, поголів'я худоби, оренду землі, наявність сільськогосподарського інвентаря, боргові зобов'язання тощо. Результати статистичних переписів дають змогу простежити динаміку розвитку селянських господарств та їх бюджетів в добу НЕПу, зокрема процеси «осереднячення» селянських господарств, зростання їх продуктивності [151; 85].

Опрацьовуючи джерельну базу дослідження селянських бюджетів, враховувалося те, що загальним недоліком багатьох статистичних публікацій періоду НЕПу було розходження аналогічних показників у різних таблицях. Окремі похибки статистичної аналітики зумовлювалися причинами політичного характеру. Зокрема, під гаслом боротьби із куркулями в Україні наприкінці 1920-х рр. було репресовано багато заможних селян, що, зрозуміло, не знайшло відображення у статистиці.

Значний інтерес викликають численні публікації губернських статбюро, які значно доповнюють загальну картину доколгоспного українського села. Збірники із статистичними матеріалами видали Київське [88], Одеське [118] та інші губернські статбюро. Харківське губернське статбюро видало збірник в розрізі Сумської [61], Куп'янської

[62] та Харківської [63] округ. У спеціальному виданні міститься статистична характеристика динаміки польових посівів та тваринництва Уманської округи у 1917–1927 рр. [268].

Важливі статистичні дані для характеристики селянських господарств, передусім щодо продовольчого забезпечення їх родин, містить, наприклад, статистичний збірник про народне господарство Одеської губернії. Включені до цього збірника 36 таблиць детально знайомлять із заготівлею продуктів харчування, постачанням сільського населення, розподілом випеченого хліба, калорійністю раціону жителів регіону тощо [118].

Всебічний аналітичний матеріал, в тому числі і щодо характеристики індивідуальних селянських господарств містить серія підготовлених ЦСУ УСРР статистичних збірників «Матеріали до опису округ УСРР», які побачили світ у 1926 р. У цих збірниках дано комплексний опис округ за новим адміністративним поділом, а також районів, які до них входять.

До цих збірників вміщено різноманітні відомості, які є одномоментним та уніфікованим зрізом інформації в розрізі усіх округ, що дає можливість для порівняльного аналізу і з'ясування основних тенденцій соціально-економічного розвитку і, зокрема, становлення та розвитку селянських господарств. Для дослідження селянських бюджетів важливе значення мали відомості про індивідуальні селянські господарства в розрізі земельно-майнових груп, дані про кількість працюючих в них, посівні площі, поголів'я худоби, забезпеченість реманентом, валові збори основних зернових та технічних культур. До матеріалів збірників вміщені редакційні коментарі, в тому числі і тодішнього керівника ЦСУ УСРР, відомого економіста М. Вольфа [102–116; 117; 104; 115, с. 150–151].

Для аналізу функціонування селянських господарств доколгоспного періоду в контексті структури і джерел формування родинних бюджетів важливе значення мають статистичні матеріали, вміщені у загальносоюзних виданнях. Передусім, це тематичні збірники ЦСУ СРСР,

присвячені сільському господарству, включаючи період НЕПу. В них вміщено велику кількість показників, які характеризують індивідуальні селянські господарства, в тому числі і України – наявність та структура їх посівної площі, поголів'я худоби, забезпечення реманентом, джерела доходів і витрат селянських родин, інші параметри функціонування господарств. Такі ж детальні статистичні викладки містяться у щомісячнику «Статистическое обозрение» [148] та багатотомному щорічнику «Труды Центрального Статистического Управления» [155–157]. У цих виданнях, крім суто статистичних матеріалів вміщувалися аналітичні статті, економічні огляди та хроніка господарського життя.

Ще одну досить значну частину джерельної бази дослідження селянських бюджетів складають публікації періодичних видань і преси, які у той час особливу увагу приділяли висвітленню життя українського села і, зокрема, функціонуванню індивідуальних селянських господарств та їх повсякденних проблем. Жива, не рідко критична, інформація з місць вміщувалася на сторінках центральних газет «Вісті ВУЦВК», «Комуніст», «Селянська газета», «Селянська правда», «Українська сільськогосподарська газета», а також місцевих газет і періодики.

Усі тогочасні газети мали розгалужену мережу штатних кореспондентів і громадських дописувачів в різних регіонах України, які забезпечували оперативне висвітлення поточних проблем сільського господарства. Попри характерну для того часу заідеологізованість багатьох публікацій, аналіз газетних матеріалів 1921–1929 рр. дав можливість віднайти чимало корисної інформації, повніше проникнутися атмосферою тогочасної політичної та соціально-економічної ситуації, збагнути в яких умовах здійснювалися економічні перетворення в українському доколгоспному селі, які труднощі доводилося долати членам селянських господарств у формуванні своїх бюджетів для забезпечення життєвого рівня родин.

Різноманітну інформацію та аналітичні матеріали про стан та перспективи розвитку різних груп селянських господарств в умовах впровадження нової економічної політики розміщували такі спеціальні науково-практичні і науково-популярні періодичні видання як «Радянський селянин», «Український економіст», «Український агроном», «Українське скотарство», «Вісник статистики України», «Земельник», «Сам себе агроном», «На аграрному фронті». На шпальтах цих видань публікувалися праці відомих фахівців, які аналізували процеси, що відбувалися в аграрному секторі економіки, висловлювали рекомендації щодо розвитку та перспектив різних галузей сільського господарства.

В процесі роботи над темою опрацьовано документи Центрального державного архіву вищих органів влади і державного управління (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), а також матеріали Державних архівів областей, які репрезентують характерні особливості регіонів України – Вінницької, Харківської і Черкаської.

Зокрема, значний масив оперативно-розпорядчих та інформаційно-довідкових документів органів державної влади, відкладені у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ці архівні документи, в тій чи іншій мірі, стосуються як загального становища селянських господарств в період НЕПу, так і характеристики їх діяльності та фінансово-економічної спроможності, в тому числі і конкретно щодо формування їх бюджетів.

Насамперед, це документи таких фондів ЦДАВО України як – «Міністерство сільського господарства УРСР» (Ф. 27), «Всеукраїнський центральний комітет незаможних селян» (Ф. 257), «Міністерство економіки України» (Ф. 337), «Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» (Ф. 290), «Міністерство державного контролю УРСР» (Ф. 539), «Центральне статистичне управління УРСР»

(Ф. 582), «Народний комісаріат праці УСРР» (Ф. 2623), «Всеукраїнський комітет Всесоюзної профспілки сільськогосподарських і лісових працівників» (Ф. 2841) та інших республіканських організацій та відомств.

Опрацювання документів ЦДАВО України дало широкий фактичний матеріал з ключових проблем дослідження селянських бюджетів. Прикладом може бути робота з матеріалами, що містяться у справах фонду «Центральне статистичне управління УРСР» (Ф. 582), в якому зосереджений значний масив документів з обстеження селянських бюджетів (описи, таблиці, анкети, акти, доповідні записки, зернові баланси, зведення, листування, постанови та інформаційно-аналітичні матеріали). В них зосереджені дані про посівні площі та їх структуру, капітал господарств із зазначенням вартості будівель, худоби, птиці, інвентаря і запасів, про селянський попит на промислові товари). Для дослідження проблеми формування селянських бюджетів важливе значення мали зосереджені у справах фонду статистичні дані щодо доходів господарств від рослинництва, тваринництва та допоміжних галузей і сезонних робіт, таблиці про витрати селянських родин на харчування, придбання непродовольчих товарів та оплату послуг, сплату податків, розрахунок робочого часу.

Більшість статистичних матеріалів подані як узагальнено по Україні, так і в розрізі регіонів та соціально-економічних груп господарств, а також в розрахунку на одну душу. Така систематизація дозволила проаналізувати особливості формування та використання селянських бюджетів та простежити порівняльну динаміку цих процесів.

В цілому ж, в документах фондів ЦДАВО України – стенограмах засідань та нарад на рівні уряду, наркоматів, губерній, округів, районів та сільських рад зосереджено значний масив різнопланового фактичного матеріалу про фінансово-економічний потенціал селянських господарств та їх бюджетів. Зокрема, у фонді Наркомзему УСРР (Ф. 27) містяться

важливі відомості щодо розподілу землі, землеустрою і форм землекористування, диференціацію селянських господарств, їх кредитне обслуговування, використання найманої праці та оренди. У фонді Наркомпраці УСРР (Ф. 2623) заслуговують на увагу акти обстеження одноосібних селянських господарств щодо дотримання ними законодавства про працю.

У роботі над темою використовувалися документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), передусім фонду «Центральний Комітет Компартії України» (Ф. 1). У ньому зберігається значний масив матеріалів діловодства партійних органів, які безпосередньо торкаються проблеми дослідження і відображають реальний стан тогочасного соціально-економічного й суспільно-політичного життя на селі та партійно-державну політику щодо різних соціальних груп селянства (проекти рішень, протоколи засідань, статистичні дані, щоквартальні та місячні звіти, довідки, листування тощо).

Якщо не брати до уваги суто ідеологічну риторичку документів фонду, то з них можна почерпнути чимало інформації з губернських, окружних та районних комітетів партії про селянські господарства, їх земельно-майнову диференціацію, в тому числі й особливості формування селянських бюджетів. Вона міститься у звітах, довідках, повідомленнях, листах, відкладених, як за територіальним, так і за хронологічним принципом. Привертають увагу матеріали фронтального анкетування «з вивчення соціальних процесів, що відбуваються на селі», проведеного в 1922 р. за вказівкою ЦК в усіх губерніях України.

Відомості про стан справ на місцях, оглядово-аналітичні довідки та оперативні донесення про ситуацію в регіонах України, що з грифом «таємно» регулярно направлялися партійному керівництву республіки

органами ДПУ, дають інформацію про політичні настрої в селянському середовищі.

Таким чином, опрацювання джерельної бази дало можливість з'ясувати широке коло соціально-економічних чинників, які впливали на селянські бюджети в період НЕПу (1921–1929 рр.) і засвідчило достатньо високу репрезентативність джерел з даної проблематики. В процесі роботи з'ясовано, що значний масив інформації міститься в офіційних документах, законодавчих та нормативно-правових актах, збірниках статистичних та аналітичних матеріалів, публікаціях періодичних видань та преси.

Комплекси документів, сформовані за наслідками діяльності різних ланок виконавчої влади республіки, передусім, уряду, ЦК КП(б) України, галузевих наркоматів, господарських та громадських організацій УСРР, зосереджені у фондах центральних та регіональних державних архівів України. Вони, як і документи відомчих архівів, ще недостатньо залучалися до висвітлення вказаної проблеми.

При підготовці дисертаційного дослідження опрацьовано й залучено матеріали 9 фондів двох центральних державних архівів України та 4 фондів 3 регіональних державних архівів (усього опрацьовано 60 справ). Введення до наукового обігу зазначених архівних джерел в поєднанні з опрацюванням значного масиву опублікованих документів, наукової літератури та періодичних видань дали змогу реалізувати мету і визначені дослідницькі завдання дисертаційного дослідження.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

При визначенні теоретико-методологічних засад дисертаційного дослідження нами, перш за все враховувалися стан наукової розробки та характер обраної теми, а також мета, дослідницькі завдання та джерельна

база дисертації. В їх основу покладено сукупність загальнонаукових та спеціальних принципів, насамперед історизму, об'єктивності, системності наукового аналізу та синтезу, а також історіософських напрацювань провідних дослідників соціально-економічної історії українського села періоду НЕПу.

Врахування цих принципів та методів дозволило визначити і застосувати під час практичної роботи над темою дисертації найбільш оптимальні, на нашу думку, методологічні підходи для реалізації дослідницьких завдань. Визначаючи методологічні основи наукового пошуку та підходи щодо розробки ключових напрямів дисертаційного дослідження і застосування їх в процесі роботи над темою, спрямовувалися на всебічне розкриття досліджуваної проблеми. Особливого значення при розв'язанні дослідницьких завдань набуло поєднання цивілізаційних і формаційних підходів вивчення проблем історії українського селянства.

Зокрема, досліджуючи події і явища 1920-х рр. автор одночасно з використанням окремих елементів формаційного підходу широко використовував цивілізаційний підхід. Завдяки цьому з'ясовано певні відмінності умов повсякденного життя і ведення господарства селянами в дорадянський та радянський період, враховано національні, регіональні, культурні, соціально-психологічні особливості досліджуваного періоду. Відтворено цілісну картину взаємодії різних чинників, що в той чи інший спосіб впливали на процес формування бюджетів селянських господарств за специфічних умов нової економічної політики радянської держави.

Застосування при виконанні дисертаційної роботи визначених принципів і методів підпорядковувалося, передусім, об'єктивному і всебічному відображенню характеру соціально-економічних процесів в українському селі на рівні окремого селянського двору і родини, комплексній оцінці фінансово-економічного потенціалу джерел

формування селянських бюджетів. Працюючи над темою, автор дотримувався неупередженості в оцінках та використанні достовірної інформації, з'ясування і розкриття історичних закономірностей та установлення причинно-наслідкових зв'язків.

Базовим у роботі з дослідження структури і джерел формування бюджетів селянських господарств у 1920-х роках став принцип науковості. Його дотримання сприяло результативному науковому пошуку, використанню достовірної і апробованої інформації з проблеми, що досліджується. Це також дало змогу уникнути спрощеності, кон'юнктурності та штучної заідеологізованості.

Дотримання принципу історизму забезпечило погляд на селянський бюджет як ключове селянське питання, що визначало повсякдення селян, матеріальний рівень та динаміку їх життя. Принцип історизму дав можливість розглядати бюджетоформуючу діяльність селянських господарств як процес, в ході якого усі його складові розвивалися у часі і у сукупності історичних взаємозв'язків та взаємозалежностей. Цей принцип орієнтував автора на реконструкцію подій і явищ у їхній хронологічній послідовності, комплексне з'ясування умов і особливостей функціонування селянських господарств. Процес формування селянських бюджетів висвітлено на тлі тогочасних суспільно-політичних, економічних, соціальних, духовних та інших умов, що склалися в Україні в період здійснення НЕПу.

Проблеми організації виробництва в одноосібних селянських господарствах, особливості їх як організаційно-правової форми аграрного підприємництва періоду НЕПу, розглядалися в контексті загальних подій досліджуваного періоду – заміни продрозверстки продподатком, запровадження соціально-класової системи оподаткування, законодавчо закріплення можливості ведення індивідуального селянського господарства та відповідних методів господарювання. Все це тією або

іншою мірою зумовлювало особливості функціонування селянських господарств України, відкриваючи перспективи для розвитку різних форм господарювання на селі, створюючи для селянина матеріальні стимули стосовно розширення сільськогосподарського виробництва.

У процесі дослідженні структури і джерел формування бюджету селянських господарств важливе значення мав принцип об'єктивності, який вимагає подолання класового або партійного суб'єктивізму і надає досліднику можливість обґрунтування власної позиції. Зокрема, цей принцип було застосовано при дослідженні радянської історіографії досліджуваної проблеми, яка формувалася в умовах неухильного дотримання «партійної лінії» та відповідних ідеологічних догм.

Подоланню методологічної заангажованості радянської історіографії та утвердженню гуманістичних принципів наукового пізнання історичних реалій сприяло застосування в процесі роботи над темою україноцентристських підходів при висвітленні сутності та характеру проблем у сфері соціально-економічної політики щодо українського села в період НЕПу.

Важливе місце в процесі досягнення поставленої мети зайняли також методологічні принципи, притаманні історичним дослідженням, а саме проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, статистичний, взаємозв'язок загального, особливого і специфічного, конкретний аналіз визначених явищ в певних умовах.

Найбільш повно в процесі виконання дослідження використовувався проблемно-хронологічний метод. Його використання із врахуванням світоглядного плюралізму та діалектичного розуміння сутності історичного процесу дало змогу визначити оптимальну структуру дисертації, що в свою чергу забезпечило максимальну повноту та об'єктивність відображення комплексу чинників, від яких залежали бюджети селянських господарств.

Застосування історико-статистичного методу та методу кількісного аналізу дало змогу співставляти отриману з різних джерел інформацію, з'ясувати динаміку розвитку селянських господарств та визначати їх соціально-економічне та фінансово-грошове становище в добу НЕПу, аналізувати практику державного регулювання селянських господарств у сфері кредитування та оподаткування. Застосування цих методів зумовило необхідність виявлення та опрацювання значного масиву статистичної інформації, яка міститься в документах.

Важливою методологічною парадигмою дослідження історії господарства селянства і його бюджетоутворюючої діяльності вбачається чітке визначення понятійно-категоріального апарату цієї проблеми. Передусім, це стосується ключового терміну «селянський бюджет» та його використання в контексті теми, що досліджується.

З'ясовано, що термін «бюджет», а відповідно і «селянський бюджет», має кілька трактувань. Звернення до історії тлумачення цього важливого соціально-економічного терміну засвідчує, що воно ґрунтується на багатовіковій практиці взаємовідносин у сфері фінансів з суспільством, його виробничими та соціальними ланками і походить від старовинного англійського слова «bougette» («шкіряний мішок» [з грішми]) [230, с. 42]. Словник Французької академії дає таке визначення: «Бюджет – слово, яке запозичене з англійської мови, використовується в адміністративному житті для позначення щорічної відомості передбачуваних витрат і сум, або доходів, передбачених для покриття цих витрат» [288, с. 267]. Сучасні українські економісти під бюджетом розуміють грошове вираження збалансованого розпису доходів і витрат держави, адміністративно-територіальної одиниці, підприємства, установи за певний період [205, с. 69].

Оскільки термін «селянський бюджет» окремо в науковій літературі спеціально не тлумачиться, то, на наш погляд, можна зробити спробу за

наслідками нашого дослідження заповнити цю прогалину стосовно хронологічного періоду, що досліджується. Виходячи з аналізу практики вживання терміну у 1921–1929 рр., під селянським бюджетом розуміємо обліковане співвідношення взаємно пов'язаних доходів та витрат селянської родини, виражених у грошовому, або матеріальному еквіваленті, а також у робочому часі і призначених для забезпечення її життєдіяльності. Такий зміст у поняття селянського бюджету вкладався у 1920-х рр. як науковцями, так і органами статистики та державного управління.

Отже, використання вищеназваних принципів і методів сприяло реалізації дослідницьких завдань, об'єктивному висвітленню теми дисертаційного дослідження, відходу від стереотипів радянської історіографії та утвердженню сучасних методологічних підходів при аналізі та інтерпретації подій досліджуваного періоду. В підсумку це дозволило виокремити і охарактеризувати головні тенденції, причини та наслідки розвитку індивідуальних селянських господарств та їх бюджетів в період впровадження НЕПу. Сучасні теоретико-методологічні засади, застосовані в процесі роботи над темою, дали змогу уникнути суб'єктивних і упереджених оцінок та забезпечити наукову достовірність результатів, отриманих в дисертаційному дослідженні, підтвердити достатньо високу репрезентативність виявлених джерел з досліджуваної проблематики.

Висновок до розділу 1

Таким чином, аналіз стану наукової розробки теми дисертації засвідчив, що проблеми історико-економічних аспектів формування бюджетів індивідуальних селянських господарств донедавна фактично залишалися поза увагою дослідників-істориків. З'ясовано, що заявлена

нами тема дисертаційної праці є малодослідженою і знайшла лише епізодичне і фрагментарне відображення у вітчизняній історіографії. А позбавлений ідеологічної заангажованості погляд на проблему почав утверджуватися тільки в роки незалежності України. Проте, в існуючих на сьогодні окремих матеріалах (здебільшого наукових та публіцистичних статтях), автори торкаються лише деяких її аспектів.

Щодо джерельної бази дослідження, то її опрацювання дало можливість виявити широке коло соціально-економічних чинників, які так чи інакше торкаються проблеми формування селянських бюджетів в період НЕПу (1921–1929 рр.), засвідчивши достатньо високу репрезентативність джерел. З'ясовано, що комплекси документів, сформовані за наслідками діяльності різних ланок виконавчої влади республіки, передусім, уряду, ЦК КП(б) України, галузевих наркоматів, господарських та громадських організацій УСРР, зосереджені у фондах центральних та державних архівів областей України. Вони, як і документи відомчих архівів, ще недостатньо залучалися до висвітлення вказаної проблеми.

Введення до наукового обігу архівних джерел в поєднанні з опрацюванням значного масиву опублікованих документів, наукової літератури та періодичних видань дали змогу зробити аргументовані узагальнення та висновки, забезпечивши реалізацію мети і дослідницьких завдань дисертації.

Всебічному історіографічному аналізу та опрацюванню джерел, систематизації та узагальненню почерпнутої з них інформації і забезпеченню наукової достовірності результатів даного дослідження сприяло застосування сучасної методології. Застосовані в процесі роботи над дослідженням різні принципи, методи та засади сучасної методології, дали змогу уникнути суб'єктивних і упереджених оцінок та забезпечити наукову достовірність отриманих в дисертації результатів.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА В ОДНООСІБНИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ ПЕРІОДУ НЕПу

Організація виробництва в одноосібних селянських господарствах в добу НЕПу здійснювалася у рамках створеної радянською владою нормативно-правової бази, яка відбивала принципи аграрної політики правлячої більшовицької партії. Її основу становила заміна продрозверстки продподатком, запровадження соціально-класової системи оподаткування, законодавчо закріпленої можливості ведення індивідуального селянського господарства та відповідних методів господарювання.

Фінансово-економічний потенціал селянських господарств періоду НЕПу базувався на використанні земельних наділів, утриманні значної кількості худоби, участі у сільськогосподарській кооперації та контрактації. До виробничого процесу залучалася праця селянських родин і обмежено – наймана праця.

2.1. Селянське господарство як самостійна організаційно-правова форма аграрного підприємництва

Характеризуючи селянське господарство доби НЕПу як суб'єкт аграрних, цивільних, земельних, фінансових правовідносин і самостійну організаційно-правову форму аграрного підприємництва, виходимо з того, що нова економічна політика радянського керівництва щодо селянства у 1921–1929 рр. була тимчасовою, оскільки ідеологія ВКП(б) не змінювалася.

Проголошена у березні 1921 р. X з'їздом РКП(б) нова економічна політика відкривала можливості для вільного вибору селянами форм землекористування і сприяла утвердженню індивідуального селянського

господарства як домінуючої виробничої одиниці в аграрному секторі економіки [133, с. 564–565]. Члени такої виробничої одиниці об'єднувалися одним сімейним бюджетом, вели спільне виробництво родинного типу, самі працювали в ньому і залежно від обставин займалися заробітками за межами свого господарства.

З переходом до НЕПу гостро постала потреба конкретизувати заходи по відношенню до індивідуального селянського господарства, що і було зроблено низкою рішень і постанов. Серед них найголовніші: «Про заміну розверстки натуральним податком», «Про відбудову та зміцнення сільського господарства України», «Про визнання недійсними кабальних угод на хліб». Проте найбільше значення для сільського господарства мав «Основний Закон про трудове землекористування» та Земельний кодекс УСРР.

Запроваджуючи НЕП, радянська влада і більшовицька партія зі своїх позицій приймали рішення і визначали заходи, які безпосередньо торкалися індивідуальних селянських господарств і мали за мету посилення свого впливу на їх виробничу діяльність. Зокрема, у резолюції XI Всеросійської конференції РКП(б) було зазначено, що «конференція визнає посилену роботу партії і державної влади над підняттям сільського господарства завданням величезного значення». Основу цієї роботи мали скласти:

- непорушне збереження націоналізації землі;
- зміцнення селянського землекористування;
- надання сільському населенню свободи вибору форм землекористування;
- створення усіх умов, необхідних для правильного існування і розвитку селянського господарства;
- підтримка усіма можливими при даному стані державних засобів заходами слабких господарств (в першу чергу демобілізованих

червоноармійців) наданням пільгових умов кредиту, відпуску сільськогосподарського інвентаря, тощо та полегшення податкового тягара [99, с. 590].

Надання селянам права продажу лишків виробленої ними продукції мало відродити сільське господарство. Передбачалося припинити подальше скорочення посівної площі, відновити її і виробляти ту кількість хліба, що продукувалася до війни і яка тоді впала з 801 млн. центнерів до 423 млн. [237, с. 122].

Водночас, на місцях багато представників партійно-державного керівництва, серед них і українських, формально погоджуючись з новою економічною політикою, трактували її інакше і по-своєму формулювали відповідні завдання [185, с. 45]. Так, виступаючи на Першому Всеукраїнському з'їзді працівників юстиції, що проходив у Харкові 19–23 січня 1922 р., голова ВУЦВК Г. Петровський зазначав: «Оскільки з буржуазією доведеться мати зносини, треба деяких буржуазних відносин дотримуватися. Це означає, що до того арсеналу, який ми розорили спочатку шляхом повного повалення капіталістичного панування, приватної власності, цього джерела всіх нещастя на землі, нам доведеться знову звернутися до цього арсеналу, тобто дістати звідтіля заіржавілу зброю буржуазії і цим боротися з нею. Я думаю, що у жодного червоного юриста не навернеться думка, що зараз можна піти тим шляхом, щоб знову узаконити власність буржуазії. Навпаки... вам для розробки [норм] права лежить шлях, який приватним власникам порушувати право пролетаріату не дозволить, а пролетаріату порушувати власність колишньої пануючої частини буде можливо. /.../ Звичайно, ми не будемо діяти, як раніше через ЧК чи міліцію, чи просто революційним шляхом, реквізувати і т.ін. Тепер ми це зробимо через Революційний Трибунал та Народний Суд...» [289, с. 47].

У такому ж дусі були витримані й резолюції з'їзду працівників юстиції: «Приватне товарне господарство та грошовий обіг – для нас не найвищий економічний принцип, а лише засіб для зміцнення радянського хазяйства... У галузі права цьому відповідає не стороннє надкласове розуміння закону, а підпорядкування його основній меті, виразом якої у теперішніх умовах є диктатура пролетаріату» [289, с. 55].

Та все ж, до певної міри, НЕП відкривала перспективи для вільного розвитку усіх форм господарювання на селі, створювала для селянина матеріальні стимули стосовно розширення сільськогосподарського виробництва. Хоч і далеко не достатньою та несталою допомогою, але держава все ж сприяла селянському господарству землевпорядженням, переселенням з малоземельних районів, розселенням великих громад, постачанням сортовим насінням і реманентом, очисткою зерна, агрономічним і ветеринарним обслуговуванням, промисловою переробкою сільськогосподарської сировини тощо [209, с. 149].

В Україні організаційно-правова перебудова сільського господарства на засадах нової економічної політики реально розпочалася у 1922 р. Першочерговим завданням нової економічної політики на селі було визначено створення правової бази селянського землекористування, передовсім для індивідуальних селянських господарств. Для юридичного оформлення земельної політики радянської влади в Україні особливого значення набувало розроблення земельного кодексу – цілісного нормативно-правового акту, який би об'єднував норми землекористування.

До цього часу землекористування селянських господарств регулювалося Декретом ВУЦВК «Про соціалістичний землеустрій та перехідні заходи до соціалістичного землекористування» від 26 травня 1919 р., який визначав правове положення земель, надр, вод та лісів, акцентуючи увагу на тому, що приватна власність на землю, надра, води та ліси скасовується. В основу цього правового акта було покладено

«Положення про соціалістичний землеустрій та про заходи переходу до соціалістичного землеробства», прийняте Всеросійським ЦВК 14 лютого 1919 р. [210, с. 188].

У свою чергу Всеукрревком 5 лютого 1920 р. затвердив закон про землю, згідно якого конфісковані радянською владою у 1919 р. поміщицькі, казенні, монастирські та удільні землі передавалися трудящим селянам без викупу. Згідно цього закону перевага у наділенні землею надавалася малоземельним селянам і сільськогосподарським робітникам. Поміщики не лише позбавлялися землі та реманенту, а й разом з членами сімей підлягали негайному виселенню зі своїх маєтків [81].

Земельний кодекс УСРР був прийнятий на третій сесії ВУЦВК 16 жовтня 1922 р. і затверджений президією ВУЦВК 25 жовтня 1922 р. Цей документ став першим в Україні кодифікованим актом радянського земельного законодавства [208, с. 77–82]. Він складався з преамбули і 4 частин («Про трудове землекористування», «Про міські землі», «Про державне земельне майно», «Про землеустрій та переселення»), містив 227 статей.

Відображаючи тогочасні політичні й економічні реалії, Земельний кодекс УСРР закріплював націоналізацію землі та скасування приватної власності на неї, забороняв купівлю-продаж та інші угоди, пов'язані з відчуженням землі. Всі громадяни, незалежно від статі, віросповідання та національності, наділялися правом на одержання землі в користування безплатно [243, с. 331–332]. Всі землі сільськогосподарського призначення складали єдиний державний земельний фонд.

Для усіх землекористувачів, в тому числі і для індивідуальних селянських господарств, було встановлено єдине правило користування землею: «Всі землекористувачі, що ведуть сільське господарство на землях, підлягають загальному доглядові земельних органів і виконують

щодо доцільного використання наданих їм земель обов'язки, встановлені Кодексом» (ст. 7).

Земельний кодекс не обійшов і питання щодо обов'язків користувачів землею: «За припинення господарювання вважається невикористання землі землекористувачем для господарчих потреб без уважливих причин протягом не менш як 3 років» (ст. 19). Встановлювався також інститут оренди землі: «Для трудових господарств, що не мають можливості обробити свою землю за браком коштів, реманенту або робочих рук, допускається здавати всю або частину землі в оренду за грошову плату або іншу винагороду, додержуючись умов користування, строком до 12 років» (ст. 27) [212, с. 87].

Кодекс регламентував землекористування індивідуального селянського господарства – селянського двору, допускаючи при цьому «трудова оренду» землі, обмежував землекористування так званих куркулів, тобто селян, які використовували у своїх господарствах найману працю. В кодексі також містилися й норми, що регулювали землеустрій, земельну реєстрацію, переселення й визначали правовий режим міських земель спеціального призначення та земель державного запасу [243, с. 331–332].

Землеробське господарство (двір) Земельний кодекс УСРР 1922 р. трактував як «сімейно-трудова об'єднання осіб, що спільно ведуть господарство. Двір може складатися й з однієї несімейної особи (незалежно від статі)». Згідно кодексу членами двору вважалися як усі наявні його учасники (включаючи малолітніх та престарілих), так і ті, що тимчасово вибули на трудові заробітки і не вийшли зі складу двору в законному порядку.

Склад селянського господарства (двору) міг збільшуватися у випадку укладання шлюбу і приймацтва (прийняття до двору нових членів) і зменшуватися при виході з нього членів, чи їх смерті. При цьому особи,

що входили до селянського двору внаслідок шлюбу чи приймацтва, набували право на користування землею та майном спільного користування у складі даного двору на загальних підставах і втрачали право на користування землею у складі іншого двору [84, с. 850–876].

Слід зазначити, що майже всі законодавчі та підзаконні акти радянської влади щодо націоналізації землі та передачі її в користування суб'єктам індивідуального і колективного господарювання, були виписані так, що їх юрисдикція була в руках представників інститутів центральної державної влади, яка перебувала під повним контролем більшовицької партії. А тому партійні настанови беззаперечно реалізувалися на практиці.

Органи місцевого самоврядування практично втратили будь-які повноваження і мали лише формальний характер. Більше того, життя українських селян, що виробляли сільгосппродукцію в індивідуальному, колективному або державному землекористуванні, було цілком і повністю поставлено під жорсткий контроль партійно-державної влади «воєнного комунізму». Як зазначає М. Юрій «з 1920 р. процвітали «воєнно-комуністичні» методи господарювання, які через сувору централізацію, нехтування економічними законами, диктат комуністичної ідеології, труднощі воєнного часу призвели до повного розвалу економіки» [334, с. 230–232].

Розглядаючи індивідуальні селянські господарства та їх бюджети з організаційно-правової і підприємницької точки зору, варто мати на увазі, що учені-економісти 1920-х рр., передусім О. Чаянов, ідентифікували селянські господарства переважно як сімейно-трудова. В сучасній історіографії ми зустрічаємо більш розширені трактування селянських господарств доколгоспного періоду. Зокрема, на думку О. Сушка, історично адаптованим і найбільш виразним є поняття «приватне господарство селян», яке пов'язане не лише з галуззю власне

сільськогосподарського виробництва, а також із сільськими кустарними промислами, орендними відносинами тощо.

Дослідник вважає, що вони були самодіяльними сільськогосподарськими підприємствами приватного типу, організаційною формою яких був двір, до складу якого входили працездатні члени сім'ї. Пріоритетною організаційною формою приватного господарювання залишався селянський двір, бо подвірному землекористуванню надавали перевагу 59,4 %, общинному – 32,2 %, хутірному – 0,4 %, відрубному – 1,3 %, колективному – 3,9 % селянських господарств кінця 1920-х рр. [303, с. 16].

Станом на 1922 р. загальна кількість селянських господарств усіх типів в УСРР коливалася в межах 3,6 млн. [75, с. 4]. Їх кількість зростала і вже станом на 1 жовтня 1924 р. збільшилася до 4 млн. 837 тис. Найбільше селянських господарств було у Київській губернії – 832109 [144, с. 3].

У 1926 р. разом усіх господарств було 5 млн. 55 тис., із них абсолютну більшість становили індивідуальні селянські господарства – 5 млн. 25 тис., колективних разом з кооперативними – 5282, інших господарств різних установ та радгоспів було приблизно 2,5 тис.

Серед господарств питома вага індивідуальних селянських господарств була домінантною – 99,4 %; колективних лише 0,1 %, радгоспів – 0,5 %. Дві третини господарств УСРР були в лісостеповій частині, одна третина – в степовій. Площа колективних господарств під посівами не перевищувала 250 тис. дес. У середньому на одне колективне господарство припадало 47,5 їдців [278, с. CLXVII–CLXVIII]. В селянському безстроковому користуванні у 1924 р. знаходилося 34,4 млн. дес. землі, у 1929 р. – 36,1 млн. дес. землі в межах УСРР [40, с. 40–41].

Як важливу передумову забезпечення стабільності землекористування та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва радянська влада у роки НЕПу розглядала землеустрій як реалізацію комплексу заходів,

спрямованих на регулювання земельних відносин та раціональної організації території адміністративно-територіальних одиниць. У доповіді народного комісара земельних справ України О. Шліхтера на Х Всеукраїнському з'їзді Рад наголошувалося, що «необхідно найрішучіше ліквідувати різні міркування про чорнопередільницькі тенденції, міркування про подальше перекроювання землі». У доповіді наркома йшлося й про те, що реальна інтенсифікація можлива лише при умові усунення таких незручностей землекористування як багатопілля, далекопілля, черезсмужжя, які в багатьох випадках заважають селянам поліпшити справи свого господарства [79, с. 362].

Робота із землеустрою селянських господарств велась незадовільно. На початок 1927 р. було землевпорядковано лише 73 % запланованої землі. Проблемою залишалось доведення землевпорядних робіт до кожного двору, а не тільки до польових наділів. Землевпорядні роботи стримувалися також складністю самого процесу їх виконання, оскільки виникало багато земельно-судових суперечок, спричинених громіздкою системою і бюрократичними перепонами. Тому Наркомзем спростив процедуру землеустрою, передавши її місцевим органам влади. Суть спрощення полягала в тому, що право остаточного затвердження проекту землеустрою передавалося від окружних земельно-судових комісій до райвиконкомів.

Поступово розв'язувалася і така гостра проблема селянських господарств як багатопілля. Якщо до початку робіт із землевпорядкування кількість дворів, що мали до 4 смуг становили 53,5 %, від 5 до 7 – 24,8 %, а разом 78,3 %, то після землевпорядкування на ці дві групи припадало 94,7 % селянських подвір'їв [332, с. 31–35].

Загалом же сформована в роки НЕПу правова база в цілому сприяла розвитку ринкових відносин у сільському господарстві, розгортанню усіх

видів підприємницької діяльності. Розвитку сільського господарства сприяли й різні види кооперації [98, с. 53].

За даними правління об'єднання сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» до 1923 р. було кооперовано 45,5 % селянських господарств, які вирощували цукрові буряки, 62 % – хміль, до 30 % – постійних постачальників молока [27, арк. 1]. Сільськогосподарські кооперативні товариства користувалися правами юридичних осіб – могли відчужувати шляхом продажу та обміну сільськогосподарські продукти, мали можливість купляти необхідні їм матеріали і засоби, відкривати майстерні, заводи і підприємства, складати умови договорів, мати представництво в судових органах.

Це були роки своєрідного «ренесансу» підприємництва і значної активізації господарської діяльності селянства. За даними ЦСУ УСРР «на кінець непу в українських селах діяло близько 70 тисяч різного роду невеликих підприємств з переробки сільськогосподарської продукції. Серед них продовольчі культури займали 35,3 % оброблюваної землі, кормові – 25,1 %, круп'яні – 11,7 %, кукурудза – 10,6 %, технічні культури – 8,2 %» [22, арк. 34–58].

На початок 1927 р. загальна кількість різнопланових сільськогосподарських кооперативних товариств в Україні складала близько 11 тисяч одиниць. А на початок 1928 р. сільськогосподарська кооперація охопила 82,5 % селянських господарств України. Крім спеціалізованих та кредитних, існували універсальні кооперативні товариства. Для сільськогосподарських товариств було характерним те, що вони об'єднували як індивідуальні селянські господарства, так і колективні (колгоспи). Серед членів сільськогосподарських кооперативів незаможні селяни становили 43 %, середняки – 48 %, заможні – 9 % [130, с. 19–25].

Як відзначалося у щомісячнику ВУЦВК «Червоне село», «тягу і довіру селянства до кооперації було використано більшовиками, як засіб

перевиховання селянських мас для більш самостійного, більш доцільного уміння вести свою справу, своє господарство, вона (кооперація) мала стати рішучим чинником організації умінь і енергії селянства на шляху боротьби не тільки з економічними, але й з політичними труднощами» [80, с. 1].

Безумовно, що кооперація стала «важливим фактором підвищення продуктивності праці, зміцнення економічної бази держави і підвищення добробуту народу. Але все ж таки головним джерелом благополуччя сільського населення залишалося індивідуальне селянське господарство [174, с. 15].

В аграрній політиці доби НЕПу значна увага приділялася фінансуванню сільського господарства. Так, у 1923–1924 р. держава надала в основний капітал сільського господарства (переважно довгострокові кредити) 4,5 млн. крб., у 1925–1926 р. – 15,3 млн. крб., а в 1926–1927 р. – 21,3 млн. крб. Загальне ж фінансування сільського господарства, включаючи витрати по державному і місцевих бюджетах разом із сільськогосподарськими кредитами, досягли у 1925–1926 р. 69 млн. крб., а у 1926–1927 р. – 90 млн. крб. [332, с. 44].

Уявлення про одноосібне селянське господарство доби НЕПу та його внутрішню організаційно-виробничу структуру та господарські можливості дають характеристики найбільш типових з них. Як приклад, доцільно розглянути одне з них – пересічне господарство селянина О. Губського, що знаходилося на хуторі Мельниковому Валківського району на Харківщині. Воно складалося із 10 душ (4 – робітники, 2 – напівробітники, 3 – малі діти, 1 – непрацездатний).

Господарство О. Губського мало такі господарсько-побутові приміщення: хата під залізом, кухня окремо під соломою, хлів для худоби, курник, саж для свиней, клуня, комора, погріб для буряків, погріб для бджіл, погріб квасний і сушня для овочів. У господарстві був один кінь, дві корови, один випусток, п'ять овець, двоє свиней і 22 курей.

Господарство мало усього 8 десятин землі, в тому числі польової 6,75 десятин і під садибою – 1,25 десятин. Уся земельна площа господарства складалася із присадибної і трьох ділянок за межами садиби. Для обробітку землі господарство використовувало плуг Сакка, плуг однокінний «Робітник» для роботи в садку, залізну борону «Зиг-Заг», дерев'яну борону, екстирпатор з дерев'яною рамою, полільник ручний «Планет», сівалку 11-рядну, віялку, соломорізку, бурякорізку [191, с. 15–18].

Вищевикладене дає нам підстави зробити висновок про те, що селянське господарство як суб'єкт аграрних, цивільних, земельних, фінансових правовідносин в період НЕПу було самостійною організаційно-правовою формою аграрного підприємництва. Воно характеризувалося такими ознаками як наявність трьох компонентів: майнового комплексу, земельної ділянки і громадян, об'єднаних для здійснення сільськогосподарської і пов'язаної з нею іншої діяльності. При цьому виступало в якості односуб'єктного формування, тобто самостійно господарюючого суб'єкта, що мало визначені права і обов'язки.

Таким чином, організаційно-правова база, сформована в період НЕПу, визначила статус індивідуального селянського господарства і реально забезпечила його як економічно незалежного суб'єкта сільськогосподарського виробництва та відкрила можливості для його подальшого розвитку. При цьому сільські господарі, маючи змогу накопичувати капітал, усвідомлювали необхідність приватизації землі для ефективнішого її використання і розвитку підприємництва, однак це йшло в розріз з базовими засадами більшовицької ідеології і не знаходило підтримки влади.

Тому, в умовах певного поживлення економічного життя українського села, радянська влада, на законодавчому рівні забезпечувала збереження націоналізації землі, всіляко обмежувала підприємницьку

діяльність заможних селянських господарств, вбачаючи в цьому загрозу відходу від соціалістичних принципів. Натомість усіма можливими державними засобами підтримувались незаможні господарства, передусім наданням їм пільгових умов кредиту, першочергового відпуску машинної техніки та інвентаря, постачання сортовим насінням, промисловою переробкою сільськогосподарської сировини, полегшення податкового тягара тощо.

Юридичну основу земельної політики радянської влади в Україні складав Земельний кодекс УСРР 1922 р. – перший кодифікований акт радянського земельного законодавства, який визначав селянське (землеробське) господарство (двір) як «сімейно-трудова об'єднання осіб, що спільно ведуть господарство». Кодекс регламентував також землекористування селянського двору та визначав правовий режим його функціонування.

У цілому сформована в роки НЕПу правова база сприяла розвитку ринкових відносин у сільському господарстві, розгортанню усіх видів підприємницької діяльності селянських господарств та їх участі в різних видах кооперації.

2.2. Загальна характеристика селянських господарств, їх бюджетоутворюючий потенціал

На початковому етапі впровадження нової економічної політики за підсумками державного статистичного спостереження станом на 1923 рік в Україні усього нараховувалося 4811,2 тис. селянських господарств. З них найбільше – 1915,5 тис. (39,8 %), зосереджувалося в Правобережному районі (Волинська, Київська і Подільська губернії), 1519,3 тис. (31,5 %) – в Південному Степовому районі (Одеська, Катеринославська, Донецька

губернії) і 1376,4 тис. (28,6 %) – в Лівобережному районі (Чернігівська, Полтавська, Харківські губернії).

Постійне населення селянських господарств в той час складало 23342,8 тис. душ. З них в Правобережному районі – 8447, 8 тис. душ (36,2 %), в Південному Степовому районі – 7666,5 тис. душ (32,8 %), в Лівобережному районі – 7228,4 (31,0 %) [156, с. 128].

У 1927 р. найбільш густо заселеною частиною України був Лісостеп: Правобережжя – 74 чол. сільського населення на кв. км, на Лівобережжі 64 чоловіки на один кв. км. В Степу цей показник становив 39 чоловік на один кв. км.

Головним сільськогосподарським регіоном України залишався Лісостеп. Із загальної кількості 5 млн. 153 тис. господарств у 1928 р. на Лісостеп припадало 50 % (Правобережжя – 1 млн. 790 тис., Лівобережжя – 1 млн. 226 тис., Полісся – 532 тис.), на Степ – 30 % господарств (1 млн. 603 тис.) [140, с. 177–178].

Щодо чисельності селянських родин, то на початок 1927 р. пересічно кожне селянське господарство складалося із 5,42 душ обох статей. Найбільші за чисельністю селянські родини статистикою зафіксовано в районі Степу – 5,86, найменші на Правобережжі – 4,62 душ. З'ясовано, що чисельність селянських родин, а відтак і потенціал трудових ресурсів селянського господарства, прямо залежала від наявності землі: родини в господарствах без засіву в середньому склалися із 3,31 душ, в той же час у господарствах з посівною площею 9–15 десятин – 7,09, з площею понад 15 десятин – 8,11 душ обох статей [161, с. 177].

Привертає увагу характеристика тогочасного індивідуального селянського господарства, яку зустрічаємо під рубрикою «Дописи з місць» у щомісячнику «Земельник» (грудень 1924 р.). Безпристрасний опис сільського життя дає уявлення про умови ведення господарства на селі. Місцевий достатньо досвідчений статистик з Валківського повіту

Харківської губернії М. Ковалевський у своєму дописі писав: «Що являють собою по-одинокі селянські господарства?»

На жаль, я маю де-які цифри лише щодо Валківського району, але й на підставі їх можна накреслити типові риси цього господарства.

У р. 1924-му при облікові об'єктів оподаткування єдиним с.-г. податком на 1924/1925 рік, здобуто такі цифри: взято на облік 9239 господарств з 45660 їдцями, з загальною площею землі 34862 дес. Ці господарства мали 4424 коней, 6247 корів і 360 волів. Пересічно на одне господарство припадає 3,8 десятин землі (а на їдця 0,75 дес.), 0,47 коняки, 0,7 корови. Інакше кажучи, тільки половина господарств має по одному коню та у 7 дворів з 10 є корови. Це майже те саме, що мали ми в р. 1913-му щодо землі і корів та вдвоє менше коней.

Але, порівнюючи з собою податкові списки двох попередніх років, ми помічаємо збільшення живого реманенту на 10 %, а в деяких випадках і більше. Так, наприклад, в однім з великих сіл із 5-ма тисячами мешканців в 1923 році зареєстровано: 604 коней і 587 корів, а в 1924 р. – 643 коняки і 728 корів; число перших збільшилося на 7 %, а останніх на 24 %» [233, с. 85–86].

Про бюджетоутворюючий потенціал селянських господарств України можна судити із узагальнених статистичних показників доби НЕПу. У 1925–1926 р. в середньому на одне селянське господарство припадало в переводі на ВРХ 1,02 голів робочої худоби (найбільше в Поліссі – 1,28, найменше на Правобережжі – 0,75). На початок 1927 р. худоба в капіталі окремо взятого селянського господарства в середньому по Україні становила 318,78 крб., маючи регіональні відмінності. Найбільша питома вага худоби в капіталах селянських господарств відмічена в Степу – 387,4 крб., найменша в на Правобережжі – 197,77 крб.

Як і за іншими параметрами селянських бюджетів, цей показник прямо залежав від наявності в господарствах посівної площі і

характеризувався значним розривом. Якщо в безпосівних господарствах худоби не було зовсім, а в тих, що мали до 2 десятин землі він визначався 96,8 крб., то в господарствах з посівною площею понад 15 десятин цей показник дорівнював 835,7 крб.

Питома вага птахівництва в капіталах селянських господарств в середньому на одне господарство становила по Україні була незначною – 7,08 крб. В Степу цей показник був найбільшим – 10,4 крб., на Лівобережжі – 5,95, на Правобережжі – 4,39 і найменший на Поліссі – лише 4,25 крб. [161, с. 176–177].

Вже на початок 1920-х рр. порівняно з дорадянським періодом у земельно-майновій диференціації українського села відбулися помітні зміни. Якщо аналізувати цей процес за таким базовим критерієм як засівна площа, то у 1924 р. розшарування селянських господарств характеризувалося наведеними нижче показниками (таблиця 2.1).

Таблиця 2.1

**Диференціація селянських господарств УСРР у 1924 році
за посівною площею**

Групи господарств за посівом	Число обстежених господарств	% по групі	Середнє число душ в господарстві	Десятин на одне господарство
Без посіву	23332	4,5	3,6	-
До 1 дес.	54626	10,6	3,3	0,8
1,01 – 2 дес.	108073	21,0	3,9	1,7
2,01 – 3 дес.	98517	19,0	4,5	2,6
3,1 – 4 дес.	68969	13,4	5,0	3,6
4,01 – 6 дес.	78082	15,2	5,5	5,1
6,01 – 8 дес.	37044	7,2	6,1	7,2
8,01 – 10 дес.	19355	3,8	6,6	9,2
10,01 – 16 дес.	20437	4,0	7,2	12,6
Понад 16 дес.	6683	1,3	8,0	21,4

Всього	515117	100	4,8	3,8
---------------	--------	-----	-----	-----

Складено за: [156, с. 134]

При розгляді диференціації селянських господарств важливим, на нашу думку, вбачається і порівняльний аналіз забезпеченості селянських господарств посівною площею у 1917 р. та у 1926 р. (розквіт НЕПу). Наведені нижче дані дають нам таку картину (таблиця 2.2).

Таблиця 2.2

**Диференціація селянських господарств УСРР у 1926 році
за посівною площею (порівняно з 1917 р.)**

Питома вага селянських господарств за засівною площею (%)			
Групи господарств	1917 р.	1926 р.	+; –
без засіву	16,3	4,4	– 11,9
до 1 десятини	15,4	8,7	– 6,7
1,1 – 2 десятини	16,4	19,3	+ 2,9
2,1 – 3 десятини	11,9	19,8	+ 7,9
3,1 – 4 десятини	8,4	14,2	+ 5,8
4,1 – 6 десятин	10,7	15,9	+ 5,2
6,1 – 9 десятин	8,4	9,9	+ 1,5
9,1 – 15 десятин	6,9	6,0	– 0,9
15 і більше десятин	5,6	1,8	– 3,8
	100	100	

Складено за: [333, с. 8–20]

З наведених статистичних даних можна зробити висновок, що в першій половині 1920-х рр. мав місце чітко виражений процес «осереднячення» селянських господарств, передусім за таким важливим критерієм, як наявність посівної площі. Наведені в таблиці дві перші і дві останні групи за наявністю посівної площі зменшилися, а натомість збільшилася питома вага господарств із середньою площею засіву. Тобто збільшення чисельності селян-середняків відбувалося за рахунок

зменшення груп малозасівних і великозасівних господарств. Тим самим фактично була розширена база для подальшого розвитку економічно міцних господарств.

Характеризуючи селянські господарства та їх виробничо-економічний потенціал в період НЕПу варто навести аналітичні викладки С. Кульчицького, який зазначав, що у 1917 р. бідняцькі господарства в Україні склали 57,1 % господарств і мали у своєму розпорядженні 10,0 % використовуваних земель. Питома вага заможних селян складала 12,2 % господарств, а їхня частка в землекористуванні становила 37,8 %. Питома вага середняків складала 29,9 % господарств, а їхня частка у землекористуванні – 26,5 % (поміщикам належало 22,3 % земель, державі, уділу і церкві – 3,4 %) [245, с. 544].

Здійснений радянською владою під тиском основної частини селян «чорний переділ» радикально змінив структуру землекористування в сільському господарстві. За даними, наведеними В. Калініченком, по Україні у 1927 р., бідняки склали 23,7 % селянських господарств і користувалися 14,2 % земель. Питома вага заможних господарств складала 4,0 %, а частка їх у землекористуванні – 7,5 %. Питома вага середняків за числом господарств – 72,3 %, а частка в землекористуванні – 78,3 % [221, с. 344].

Найпоширенішою серед селянських господарств була група із землезабезпеченням на одного їдця від 0,75 до 1,5 десятин [142, с. CLIV–CLV; 56, арк. 1–2]. На одне незаможне господарство припадало 1,47 десятин, середняцьке – 3,87 десятин, заможне – 6,86 десятин. У густо заселених регіонах на одного їдця припадало приблизно 0,94 десятин землі. Наприклад, у 16 районах Кам'янецької округи середній показник коливався в межах 1,01 десятини. У Ганнопільському районі (59 населених пунктів) землезабезпеченість становила у 1925 р. – 1,16 десятин на одного їдця, у 1926 р. – 1,28 десятин, у 1927р. – 1,4 десятини [271, с. 193].

У 1927 р. сільське господарство України в цілому досягло довоєнного рівня. Зокрема посівна площа перевищила площу 1913 р. на 4,7 %, посівну площу 1916 р. – на 12 % [148, с. 2].

Найбільш поширеною формою землекористування на початку впровадження нової економічної політики була ділянково-черезсмужна, яка хибувала на дрібносмужність та віддаленість земельних наділів [213, с. 59]. Межі земельних ділянок селянських господарств та їх розташування могли змінюватись при проведенні землевпорядкування, коли землі вилучали для державних потреб або за рішенням земельної громади.

Виробничо-економічний потенціал селянських господарств окрім трудових ресурсів базувався на наявності землі, робочої та продуктивної худоби, сільськогосподарського реманенту, будівель тощо. Аналіз основних економічних характеристик селянського подвір'я показує, що господарства мали суттєву різницю у своїх економічних можливостях (таблиці 2.2 і 2.3).

Таблиця 2.3

**Показники виробничого потенціалу
селянських господарств у 1927 році за наявністю землі в групах
вартості основних засобів виробництва**

Групи за вартістю основних засобів виробництва (ЗВ)	Число обстеж. господарств	Склад сім'ї			Землекористування				
		На одне госп-во		% гос-в без робітників	% господарств		На одне господарство припадає гектар		
		душ	робітників		Без наділів ріллі	Без посівів або до 0,09 дес.	Наділеної ріллі	Посівів на своїй і орендованій землі	сіножаті
Без ЗВ	3786	2,7	0,6	43,6	11,6	36,1	2,3	1,0	0,1
ЗС до 100 крб.	13035	3,6	0,8	30,6	5,1	13,0	3,2	1,7	0,1
ЗВ 101–200 крб.	13347	4,1	0,9	21,5	2,5	5,7	3,7	2,5	0,2
ЗВ 201–400 крб.	27965	4,6	1,0	13,5	1,1	2,1	4,4	3,5	0,3
ЗВ 401–800 крб.	41484	5,3	1,2	7,8	0,5	0,6	5,5	5,0	0,3
ЗВ 801–1600 крб.	23497	6,1	1,4	4,5	0,3	0,4	7,4	7,4	0,4

Понад 1600 крб.	4954	6,8	1,6	3,1	1,2	0,8	10,5	11,5	0,3
Всього	128158	5,0	1,1	13,0	1,6	3,7	5,2	4,7	0,3

Складено за: [156, с. 144]

З наведених даних можна зробити висновок про те, що вартість основних засобів виробництва селянських господарств, тобто їх економічна спроможність, прямо залежала від площі наявної у них землі.

Вагомим чинником виробничого потенціалу селянських господарств була наявність худоби, яку в українському селі почали називати «товаром», оскільки саме худоба була еквівалентом вартості зернової продукції, а наявність коня, вола та великої рогатої худоби засвідчувала майновий статус селянського двору. Худоба була своєрідним «рухомим капіталом» селянських господарств. Встановлено, що в разі одночасного продажу на приватному ринку наявних в селянському господарстві коня, корови, вола і свині селянське господарство у 1924–1925 р. могло отримати грошовий прибуток у сумі 357 крб., а в 1926–1927 р. – 596 крб. [138, с. 19].

Загальний бюджет селянського господарства доби НЕПу характеризує статистичний аналіз даних на кінець бюджетного 1925–1926 р. В середньому одне селянське господарство України впродовж року отримало 923,25 крб. гуртового прибутку. Як і за іншими показниками, він найвищим був у Степу – 1086,7 крб., найменшим на Правобережжі – 688,68 крб. Безпосівні господарства отримали лише по 324,68 крб., а ті, що мали понад 15 десятин землі – 2287,75 крб. гуртового прибутку. Варто зазначити, що основу гуртового прибутку пересічного селянського господарства становили надходження від різних галузей сільського господарства. По Україні цей показник становив 742,45 крб. (найбільше в Степу – 791,67 і на Поліссі – 750,34 крб. Щодо умовно-чистого прибутку пересічного селянського господарства України, то він становив 576,83 крб. [161, с. 177].

Загальний низький життєвий рівень сільського населення зберігався і в наступні роки. У 1927–1928 рр. прибуток у розмірі понад 700 крб. (у цінах того часу) мали в Україні лише 2,5 % селянських господарств [212, с 338]. Наявність робочої худоби, корів та реманенту як складової вартості основних засобів виробництва селянських господарств в розрізі груп за наявністю робочої худоби, корів та реманенту відображено у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

**Показники виробничого потенціалу
селянських господарств у 1927 році за наявністю робочої худоби, корів
та реманенту в групах вартості основних засобів виробництва**

Групи за вартістю основних засобів виробництва (ЗВ)	Забезпечення робочою худобою і коровами				Забезпечення с/г інвентарем % господарств		
	% господарств		На одне госп. голів		Без орного інвентара	З орним інвент. без машин	З орним інвент. і машинами
	Без роб. худоби	Без корів	Роб. худ. в переводі на коней	Корів			
Без ЗВ	100	100	-	-	100	-	-
ЗС до 100 крб.	96,1	88,5	0,1	0,1	96,5	3,0	0,5
ЗВ 101–200 крб.	74,4	53,2	0,3	0,5	82,6	15,5	1,9
ЗВ 201–400 крб.	42,7	37,3	0,7	0,7	52,9	40,0	7,1
ЗВ 401–800 крб.	16,5	20,2	1,1	0,9	19,8	55,7	24,5
ЗВ 801–1600 крб.	6,8	9,7	1,6	1,1	5,3	37,1	57,6
Понад 1600 крб.	5,3	6,0	2,1	1,5	2,9	14,2	82,9
Всього	36,7	34,2	0,9	0,8	40,5	36,0	23,5

Складено за: [156, с. 144]

На основі аналізу наявності робочої худоби, корів та реманенту у групах за вартістю основних засобів виробництва і їх місця у формуванні виробничого потенціалу селянських господарств чітко простежується залежність вартості основних засобів виробництва від наявності в

господарствах орного інвентаря з машинами. В забезпечених таким інвентарем на 82,9 % господарствах вартість основних засобів виробництва була найбільшою – понад 1600 крб.

Щодо вартості споруд селянського двору, то дві третини складала вартість житлових споруд, а вартість господарських приміщень – одну третину. У грошовому вираженні середня вартість житла в Поліссі становила 231 крб. і була найвищою в Україні, оскільки там воно споруджувалося із дерева, хоча в окремих випадках селянське житло на Лівобережжі коштувало 462 крб., на Правобережжі – 420 крб. [283, с. 46].

Житлово-господарські будівлі хоч і становили основні фонди селянського господарства та мали вартісні виразники, але вони не давали грошового прибутку. Земля також втратила ознаки товару, але завдяки своїм біологічно-природним властивостям продовжувала бути джерелом наповнення бюджету селянських господарств.

Одним із вирішальних елементів бюджетоутворюючого потенціалу селянських господарств та формування їх бюджетів у період НЕПу були грошові доходи, завдяки яким задовольнялися насущні потреби родин у харчуванні, одязі, житлі, закуплявся реманент, виконувалися податкові зобов'язання та здійснювалася оплата послуг. Основні заняття українського селянства – землеробство і тваринництво не завжди могли забезпечити усім необхідним селянські родини, внаслідок чого значна частина господарств отримувала доходи від допоміжних галузей, промислів та сезонних робіт.

Дохідна частина селянських господарств у грошовому вираженні в добу НЕПу залежала не лише від них самих, а й від загального стану економіки, особливо аграрного сектора, промисловості, транспорту і торгівлі. Так, у 1923–1924 рр., тобто після руйнівного голоду, капітали усього сільського господарства в УСРР становили 2 млрд. 566 млн.

довоєнних крб., з них – 2 млрд. 513 млн. крб. (в червінцях – 3,5 млрд. крб.) припадали на селянські господарства [87, с. 44].

У 1927–1928 рр. надходження до бюджетів селянських господарств склалися з таких статей: від продажу продукції – 50–60 %, заробітків з оплатою грошима – 20–30 %. Решта припадала на грошові кредити.

Видаткова частина грошового бюджету селянських господарств складалася з купівлі (57–70 %), найму робочої сили (6 %), податків (4,9 %). Зокрема, на придбання промислових товарів селянство спрямовувало 36 % своїх грошових витрат [135]. За даними уряду УСРР, на 1 жовтня 1928 р. селянські заощадження в ощадних касах становили 5 млн. руб. (всього по Україні – 58 млн. крб.) [72, с. 152]. Для розуміння особливостей грошового обігу у селянських господарствах доби НЕПу актуальним є аналіз зроблений за щоденними даними добровільних кореспондентів з різних регіонів України у 1927–1929 рр. (таблиця 2.5).

Таблиця 2.5

**Прибуткова частина бюджету пересічного
селянського господарства України у 1927 – 1929 рр. (у крб.)**

Період	Від продажу сільгосп. продукції	Сторонні заробітки	Кредити	Одержано боргів та відсотків	Одержано завдатків	Інші прибутки
1927 р. Січень–березень	52,0	39,98	8,77	0,99	0,18	8,98
Квітень–червень	54,77	38,14	11,33	3,30	1,31	6,21
Липень–вересень	70,38	38,28	11,33	3,30	1,31	6,21
Жовтень–грудень	73,96	42,47	9,36	3,07	0,64	6,18
1928р. Січень–березень	57,56	34,9	10,88	3,61	0,40	6,17
Квітень–червень	51,40	34,77	7,68	2,15	-	7,92
Липень–	58,08	33,74	6,30	1,44	-	7,19

вересень						
Жовтень– грудень	69,78	37,59	7,36	1,76	-	9,43
1929 р. Січень– березень	53,79	30,13	6,58	1,65	-	7,76

Складено за: [161, с. 182]

Наведені статистичні викладки свідчать про те, що більше половини прибуткової частини бюджетів індивідуальних селянських господарств становила грошова виручка від реалізації виробленої ними сільськогосподарської продукції. Суттєву частку поповнення бюджету становили надходження від сторонніх заробітків, сума яких залежала від місцевих особливостей. Близько 10 % селянських бюджетів становили кредити.

Слід зазначити, що рівень товарно-грошових відносин селянських індивідуальних господарств залишався низьким. Якщо взяти за 100 % продукцію сільського господарства України у 1913 р., коли вартість товарної сільськогосподарської продукції досягала 42 % її валової частини, то у 1923–1924 р. лише 34,9 %, у 1924–1925 р. – 35,6 %, 1925–1926 р. – 30,3 %, 1926–1927 р. – 33,4 %. Вартість товарної продукції у 1923–1924 р. становила 613 млн. крб., у 1924–1925 р. – 573 млн. крб., 1925–1926 р. – 631 млн. крб. [79, с. 28–30].

Реальний стан сільськогосподарського виробництва в Україні, особливо у першій половині 1920-х рр., виявився менш оптимістичним для зростання грошових прибутків селянських господарств. Давалися ознаки не тільки ще близької в часі воєнної розрухи та погодно-кліматичних чинників, а й неврегульованість землекористування, податкової системи.

У цілому на одне господарство припадало 120–204 крб., але переважна більшість з них не мала повноцінних товарно-грошових відносин, тобто займалася натуральним способом сімейно-трудового

господарювання. Навіть середняцькі господарства вирізнялися високим рівнем внутрішнього споживання вирощеної продукції [283, с. 46].

Про структуру джерел бюджетоутворюючого потенціалу селянських господарств в розрізі окремих регіонів можна судити з наведених даних про виручку селянських господарств за товарні лишки виробленої ними продукції та від поза господарських заробітків (таблиця 2.6).

Таблиця 2.6

Виручка селянських господарств УСРР за товарні лишки та від заробітків у 1924–1925 р. (тис. крб.)

Губернія	Зернові культури	Цукровий буряк	Скотарство, птахівництво, рибальство	Інтенсивні культури, картопя	Заробітки	Разом
Волинь	8004	2247	5145,8	3872,5	2642	21971,3
Донеччина	18648	-	14927,3	2110	2305	37990,3
Катеринослав.	39942	-	16781,3	1616	1068	59407,3
Київщина	18018	11119	14900,2	3051,8	7823	54921
Одещина	37863	963	14630,7	6977	1332	61765,7
Поділля	17136	7676	9975,2	2843	4892	42522,2
Полтавщина	22365	2529,5	16514	5425,9	2059	48893,4
Харківщина	6426	3596,5	14171	2186,5	3194	29574
Чернігівщина	4662	1109	9422,6	2916,4	1785	19895
по Україні	173124	29240	116477,1	30999,1	27100	376940,2
у відсотках	45,9 %	7,9 %	30,9 %	8,2 %	7,1 %	100 %

Складено за: [242, с. 42]

Як видно з таблиці, перше місце займають зернові культури. А продукція тваринництва в 1924–1925 р. збувалася хоч і в значно більших обсягах, ніж звичайно, однак прибутки були нижчими через неорганізованість ринку, умов зберігання і переробки м'ясо-молочної

продукції. Стан реалізації продуктів тваринництва нагадує таке ж становище із зерновими культурами у 1923 р.

Значно доповнюють уявлення про фінансово-економічний потенціал селянських господарств та їх бюджети дані бюджетних обслідувань, які вибірково проводилися ЦСУ УСРР. Їх метою було з'ясування рівня задоволення матеріальних та духовних потреб сільського населення. Вони дають інформацію про конкретні рівні доходів і видатків, споживання та заощадження селянських родин і динаміку цих рівнів. Використовуючи дані бюджетних обстежень, а також вище наведені джерела надходжень до селянських бюджетів, можна отримати такий баланс прибутків сільського населення України (в тис. крб. і %) [242, с. 44]:

- зернові культури	173124 (42,9 %)
- цукровий буряк	29240 (7,3 %)
- продукти скотарства і рибальства	116477 (28,9 %)
- інтенсивні культури	30999,1 (7,7 %)
- заробітки	27100 (6,7 %)
- сільськогосподарські позики	26107 (6,5 %)

[242, с. 44].

Узагальнивши дані отримаємо загальний для України баланс прибутків селянських господарств – 403047,2 крб. (100 %). Більш детальний аналіз надходжень до прибуткової частини селянських господарств буде зроблений в розділі 3 нашої роботи.

Поширеним явищем і складовою виробничого потенціалу селянських господарств в період НЕПу була наймана праця. Заробітки у наймах за усіма прибутками у 1925 р. були головним джерелом існування для 9,6 % господарств України. У Поліссі цей показник становив 9,9 %, на Правобережжі – 9,0 %, на Лівобережжі – 11,7 % і в Степу – 8,2 %. За грошовими прибутками наймана праця головним джерелом існування була для 28 % господарств України.

Чисельність найманих робітників змінювалася залежно від сезонних робіт. Це пояснювалося складністю та тривалістю виконання різних видів сільськогосподарських робіт. Так, найбільшим найм був у сезон жнив, значно менше у сезони покосу та весняної оранки. Наприклад, 1927 р. у жнива наймали 48,1% поденних наймитів, у сезон покосу – 28,4% та у сезон оранки – 23,5% [202, с. 101]. Динаміка кількості найманих робітників (наймитів) – річних, строкових та помісячних відображена у таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Кількість найманих робітників (наймитів) у селянських господарствах станом на серпень місяць (1926–1929 рр.)

Райони	Роки	Усього	В тому числі		
			на польових та інших с-г роботах	пастухів та підпасків	інших
Полісся	1926	38683	19362	12473	6848
	1927	34704	15614	12390	6700
	1928	31331	14310	11873	5148
	1929	15552	10097	10221	5234
Правобережжя	1926	111614	50004	34428	27182
	1927	98038	33944	35256	28838
	1928	85426	28487	32344	24595
	1929	64316	19997	26022	18297
Лівобережжя	1926	77559	33780	30780	30496
	1927	87071	36337	35164	15570
	1928	81817	31996	34023	15798
	1929	56516	21438	22762	12316
Степ	1926	125709	75672	16144	32424
	1927	118121	71441	14256	32424
	1928	83436	45053	10885	27498
	1929	65675	35442	8193	22040

По Україні	1926	353565	178818	93541	81206
	1927	337934	157336	97066	83532
	1928	282010	119846	89125	73039
	1929	212059	86974	67198	57887

Складено за: [83, с. 14–15]

Наведені статистичні дані засвідчують зменшення кількості найманих робітників у селянських господарствах усіх регіонів і в Україні в цілому. Передусім, значно скорочувалась кількість наймитів на польових та інших сільськогосподарських роботах – у 2 рази. Дещо меншою була динаміка скорочення пастухів та підпасків, а також наймитів на інших роботах – в 1,4 рази.

Заслуговують також уваги дані щодо річних заробітків у наймах. Сума заробітку одного наймита впродовж 1926 р. в середньому складала (у червінцевих карбованцях) 50,2 крб. (з них 43,1 крб. – грошми і 7,1 крб. натурою). При цьому дорослі чоловіки за рік заробляли 103,5 крб., а хлопці-підлітки – 26,0 крб. Дорослі жінки відповідно – 54, 0 крб., а дівчата-підлітки – 25,1 крб. [159, с. 81].

Щодо бюджету робочого часу найманих робітників, то його тривалість в останні роки НЕПу за даними гніздового обслідування теж мала тенденцію до незначного скорочення. Якщо у одноосібних наймачів взимку 1926–1927 р. їх робочий день тривав 8,5 год., то взимку 1928–1929 р. він становив 8,3 год. Влітку 1926–1927 р. наймані робітники працювали 12,1 год. щодня, а влітку 1928–1929 р. – 10,6 год. [83, с. 14–15].

Взагалі ж, за підрахунками В. Калініченка середня кількість робочих днів впродовж року у селянському господарстві України становила 280 днів. У святкові дні селяни не працювали. Випадали з робочого календаря вихідні дні та з несприятливими погодними умовами. Робочий день селянина-одноосібника не нормувався – працювали, виходячи з необхідності. Особливо напруженим був літній період, коли селяни

працювали практично увесь світловий день – по 14–15 год. Взимку, коли напруга праці спадала, робочий день був значно коротшим – приблизно 6 год. [221, с. 95–103].

Всебічно характеризуючи фінансово-економічний потенціал селянських господарств у контексті розвитку економіки України, варто зазначити, що в УСРР у 1924 р. частка сільського господарства у валовому доході республіки була найбільшою і становила 38 %. На промисловість припадало 32 %, на торгівлю – 23 %, на транспорт – 6 % [254, с. 42].

Формування селянських бюджетів було тісно взаємопов'язане з ціновою політикою. Так, у 1926–1927 р. купівельна спроможність сільського населення помітно зростає внаслідок зниження цін. Умовний купівельний фонд українського селянства, який беремо за селянським індексом промислових товарів у відсотках до 1925–1926 р. зріс на 107 %. Сприятливі для споживача зміни цін, цілком задовільний врожай і пов'язане з цим поживлення в реалізації сільськогосподарської продукції, зумовило на кінець 1926–1927 р. значне зростання грошових доходів сільського населення.

Здійснений аналіз прибутково-витратних записів, які вели приблизно 4 тис. селянських господарств дав близьке співпадіння річних підсумків реалізації сільськогосподарських товарів, що їх проводив Держплан УСРР. За цими записами і даними державних органів статистики 1926–1927 р. був роком інтенсивного накопичення грошей в кредитному господарстві. На 1 жовтня 1926 р. грошових залишків у селянських господарствах України було 37 млн. 872 тис. крб. Ці грошові залишки продовжували зростати і на 1 жовтня 1927 р. становили 68 млн. 482 тис. крб., тобто грошове накопичення селянських господарств в 1926–1927 р. збільшилося на суму 30 млн. 610 тис. крб.

Переважна частина цього накопичення припадає на останнє півріччя 1926–1927 р., коли доходи сільського господарства зросли, особливо в

четвертому кварталі, головним чином від реалізації сільськогосподарської продукції [276, с. 8].

Прикметно, що у цей час зростає зацікавленість у вкладенні вільних коштів у золото. Про це керуючий Всеукраїнською конторою Держбанку Горбунов 5 січня 1927 р. інформував Економічний відділ ОДПУ, голову Раднаркому В. Чубаря та голову Центральної контрольної комісії ЦК КП(б)У В. Затонського про те, що «в різних місцях України в даний час посилюється попит на золото та інвалюту. Особливо в прикордонній місцевості. В Проскурівській і Вінницькій округах посилюється попит на золото серед селян, які продають м'ясо та худобу. Худобу продають за золоту монету і прагнуть усі виручені від реалізації сільськогосподарських продуктів суми перевести в золото.

Попит на валютні цінності пред'являється і приватним капіталом, який вивільнений від торгівлі кошти прагне перевести в золото і долари. Деякий попит йде від зубних лікарів. На ріст попиту на золото впливають і слухи про війну» [288, с. 158].

Попит на золото та інвалюту спричинив і ріст цін на них. Так, на кінець січня 1927 р. ціна золотої десятки («червінця») у Миколаєві і Умані становила 14–15 крб., Харкові – 16 крб., Вінниці – 20 крб. Вартість одного долара становила в Миколаєві 2 крб., а в Проскурові – 2 крб. 70 коп. [288, с. 201].

Картину селянських бюджетів у період НЕПу доповнює аналіз внутрішнього сільського кредитування. Спроба вивчити кредитні стосунки на селі була зроблена в 1926 р. під час динамічного гніздового перепису селянських господарств. Незважаючи на недосконалість, цей перепис дав змогу з'ясувати три важливі питання: поширеність кредитних відносин, питому вагу грошового і натурального кредиту та питому вагу приватногосподарського та кооперативного кредиту.

Встановлено, що майже кожне п'яте селянське господарство користувалося кредитом. Питома вага господарств, що брали кредит у приватних осіб була майже такою як тих, що брали кредит в кооперації – відповідно 56,0 % і 54,8 %.

При цьому відсоток господарств, що брали кредит у приватних осіб, значно перевищував кількість господарств, що давали кредит: на одне господарство, що давало кредит, припадало приблизно 10 господарств, що брали в борг. Це пояснюється, з одного боку, концентрацією ссудних коштів в руках небагатьох господарств.

Переважна більшість кредитних відносин мала грошовий характер. В середньому майже 60 % кредитуючих господарств давало ссуду грошима [258, с. 94]. Приватно-господарський кредит і кооперативний кредит мали приблизно однакове поширення. У грошових відносинах роль кооперації зростала, оскільки кооперація видавала ссуди майже виключно грішми.

Поширеність кредитних відносин зростала із збільшенням розміру посівної площі. Від нижчих груп до вищих зростав відсоток не тільки кредитуючих господарств, але й відсоток господарств, що брали кредит. У заможніших групах число господарств, що брали в борг, становило 20–30 %, а інколи й більше. Значно менше господарств користувалися кредитом у мало посівних групах [258, с. 96].

Завершальний період нової економічної політики характеризувався форсуванням колективізації сільського господарства примусово-адміністративними методами. Згідно підсумків перепису колгоспів 1929 р. кількість колективних господарств в Україні зросла до 14190. Найбільша питома вага припадала на степові райони, передусім Одеську, Миколаївську та Херсонську округи [152, с. V, XI]. Відповідно зросла їх посівна площа (на один колгосп) з 32,3 до 66,6 га. Частка колективного посіву в 1929 р. досягла 4,14 % (968 тис. га) усієї посівної площі в Україні (без радгоспів), тоді як попереднього року вона становила лише 1,23%

(314,5 тис. га). Натомість знизився відсоток посівних площ індивідуального користування [152, с. XXIX].

У завершальному періоді НЕПу загальна сума капіталовкладень в сільське господарство України значно зменшилась. Якщо у 1926/1927 господарському році сума вкладень становила 339,2 млн. крб., з них в індивідуальні господарства було вкладено 332,9 млн. крб. (98,14 % від загальної суми), то у 1928/1929 господарському році сума вкладень в сільське господарство України становила 210,1 млн. крб., з них в індивідуальне господарство – 131,0 млн. крб. (62,6 % від загальної суми) [287, с. 124]. Зменшення капіталовкладень в індивідуальні селянські господарства було пов'язане з підтримкою колективних господарств.

Таким чином, індивідуальні селянські господарства в доколгоспний період, передусім у першій половині 1920-х рр., були домінуючою формою організації сільськогосподарського виробництва в українському селі. Найбільше господарств зосереджувалося на густонаселеному Правобережжі.

Основу бюджетоутворюючого потенціалу селянських господарств становило використання земельних наділів, а також утримання значної кількості худоби, участь у сільськогосподарській кооперації та контрактації. До виробничого процесу залучалася праця селянських родин і обмежено – наймана праця. Чисельність родин, а відтак і потенціал трудових ресурсів селянського господарства, прямо залежала від наявності землі. За цим же критерієм набув розвитку чітко виражений процес «осереднячення» селянських господарств – збільшення питомої ваги господарств із середньою площею засіву і водночас зменшенням груп малозасівних і великозасівних господарств. Тобто економічна спроможність як головний чинник селянського бюджету, прямо залежала від площі наявної у них землі.

Вагомою складовою фінансово-економічного потенціалу селянських господарств була наявність худоби, яка виступала як еквівалент вартості зернової продукції. Коні, воли та велика рогата худоба відігравали важливу роль у виробничому процесі та харчуванні селянських родин. Також простежується залежність вартості основних засобів виробництва від наявності в господарствах орного інвентаря з машинами. В забезпечених таким інвентарем господарствах вартість основних засобів виробництва була найбільшою.

Важливою складовою формування селянських бюджетів у період НЕПу були грошові доходи, завдяки яким задовольнялися потреби родин у харчуванні, одязі, житлі, закуплявся реманент, виконувалися податкові зобов'язання та здійснювалася оплата послуг. Оскільки землеробство і тваринництво не завжди могли забезпечити усім необхідним селянські родини, то частина господарств отримувала доходи від допоміжних галузей, промислів та сезонних робіт. У грошових надходженнях до селянських бюджетів понад половину становила виручка від продажу продукції, решта – заробітки з оплатою грошима та кредити. У видатковій частині переважали витрати на купівлю промислових товарів, а також наймання робочої сили та сплату податків.

Висновок до розділу 2

В добу НЕПу статус індивідуального селянського господарства як економічно незалежного суб'єкта сільськогосподарського виробництва визначався і реально забезпечувався сформованою в цей період організаційно-правою базою. Радянська влада на законодавчому рівні закріплювала націоналізацію землі і всіляко обмежувала підприємницьку діяльність заможних селянських господарств.

Водночас усіма державними засобами підтримувались незаможні господарства, передусім у створенні їм пільгових умов кредиту, першочергового відпуску машинної техніки та інвентаря, забезпеченням сортовим насінням, промисловою переробкою сільськогосподарської сировини тощо, полегшенням податків.

Юридичну основу земельної політики радянської влади складав Земельний кодекс УСРР 1922 р., який визначав селянське господарство як «сімейно-трудове об'єднання осіб, що спільно ведуть господарство» та регламентував його землекористування, визначав правовий режим його функціонування.

В доколгоспний період, передусім у першій половині 1920-х рр., індивідуальні селянські господарства, були домінуючою формою організації сільськогосподарського виробництва в українському селі. Основу їх бюджетоутворюючого потенціалу становило використання земельних наділів, а також утримання значної кількості худоби, участь у сільськогосподарській кооперації та контрактації. До виробничого процесу залучалася праця селянських родин і обмежено – наймана праця.

Економічна спроможність як головний чинник бюджету селянських господарств прямо залежала від площі наявної у них землі. Набув розвитку процес «осереднячення» селянських господарств – збільшення питомої ваги господарств із середньою площею засіву і водночас зменшення груп малозасівних і великозасівних господарств. Вагоме значення мала наявність худоби, яка виступала як еквівалент вартості зернової продукції, відігравала важливу роль у виробничому процесі та харчуванні селянських родин. Простежується залежність вартості основних засобів виробництва від наявності в господарствах орного інвентаря з машинами.

Головною складовою формування селянських бюджетів у період НЕПу були грошові доходи, завдяки яким задовольнялися потреби у харчуванні, одязі, житлі, закуплявся реманент, виконувалися податкові

зобов'язання та здійснювалася оплата послуг. У грошових надходженнях до селянських бюджетів понад половину становила виручка від продажу продукції землеробства і тваринництва, решта – від допоміжних галузей, промислів та сезонних робіт з оплатою грошима та кредити. У видатковій частині переважали витрати на купівлю промислових товарів, а також наймання робочої сили та сплату податків.

РОЗДІЛ 3

СТРУКТУРА І ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ БЮДЖЕТУ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

Селянські бюджети доби НЕПу об'єднували сукупні доходи і витрати селянських господарств і структурно відповідали їх галузевій спеціалізації. За своїм матеріальним змістом селянські бюджети були формою утворення фондів грошових коштів для забезпечення усього комплексу потреб господарств. Доходна частина селянських бюджетів складалася з доходів від господарської діяльності, а витратна включала витрати на придбання непродовольчих товарів, сплату податків та оплату послуг.

Формування і використання ресурсів селянських господарств залежало від двох основних чинників – зовнішніх і внутрішніх. Зовнішній вплив на формування бюджетів здійснювався державою через систему законодавчих актів, які регламентували господарську діяльність селян. Внутрішнім чинником, що впливав на доходи селян була повсякденна робота у власному господарстві, а також за межами господарства. Умовно серед джерел формування селянських бюджетів можна виділити три основні галузі, що давали селянам доходи – рослинництво, тваринництво і птахівництво та допоміжні промисли, сезонні та інші роботи.

3.1. Рослинництво – головна бюджетоутворююча галузь

Розглядаючи рослинництво як головне джерело формування селянських бюджетів, варто зазначити, що традиційно рослинництво, як одна з основних галузей сільського господарства, давало продукцію не тільки для харчування членів селянського господарства, а й було кормовою базою для тваринництва, давало сировину для харчової, легкої та інших галузей промисловості. Рослинництво поділялось на рільництво,

овочівництво, садівництво, виноградарство, луківництво, лісівництво. Провідна роль належала рільництву – вирощуванню польових культур (зернових, технічних, баштанних, кормових, картоплі).

Рослинницька спеціалізація сільського господарства в період НЕПу на більшості території України історично зумовлена природно-географічними чинниками, передусім якістю земельних та агрокліматичних ресурсів. Варто взяти до уваги, що тваринництво значно менш залежне від природних умов порівняно із землеробством. Відповідно до природно-географічних умов склалися і особливості господарської діяльності сільського населення України. На початку ХХ ст. основним заняттям українських селян було землеробство, яке мало зумовлені природно-географічними чинниками місцеві відмінності.

При цьому ми маємо на увазі, що північну частину України в періоді, що досліджується, займали змішані ліси приблизно по лінії Луцьк – Житомир – Київ. Далі на південь – з південного заходу на північний схід – тяглася смуга лісостепу завширшки 300–500 км.

Родючі чорноземні ґрунти в їх різновидах йшли із заходу на схід, захоплюючи на півночі Київ. Чорноземи, характерні для відкритих трав'яних степів, заходили і в лісостепову зону, ґрунти якої за багатьма характеристиками близькі до чорноземів. Саме тут виник один з найдавніших регіонів землеробства у Східній Європі [71, с. 46].

Як показало вивчення, у досліджуваному періоді питома вага зернової продукції у загальній валовій продукції сільського господарства зростала. У 1923 р. вона становила 26,7 %, у 1924 р. – 30,4 % і у 1925 р. – 33,2% [35, арк. 10]. Зернові культури традиційно переважали і в посівних площах України. Так, у 1927/1928 господарському році зернові займали площу 21,3 млн. га, що становило 83 % усієї тогочасної посівної площі. Така висока питома вага зернових культур дає підстави зробити висовок про однобічність землеробства та його екстенсивний характер [329, с. 179].

У 1927/1928 господарському році перше місце в посівних площах УСРР посідала озима пшениця, на яку припадало 21,9 % усієї посівної площі. На другому місці після неї було жито – 16,7 %, на третьому – ячмінь – 15,2 %. Питома вага цих головних зернових культур в розрізі районів відображена в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

**Питома вага зернових культур по районах
у 1927/1928 господарському році (у %)**

Район	Зернові культури						
	пшениця	жито	ячмінь	овес	просо	кукурудза	гречка
Полісся	5,1	40	2,0	16,5	11,6	-	17,4
Правобережжя	12,6	27,7	7,0	13,0	6,4	4,4	7,9
Лівобережжя	25,5	23,2	12,8	9,5	5,9	2,9	5,1
Степ	27,1	5,3	22,1	4,9	8,1	17,4	0,2
УСРР	21,9	16,7	15,2	8,5	6,8	10,1	4,3

Складено за: [329, с. 180].

Як видно з даних таблиці польова формула для усієї України була пшениця-жито-ячмінь, але для Степу – пшениця-ячмінь-кукурудза, для Полісся – жито-овес-гречка, для Правобережжя – жито-овес-пшениця, для Лівобережжя – пшениця-жито-ячмінь. В Лісостепу сіялося 69 % усього українського жита і 86 % вівса. В Степу сіялося 71 % усієї пшениці і 71 % ячменю. Тобто, сірі хліба – жито і овес переважно сіялися в Поліссі і Лісостепу, експортні хліба – пшениця і ячмінь сіялися переважно в Степу [329, с. 180].

Структура посівних площ селянських господарств під зерновими та іншими культурами безпосередньо залежала не тільки від врожайності та збору, а й від цінової кон'юктури. Особливо нестабільними роздрібні ціни на хлібні продукти були у першій половині 1920-х рр. На загальну картину підвищення цін у цей час дуже впливали нестача хлібопродуктів із-за

неврожаю. Так, житнє борошно у грудні 1921 р. в Харківській губернії подорожчало у 6 разів, пшеничне борошно – в 4 рази проти січня того ж року. В Донецькій губернії ціни зросли відповідно в 15 та 12 разів [32, с. 189].

На цінах, передусім на зернову продукцію, впродовж усього періоду НЕПу негативно позначалася диспропорція («ножниці») між цінами на промислові вироби та сільськогосподарську продукцію.

І все ж завдяки змінам цінової політики у 1927 р. вдалося створити сприятливу обстановку для розвитку інтенсивних галузей рослинництва. Зокрема, відносно 1925–1927 р. середньорічна зважена ціна пшениці дорівнювала 76 %, жита – 83,1 %. Внаслідок площі під цукровим буряком збільшилися на 25 %, під соняшником – на 19,5 %, під льоном в районі товарного льновідства (Полісся) – на 18 % [276, с. 5].

Варто зазначити, що площа посіву на одне селянське господарство в 1927/1928 господарському році по Україні в середньому складала 4,2 га. В Степу вона була вище середньої – 6,0 га, в Поліссі – нижче середньої – 3,1 га [329, с. 180].

Врожайність сільськогосподарських культур, а відтак продуктивність усієї галузі, передусім зернових, значною мірою залежала від природно-кліматичних чинників. Так, у 1927 р. внаслідок складних погодних умов в Україні загинули озимі на площі майже 5 млн. га і частково загинули деякі ярі культури.

Крім того недорід вплинув на якість зібраного врожаю. Харчові культури, що становили у 1928 р. 55 % усієї засівної площі, після пересіву загиблих озимих, у 1928 р. лише 35 %, причому в степовій зоні питома вага харчових культур зменшилася ще більше, зменшившись з 59 % усього врожаю до 25 %, а валовий збір порівняно з попереднім роком зменшився приблизно на 20 – 25 %.

Водночас значних змін зазнала і структура врожаю 1928 р. Якщо у 1927 р. харчові зернові культури становили 73,1 % (жито і пшениця склали в них 65,3 %, кормове зерно – 20 % і кукурудза – 6,9 %, то у 1928 р. усе харчове зерно склало тільки 54,3 %, а жито і пшениця тільки 49,9 %, кормові культури – 32,9 %, кукурудза – 12,8 % [180, с. 5].

Продукція рослинництва посідала провідне місце у формуванні бюджетів селянських господарств впродовж усього періоду дії НЕПу. Цей висновок підтверджується наслідками бюджетних обстежень, зокрема 1922/1923 господарського року, проведених в трьох губерніях України (таблиця 3.2).

Таблиця 3.2

**Питома вага продукції рослинництва у бюджетах селянських господарств в 1922/1923 сільськогосподарському році
(крб. у довоєнних цінах)**

Губернії	Уся валова продукція	Продукція рослинництва								
		В тому числі рільництва					сіножаги	городництво	садівництво	Питома вага %
		зернові	корене- плоди	олійні	продукти травосіянь.					
Чернігівська	498,5	212,8	46,7	13,8	5,9	31,4	16,4	13,7	69,6	
Харківська	409,8	169,8	28,4	5,9	6,0	7,1	15,0	1,2	56,9	
Донецька	645,2	359,5	2,2	33,3	2,1	32,8	31,1	20,5	74,6	

Складено за: [155, с. 341].

На кінець 1925/1926 господарського року у структурі виробленої продукції рослинництва (пересічно на одне господарство) у грошовому вираженні провідне місце посідала продукція рільництва – 464,36 крб., далі зі значним відривом йшла продукція луківництва – 22,35 крб., баштанництва – 19,49 крб., городництва – 16,68 крб., садівництва – 11,51 крб. і виноградарства – 1,46 крб. Найвищим цей показник був у Степу – 563,18 крб., найнижчим на Правобережжі – 343,53 крб. [161, с. 176].

Якщо розглядати цей аспект крізь призму виробленої валової продукції у грошовому вираженні на одного члена селянського господарства, то маємо підтвердження переважання питомої ваги рослинницької продукції у селянських бюджетах. У тому ж 1925/1926 господарському році. Тоді на одну душу селянської родини в Україні було вироблено валової продукції на 134 крб. 37 коп. При цьому цей показник мав певну регіональну відмінність. Так, в Степу він становив 149 крб. 37 коп., а в Поліссі і Лісостепу – 124 крб. 24 коп.

Понад половину загального показника валової продукції у грошовому вираженні складала продукція рільництва – 82 крб. 70 коп. (в Степу – 93 крб. 73 коп, в Поліссі і Лісостепу – 77 крб. 45 коп.). У свою чергу в показнику продукції рільництва переважали зернові культури – 46 крб. 78 коп. (в Степу – 62 крб. 39 коп., в Лісостепу – 39 крб. 37 коп.) [142, с. 136–139].

Регіональні відмінності мали місце і в розрізі окремих галузей рослинництва. Так, продукція баштанництва пересічного селянського господарства найбільшу вартість мала в Степу (37,80 крб.), луківництва і садівництва – на Поліссі (47,68 крб. і 17,57 крб. відповідно), городництва – на Лівобережжі (21,81 крб.), виноградарства – в Степу (3,0 крб.) [161, с. 178].

Провідне місце продукції рослинництва як основного джерела грошових прибутків селянських господарств підтверджують також і матеріали весняного опитування 1926 р. Тоді на питання, що селяни ставлять на перше місце як джерело своїх грошових прибутків, 53,2 % назвала виробництво зернових культур і 6,1 % – спеціальні галузі хліборобства.

При цьому помітною була регіональна різниця. Так, в Лісостепу ці показники становили відповідно 46,1 % і 7 %, а в Степу – 69,6 % і 1,9 %. Це пояснюється тим, що виробництво зерна в Степу становило 70 %, а в

Лісостепу лише 46 %. Натомість господарства Лісостепу мали значно вищий відсоток спеціальних галузей хліборобства [192, с. 38].

Вбачається важливим розгляд проблеми рослинництва як головного джерела грошового поповнення селянських бюджетів за групами господарств. У цілому по Україні питома вага селянських господарств, в яких виробництво зерна було на першому місці, була такою (у %): малосильні господарства – 34,1 %, нижче середніх – 56,0 %, середні – 63,5 %, вище середніх – 73,7 % і сильні господарства – 80,4 %.

Частка спеціальних галузей хліборобства у грошовому поповненні бюджетів селянських господарств визначалась відповідно такими показниками: 3,6 %, 6,6 %, 8,1 %, 6,8 %, 5,8 %. Беручи до уваги істотні відмінності між Лісостепом і Степом, такий аналіз зроблено окремо в розрізі цих регіонів (таблиця 3.3).

Таблиця 3.3

**Пріоритетність рослинницьких галузей як джерела
грошового прибутку для селянських господарств УСРР (%)
різних економічних категорій (1926 р.)**

	Господарства за економічним рівнем розвитку				
	малосильні	нижче-середніх	середні	вище-середніх	сильні
	Лісостеп				
Виробництво зерна	32,0	49,5	56,5	61,4	64,9
Спеціальні галузі хліборобства	3,8	8,7	10,7	12,1	14,3
	Степ				
Виробництво зерна	41,4	71,0	81,4	86,2	88,7
Спеціальні галузі хліборобства	3,1	1,7	1,5	1,4	1,3

Складено за: [192, с. 39].

З наведених статистичних викладок можна зробити висновок про те, що для економічно малосильних господарств з огляду на обмеженість

посівних площ рослинництво давало менше половини грошового прибутку. Питома вага рослинницьких галузей у грошовому поповненні бюджетів селянських господарств досить помітно зростала від малосильних до економічно міцних господарств. Особливу перевагу виробництво зерна у грошових прибутках селян мало в Степу.

Більш конкретно структуру грошових надходжень від рослинницької галузі до селянських бюджетів можна простежити на прикладі аналізу бюджетів 18 селянських господарств сіл Селище і Миколаївка Стеблівського району Черкаської округи у 1925/1926 господарському році. Кожне з них за підсумками року в середньому отримало 815 крб. і 48 коп. прибутку, з якого від рільництва – 357 крб. 70 коп. (43,9 %), від городини і саду – 49 крб. 28 коп. (6 %).

Результати обстеження дають підстави для висновку про те, що прибуток від рослинництва (рільництва, городу, саду) складав головну частину загального прибутку (49,9 %). При цьому варто уточнити, що в обстежених господарствах Черкащини прибуток від рослинництва помітно різнився в залежності від розмірів капіталу господарства. Найнижчий – 35,7 %, мали слабкі господарства з капіталом до 800 крб., а найвищий – 54,8 % припадав на господарства з капіталом понад 1300 крб. Натомість у господарствах з капіталом понад 1300 крб. цей показник становив лише 50,7 % [310, с. 29].

Безпосередній вплив на собівартість виробленої селянськими господарствами продукції рослинництва мала забезпеченість їх засобами виробництва, а відтак і вплив на бюджет господарств. Для прикладу, розглядаємо собівартість такої важливої зернової культури як озима пшениця за бюджетами 1925/1926 року на півдні України (Степ) (таблиця 3.4).

Таблиця 3.4

**Вплив забезпеченості селянських господарств півдня України
засобами виробництва на собівартість вирощеної озимої пшениці
(за бюджетами 1925/1926 господарського року)**

Групи господарств за забезпеченістю сільськогосподарськими засобами виробництва (крб.)	Витрати на 1 гектар посіву (крб.)	Урожай з 1 гектара (центнерів) (крб.)	Собівартість 1 центнера (крб.)	Різниця між ціною і собівартістю (крб.)
До 750	47,7	6,4	5,9	+ 2,5
750,1 – 1500	55,1	9,5	4,6	+ 3,8
Понад 1500	55,4	10,6	4,2	+ 4,2
По району	52,9	8,9	4,8	+ 3,6

Складено за: [139, с. 450].

Прибутковість рослинництва як джерела поповнення селянських бюджетів залежала від врожайності та збору, а також від цінової кон'юнктури та інших чинників. При співставленні цін на сільськогосподарську продукцію із середньою врожайністю основних культур, матимемо прибутковість однієї десятини, яка різнилася в різних регіонах України. Так, користуючись цим показником, з'ясуємо, що у 1925 р. на Поліссі від продажу 1 квітня одного пуда жита селянин мав би 105,2 крб. виручки з десятини врожаю, на Правобережжі – 127 крб., Лівобережжі – 125,4 крб., в Степу – 81,5 крб.

А вже восени, реалізуючи жито (як і інші зернові культури), селяни втрачали грошовий прибуток, оскільки ціни у зв'язку з поставками на ринок великих обсягів, падали. Для поліського селянина втрата становила майже половину. Тому на Поліссі селяни намагалися продати вирощене і зібране жито в липні, коли за нього можна було отримати 111 крб. виручки [123, с. 54].

Про важливість реалізації продукції рослинництва і, зокрема рільництва, як джерела грошового наповнення селянських бюджетів можна судити з аналізу, зробленого на основі опрацювання щоденних даних

добровільних кореспондентів з різних регіонів України у 1927–1929 рр. (таблиця 3.5).

Таблиця 3.5

**Прибутки пересічного
селянського господарства України у 1927 – 1929 рр. (у крб.),
отримані від реалізації продукції рільництва**

Період	Сума отримана від продажу продукції рільництва			
	Збіжжя	Картопля та технічні культури	Інша продукція рільництва	Сіно різне (в т.ч. сіяних трав)
1927 р.				
Січень–березень	9,93	1,96	1,74	1,39
Квітень–червень	9,38	2,51	1,11	0,73
Липень–вересень	24,68	2,94	1,08	0,67
Жовтень– грудень	14,37	10,72	2,77	0,81
1928р.	14,81	2,10	1,12	1,21
Січень–березень				
Квітень–червень	4,46	3,63	1,72	0,46
Липень–вересень	9,58	3,34	1,68	0,74
Жовтень– грудень	8,47	21,04	2,54	0,81
1929 р.				
Січень–березень	5,02	9,54	2,82	1,27

Складено за: [161, с. 182].

Наведені матеріали також дають уявлення про динаміку грошових надходжень селянських господарств від продажу продукції рільництва впродовж сільськогосподарського року. Найактивніше торгівля продукцією рільництва велася восени. Причому основні прибутки селяни отримували від продажу зернової продукції.

Окрім зернових культур, важливим джерелом грошового поповнення бюджетів селянських господарств була й виручка від продажу продукції інших галузей рослинництва – овочівництва, плодівництва,

виноградарства, баштанства. Овочівництво в залежності від природно-географічних умов спеціалізувалося на вирощуванні таких овочевих культур як капуста, морква, хрін, редька, петрушка, огірки, гарбузи, кавуни, дині, помідори, баклажани, цибуля, часник, столові буряки, квасоля, боби.

Тодішньою статистикою овочеві культури фіксувалися як «городні культури». В різних місцевостях питома вага відведених під них площ у придатній землі була різною. Так, у 1925 р. із загальної придатної землі у Проскурівській окрузі із 506779 дес. під городину було відведено 21226 дес. або 4,2 % [113, с. 10], у Конотопській окрузі із 777669 дес. під городину було відведено 22869 дес. або 2,9 % [106, с. 12]. У Криворізькій окрузі цей показник становив 2,2 % [108, с. 12], Білоцерківській – 7,9 % [103, с. 20].

Овочівництво мало переважно споживчий характер і його внесок до селянських бюджетів був незначним. Наприклад, у загальному прибутку селянських господарств Кам'янецької округи овочівництво давало 7 крб. 39 коп., а умовно-чистого прибутку – 5 крб. 98 коп., що становило лише 1,3 % загальної суми прибутку [298, с. 190–193].

Доходи селян Сумської округи у 1926–1927 рр. від цукрових буряків становили 3,5 млн. крб., а у 1927–1928 рр. – 6,0 млн. крб. Доходи від картоплі у цій окрузі становили 0,3 млн. крб. і 2,1 млн. крб. відповідно [142, с. 128–129].

Певне місце у посівних площах і у прибутках селянських господарств від рослинництва посідали й інші культури.

Серед них – сировина для тютюнової промисловості. Зокрема, в Україні у 1925 р. на площі 25,2 тис. га висівалася махорка, у 1928 р. ця культура вирощувалася на площі 27,6 тис. га. Найбільш врожайним для махорки видався 1925 р. Тоді було зібрано 28,5 ц з гектара, а валовий збір становив 72020 тонн.

Жовтий тютюн у 1925 р. висівався на площі 2,7 тис. га, а у 1928 р. ці площі скоротилися до 1,2 тис. га. Найвищий урожай, як і махорки, було зафіксовано у 1925 р. – 6,8 ц з гектара при валовому зборі 1850 тонн [142, с. 216–217].

У 1928 р. 54 тис. га було зайнято під посіви льону, який того ж року дав врожай 5,4 ц насіння та 1,8 ц волокон з гектара. Усього того року було зібрано 28900 т насіння і 9710 т лляного волокна. Коноплі у 1928 р. висівалися на площі 179,6 тис. га, з якої було зібрано по 6,0 ц насіння і 6,3 ц волокон з гектара. Валовий збір становив 107390 т насіння і 113640 т волокон [142, с. 212–215].

Щодо наповнення селянських бюджетів, то у 1925–1926 р. селянські господарства України тільки через заготівельні організації реалізували махоркової сировини на 12,7 млн. крб., легких жовтих тютюнів – на 414 тис. крб., хмелю – на 1,9 крб., конопляного прядива – на 3,1 млн. крб., лікарських рослин – на 513 тис. крб. [124, с. 28–34].

Таким чином, у період НЕПу рослинницька галузь була не тільки основним видом господарської діяльності селян України, а й виступала основною бюджетоутворюючою галуззю індивідуальних селянських господарств доколгоспного періоду. При цьому у структурі рослинництва традиційно найбільш поширеними були найбільш прибуткові і необхідні зернові культури, які займали понад 80 % усієї посівної площі. Найвищу питому вагу у зерновому кліні мали озима пшениця, жито, ячмінь, а також овес.

Регіональні особливості природно-географічних умов (якість земельних та агро-кліматичних ресурсів для ведення сільського господарства) зумовлювали порайонну спеціалізацію – у той час сірі хліба (зернові культури – жито і овес) переважно сіялися в Поліссі і Лісостепу, експортні хліба (пшениця і ячмінь) сіялися переважно в Степу. Крім зернових культур селянський бюджет поповнювався також за рахунок

виращування та реалізації городини, фруктів, баштанних культур, тютюнової продукції, льону, конопляного прядива, лікарських рослин, поширення яких теж мало свою порайонну спеціалізацію.

В процесі дослідження встановлено, що доходи до селянських бюджетів від занять рослинництвом зростали від малосильних до економічно міцних господарств. Прибутковість селянських господарств від рослинництва безпосередньо залежала від врожайності та збору, а також від цінової кон'юнктури, забезпеченості інвентарем та інших чинників. Найвагомішу грошову виручку селянські господарства отримували від реалізації зернової продукції і значно меншу – від городини, фруктів, баштанних культур, тютюнової продукції, льону, конопляного прядива, лікарських рослин.

Крім отриманих прибутків від реалізації вирощених культур, продукція рослинництва для селянських господарств мала важливе значення як основа харчового раціону селянських родин, а також як кормова база для тваринництва та птахівництва і до певної міри як будівельний матеріал та паливо.

3.2. Доходи від тваринництва та птахівництва

Тваринництво, як і рослинництво, в Україні традиційно посідало важливе місце у формуванні бюджетів індивідуальних селянських господарств. В усіх без винятку регіонах сільське населення займалося тваринництвом і птахівництвом – розведенням і використанням сільськогосподарських тварин та птиці для забезпечення себе харчовими продуктами, а також на продаж. Крім того тваринництво і птахівництво завжди давали сировину для легкої, харчової та інших галузей промисловості.

Скотарство у господарстві виконувало важливу функцію як тяглова сила, давало органічне добриво для рослинництва – гній. Українські селяни здавна займалися скотарством, свинарством, вівчарством і птахівництвом. Менш поширеними і залежними від місцевих природно-кліматичних умов були такі галузі як ставкове рибництво, бджільництво, шовківництво, звірництво.

Поголів'я свійських тварин розміщувалося нерівномірно. Так, на початку 1920-х рр. за підрахунками працівників Наркомзему України найбільше поголів'я корів в індивідуальних селянських господарствах утримувалось на Правобережній Україні, переважно на Київщині, Волині та Поділлі.

У середньому в Україні на кожні 100 десятин посівної площі припадало від 8 до 36 корів. У деяких повітах згаданих регіонів на 100 десятин посівної площі налічувалося до 50 корів. На Полтавщині, Харківщині кількість корів була наполовину менша. На Херсонщині, Катеринославщині поголів'я корів знизилося до 10–15 голів, а в деяких повітах ще менше. В цілому ж в Україні кількості великої рогатої худоби ледь вистачило для задоволення власних потреб селян [143, с. 84].

У 1927/1928 господарському році тваринництво в селянських господарствах за кількістю корів та овець перевищило поголів'я 1913 р., але воно ще відставало за загальною кількістю великої рогатої худоби, коней і свиней (таблиця 3.6). Співвідношення між поголів'ям тваринницьких галузей характеризується загальною формулою поголів'я по Україні у 1927–1928 р., яка була такою: велика рогата худоба-свині-вівці, а по зоні Лісостепу – велика рогата худоба-вівці-свині, по Степу – велика рогата худоба-вівці-коні).

Таблиця 3.6

**Поголів'я худоби у 1927/1928 сільськогосподарському році
порівняно з 1913 р. (млн. голів)**

	1913 р.	1927–1928	+; –; у %
Коні,	5,2	5,1	– 0,1
в т.ч. робочі коні	4,1	3,9	– 0,2
Велика рогата худоба,	8,5	8,4	– 0,1
в т.ч. корови	3,5	3,9	+ 0,4
Вівці	6,6	8,3	+ 1,7
Свині	6,1	5,3	– 0,8

Складено за: [329, с. 183].

Нестача робочих коней компенсувалася використанням волів, а також і тракторами та іншою сільськогосподарською технікою. У 1928 р. в господарствах нараховулося 0,8 млн. голів волів, що становило 9 % усього стада великої рогатої худоби.

За підрахунками поголів'я корів у 1927–1928 р. становило менше половини усього стада великої рогатої худоби в Україні (46 %), що вказує на м'ясо-молочну спрямованість цієї галузі тваринництва. А в окремих регіонах частка корів в стаді відступала від середньостатистичного показника. Так, в Поліссі корів у стаді було 52 %, в Правобережному і Дніпропетровському районах – 49 % у кожному. Нижче середнього частка корів була в Степовому підрайоні – 44 %, в Лівобережному підрайоні 43 %, в Гірничо-промисловому – 40 % [329, 184].

Характеризуючи тваринницьку галузь, вбачається доцільним з'ясувати основні параметри кормової бази, яка безпосередньо пов'язана з усім комплексом виробничої діяльності селянських господарств. Досліджено, що кормова база тваринницької галузі України у період НЕПу складалася з таких видів кормів: сіно різне, солома, полова, овес, ячмінь, кукурудза, борошно, висівки, коренеплоди, картопля. Сукупність цих кормів, якщо їх привести до єдиної кормової одиниці (крохмальна одиниця), складає 97 % загальних витрат кормів, тобто може давати уяву про стан цієї кормової бази.

Визначений за такою методикою склад кормів (у відсотках), використаних селянськими господарствами України у 1926/1927 господарському році характеризувався такими основними показниками: об'ємні корми (сіно, солома і полова) – 46,6 %, зерно (овес, ячмінь, кукурудза) – 19,9 %, борошно і висівки – 18,9 %, коренеплоди і картопля – 14,6 % [33, арк. 17].

Варто також взяти до уваги, що основні фонди індивідуальних селянських господарств України закладені в худобі, птиці та бджолах (за цінами 1927 р.) мали тенденцію до збільшення. Вартість усієї наявної в господарствах худоби, птиці та бджолиних вуликів (із сім'ями) у 1925 р. становила 5238,2 млн. крб., у 1926 р. – 5655,0 млн. крб., у 1927 р. – 5969,3 млн. крб.

Така ж тенденція щодо вартості худоби, птиці та бджіл в той час була характерною і для одного окремо взятого селянського господарства, де вона у 1925 р. становила 321,1 крб., у 1926 р. – 337,5 крб., у 1927 р. – 348,7 крб. [142, с. 152–153].

З точки зору розвитку ринкового товарного напрямку тваринництва в сільському господарстві на першому місці стояло молочне скотарство. Ця галузь сільського господарства у 1927 р. перевищувала в Україні рівень 1916 р. на 12 %.

Кількість корів збільшилася за період 1916–1926 рр. на 30 %. Проте, незважаючи на абсолютний ріст поголів'я великої рогатої худоби, відносний кількісний розвиток тваринництва значно відставав від природнього росту населення (приріст поголів'я худоби на 12 %, природній приріст населення – близько 20 %).

На Всеукраїнській агрономічній нараді, що відбулася у червні 1927 р. зазначалося, що «за дореволюційних часів Україна довозила молочні продукти (до 450 пудів руського масла). Після революції Україну можна вже зарахувати до районів молочної промисловости. Так, за останні роки

ми маємо буйний розвиток спеціальної молочарської кооперації на Україні. В 1923–1924 році у нас було 387 малярень, в 1924–1925 році – 422 та в 1925–1926 році – 566 малярень» [70, с. 1].

У доповіді на Всеукраїнській агрономічній нараді констатовалося, що «молочне господарство на Україні розвинено головним чином в лісостепу, де зосереджено до 44 % всього числа підприємств, що переробляють молочні продукти. Загальна продукція селянського молочного господарства в 1926–1927 році складає 251 млн. пудів, з яких товарова частина перевищує 34 млн. пудів, або 13,5 %.

Велика місткість внутрішнього масляного ринку, наявність чудових на дійво груп молочної худоби, значні кормові ресурси в багатьох районах, здатність сільського господарства швидко мобілізувати потрібні для його перебудови ресурси». Все це, на думку учасників наради, забезпечує молочному господарству на Україні такий темп розвитку, що дасть значні лишки молочних продуктів для експорту [70, с. 1].

Аналіз засвідчує, що у другій половині 1920-х рр. у молочному господарстві України відбулися досить помітні зрушення. Зокрема, з'ясовано, що значно підвищилися надої молока. Раціоналізація відгодівлі та догляду худоби дала підвищення удоїв корів на 40 %. У Лісостепу удій від корови у 1927 р. досяг 1500 літрів, в Степу – 1750 літрів від корови в рік [329, с. 184].

Оскільки продукти тваринництва легко збувати, то тваринницька галузь, хоч і поступалася рослинництву, але теж була важливим джерелом поповнення грошових бюджетів індивідуальних селянських господарств. Частка прибутків господарств від тваринництва була неоднаковою у різних регіонах України і залежала від місцевих природно-кліматичних та інших умов. Уявлення про питому вагу продукції тваринництва у селянських бюджетах українських губерній в період НЕПу дають наведені дані (таблиця 3.7).

Таблиця 3.7

**Питома вага продукції тваринництва в бюджетах селянських господарств у 1922/1923 сільськогосподарському році
(крб. у довоєнних цінах)**

Губернії	Уся валова продукція господарств	Продукція скотарства					Питома вага %
		Усього	В тому числі				
			Велика рогата	Вівці	Свині	Коні	
Чернігівська	498,5	128,3	89,5	9,0	26,9	2,9	25,7
Харківська	409,8	124,0	107,4	4,2	8,1	4,2	30,2
Донецька	645,2	141,4	112,4	15,2	13,0	0,5	21,9

Складено за: [155, с. 341].

Помітно вирізнялися за питомою вагою продукції тваринництва у селянських бюджетах індивідуальні господарства більш урбанізованих регіонів. Показовим щодо цього є Донецька губернія, де переважало зайняте у гірничо-промислових галузях міське населення. Тут тваринницька галузь орієнтувалася на забезпечення м'ясо-молочними продуктами міського населення і мала відносно стабільний ринок збуту.

Щодо проданої продукції тваринництва та худоби у 1922/1923 господарському році у вище зазначених регіонах, то про це можна судити із наведених даних (таблиця 3.8).

Таблиця 3.8

Продаж продукції тваринництва у 1922/1923 сільськогосподарському році (крб. у довоєнних цінах)

Губернії	Усього продуктів тваринництва	В тому числі молочних	Худоби
Чернігівська	3,6	0,6	32,1

Харківська	15,3	8,8	37,1
Донецька	15,2	6,5	29,9

Складено за: [155, с. 344].

Як свідчать статистичні дані в розрізі губерній, основний грошовий прибуток селянським господарствам від тваринницької галузі давав продаж худоби і тваринницької продукції, передусім в урбанізованих регіонах, де переважало міське населення. Так, в Харківській і Донецькій губерніях, де високою була питома вага міських жителів, значний прибуток до селянських бюджетів давав продаж продуктів тваринництва на міських ринках (м'ясо, молоко, яйця тощо).

На кінець 1925/1926 господарського року у структурі продукції скотарства, птахівництва і пасічництва, виробленої пересічно одним селянським господарством, провідне місце у грошовому вираженні посідала продукція скотарства – 180,25 крб. Продукції птахівництва і пасічництва у грошовому вираженні вироблялося значно менше – на 23,18 крб. і 3,18 крб. відповідно.

Показники обсягів виробленої тваринницької продукції та її грошової вартості у розрізі регіонів України були дуже строкатими. Найвищий показник щодо виробленої одним селянським господарством продукції скотарства мало Полісся (218,67 крб.), найнижчий – Правобережжя – 136,91 крб.

Показники обсягів виробленої в регіонах продукції птахівництва і пасічництва та її грошової вартості теж помітно різнилися. Найбільше такої продукції у грошовому вираженні вироблялося в Степу – на 35,01 крб., найменше – на Поліссі – на 12,21 крб. Найбільше продукції пасічництва вироблялося на Поліссі – 4,58 крб., найменше – на Правобережжі – 1,97 крб. [161, с. 179].

Розглядаючи обсяги виробленої валової продукції у грошовому вираженні на одного члена селянського господарства, маємо більш повне

уявлення про питому вагу тваринницької продукції у селянському бюджеті. У 1925/1926 господарському році на одну душу селянської родини в Україні було вироблено валової продукції на 134 крб. 37 коп. У цьому показнику частка тваринницької продукції поступалася продукції рільництва (82 крб. 70 коп.) і становила 34 крб. 17 коп. (в Поліссі і Лісостепу – 34 крб. 17 коп., в Степу – 34 крб. 19 коп.). Незначною була питома вага птахівництва – 3 крб. 96 коп. (в Поліссі і Лісостепу – 3 крб. 04 коп., в Степу – 5 крб. 92 коп.) [142, с. 136–139].

Про конкретну частку прибутку в селянських бюджетах, одержану від реалізації продукції тваринництва, можна судити з аналізу бюджетів 18 селянських господарств Черкаської округи у 1925/1926 господарському році. Кожне з обстежених господарств за підсумками року отримало в середньому 815 крб. і 48 коп. прибутку, в тому числі від продажу худоби – 102 крб. 19 коп. (12,5 %) і від продажу продуктів скотарства – 157 крб. 9 коп. (19,3 %). За результатами цього обстеження робимо висновок про те, що прибуток від тваринництва склав майже третину загального прибутку господарств (31,8 %) [310, с. 29].

Важливість реалізації продукції тваринництва і птахівництва для грошового наповнення селянських бюджетів засвідчує аналіз, зроблений на основі опрацювання щоденних даних добровільних кореспондентів з різних регіонів України у 1927–1929 рр. (таблиця 3.9).

Таблиця 3.9

**Виручка пересічного
селянського господарства України у 1927–1929 рр. (у крб.),
від реалізації продукції тваринництва і птахівництва**

Період (рік, квартал)	Поточний прибуток за квартал	В т.ч. сума отримана від продажі		
		Живої худоби	Продукції скотарства	Продукції птахівництва

1927 р. Січень–березень	111,80	26,55	2,56	1,75
Квітень–червень	115,06	25,85	3,52	2,74
Липень– вересень	128,25	21,66	2,23	2,03
Жовтень– грудень	136,58	29,46	2,55	2,16
1928р. Січень–березень	113,52	24,09	3,06	2,27
Квітень–червень	103,85	25,36	5,53	3,42
Липень– вересень	107,05	21,93	5,03	2,25
Жовтень– грудень	125,92	27,15	5,13	2,14
1929 р. Січень–березень	99,91	26,31	5,64	1,25

Складено за: [161, с. 182]

Наведені матеріали також дають уявлення про динаміку грошових надходжень селянських господарств від продажу продукції тваринництва та птахівництва, засвідчуючи їх відносну рівномірність впродовж року (на відміну від продукції рослинництва). При цьому основні прибутки селяни отримували від продажу живої худоби.

З точки зору розвитку товарного напрямку в сільському господарстві на першому місці стояло молочне тваринництво. Молочне господарство в Україні розвивалося головним чином в лісостепу, де було зосереджено до 44 % усього числа підприємств з переробки молочної продукції. Розвитку молочного господарства сприяли велика місткість внутрішнього масло-молочного ринку, значні кормові ресурси в багатьох районах, а також досить продуктивне стадо дійних корів. Загальна продукція селянського

молочного господарства в 1926/1927 господарському році складала 251 млн. пудів, з яких товарна частина перевищувала 34 млн. пудів, або 13,5 % [3, арк. 1].

За поголів'ям корови у 1927/1928 господарському році становили менше половини усього стада великої рогатої худоби (46 %), що підтверджує м'ясо-молочний напрям тваринництва в Україні. В окремих регіонах питома вага корів у стаді великої рогатої худоби різнилася від середнього по республіці: на Поліссі корів у стаді було 52 %, на Правобережжі – 49 %, в Степу – 44 %, на Лівобережжі – 43 % [329, с. 183].

Свинарство в роки НЕПу було розвинуте головним чином в Лісостепу, де зосереджувалася основна частина посівних площ картоплі – основного корму для свиней, а також інших коренеплодів. У 1924 р. ця галузь досягла 95 % рівня 1916 р. і зіткнулася з неорганізованістю збуту продукції, наслідком чого почала проявлятися тенденція до скорочення, що, в свою чергу стримувало розвиток свинарства і в індивідуальних селянських господарствах. Про це йшлося на згадуваній вище Всеукраїнській агрономічній нараді у червні 1927 р., де зазначалося, що поширення картоплі, буряків, кукурудзи та інших культур створює умови для розвитку свинарства як конкурентоздатної галузі на світовому ринку [70, с. 2].

У цей час почало скорочуватися і вівчарство, що пояснюється скороченням пасовищ для овець, особливо в перенаселених районах Лісостепу. Вівчарство в цих районах мало переважно споживацький характер.

Абсолютна більшість поголів'я усієї худоби впродовж усього досліджуваного періоду зосереджувалася в індивідуальних селянських господарствах. У 1926 р. з 3941,8 тис. корів 3928 тис. голів (99,6 %) перебували на утриманні в селянських господарствах, коней – 4577 тис. голів (99,0 %) з 4622,7 тис., свиней – 3624 тис. голів (99,1 %) з 3656,9 тис.

голів. Незначна решта худоби припадала на радгоспи та колгоспи [83, с. 39].

Економічний потенціал і стабільний розвиток тваринницької галузі індивідуальних селянських господарств в період розквіту НЕПу можна простежити за її основними фондами в 1925–1927 рр. (в цінах 1927 р.) (таблиця 3.10).

Таблиця 3.10

**Динаміка основних фондів індивідуальних селянських господарств УСРР в худобі, птиці і бджолах в 1925–1927 рр.
(в цінах 1927 р. – млн. крб.)**

	1925 р.	1926 р.	1927 р.
Вартість усієї худоби, птиці і бджолинних вуликів (з сім'ями)	1341,2	1418,9	1471,2
В тому числі: усієї худоби	1297,5	1374,9	1418,4
робочої худоби	699,2	774,9	833,8
Вартість усієї худоби, птиці і бджіл в середньому на одне господарство	270,3	280,2	287,9

Складено за: [164, с. 152].

Щодо обсягів тваринницької продукції, то валова продукція м'яса і сала у 1927/1928 господарському році визначалася у 707 тис. тонн, з яких 300 тис. тонн (42 % валової продукції) становило товарну продукцію. Валова продукція молока в УСРР в цей період становила 46 млн. центнерів, в тому числі 12 млн. тонн (26 % валової продукції) [329, с. 184].

Про місце продукції тваринництва як джерела грошових прибутків селянських господарств можна судити з матеріалів весняного опитування 1926 р. З'ясувалося, що в Україні тваринництво як головне джерело грошових поповнень свого бюджету назвали 8,3 % опитаних селян, що значно поступалося прибуткам від рослинництва (53,2 %). При цьому

помітними були регіональні відмінності. Так, в Лісостепу цей показник становив 9,8 %, а в Степу – 4,6 % [192, с. 38].

Видається доцільним розглянути проблему тваринництва як джерела грошового поповнення селянських бюджетів за групами господарств. В цілому по Україні питома вага селянських господарств, в яких виробництво тваринницької продукції було на першому місці, виражалася такими показниками (у %): малосильні господарства – 4,9 %, нижче середніх – 8,5 %, середні – 11,1 %, вище середніх – 10,7 % і сильні господарства – 8,8 %. Враховуючи суттєві відмінності між Лісостепом і Степом, такий аналіз зроблено окремо і в розрізі цих регіонів (таблиця 3.11).

Таблиця 3.11

**Пріоритетність галузі тваринництва як джерела
грошового прибутку для селянських господарств УСРР (%)
різних економічних категорій (1926 р.)**

	Господарства за економічним рівнем розвитку				
	малосильні	нижче-середніх	середні	вище-середніх	сильні
	Лісостеп				
Виробництво продукції тваринництва	5,6	10,2	13,3	15,0	12,9
	Степ				
Виробництво продукції тваринництва	2,7	4,5	5,3	6,3	6,5

Складено за: [192, с. 39].

З наведених статистичних даних можна зробити висновок про те, що частка продукції тваринництва як головного джерела грошових прибутків була вищою в середніх та вище середніх селянських господарствах. При цьому в усіх економічних групах роль тваринництва у поповненні селянських грошових бюджетів значно вищою була у господарствах Лісостепу.

Поповнюючи бюджети своїх господарств, селяни продавали худобу та продукцію тваринництва. Так, у 1925/1926 р. державним та кооперативним організаціям селяни України продали волів, корів і телят на 27 млн крб., свиней – на 5,3 млн крб., птиці – на 1,5 млн крб., овець і ягнят – на 1 млн крб., м'яса – на 18,3 млн крб., сала – на 0,5 млн крб., масла – на 3,8 млн крб, яєць – на суму 6,8 млн. крб.

Крім того з метою поповнення своїх бюджетів селяни продали заготівельним організаціям шкур великої рогатої худоби – на 9,2 млн. крб., конячих шкур – на 359 тис. крб., дрібних шкур – на 1 млн. крб., пуху та пір'я – на 1,6 млн. крб., смушок – на 1,1 млн. крб., заячих шкурок – 464 тис. крб., лисячих шкурок – на 584 тис. крб., тхоревих шкурок – на 231 тис. крб., різної хутрової сировини – на 291 тис. крб., усього реалізовано продукції на 80,8 млн. крб. [124, с. 2–27].

Характеризуючи тваринництво як важливу бюджетоутворюючу галузь селянських господарств, не можна оминати й того, що негативний вплив на її розвиток справляли інфекційні хвороби та недостатня ефективність ветеринарних лікувальних та профілактичних заходів. За часів НЕПу повальні хвороби нанесли великих збитків народному господарству України.

Тільки впродовж 1924/1925 господарського року від інфекцій загинуло 195182 голів домашніх тварини, що на 26692 було менше ніж у 1923/1924 господарському році, але на 77805 тварин більше проти 1922/1923 господарського року. Найбільших збитків тваринництво зазнавало від таких хвороб, як повальні хвороби свиней (рожа, чума, септицемія), від яких загинуло 17158 свиней, сибірська язва – 15127 голів худоби, параплазмоз – 2878 голів, емфізематозний карбункул – 1952 голови, сказ – 641 голова, туберкульоз – 578 голів [68, с. 19].

Отже, зроблений аналіз дає підстави для висновку про те, що доходи від тваринництва, яке мало повсюдне поширення, були важливим

джерелом поповнення селянських бюджетів і посідали друге місце після виручки від рослинницької продукції. Абсолютна більшість поголів'я усієї худоби зосереджувалася в індивідуальних селянських господарствах.

Основу тваринницької галузі становили скотарство, свинарство, вівчарство і птахівництво. За поголів'ям корови становили менше половини усього стада великої рогатої худоби, що підтверджує м'ясо-молочний напрям тваринництва в Україні. Свинарство в роки НЕПу було розвинуте головним чином в Лісостепу, де зосереджувалася основна частина посівних площ картоплі – основного корму для свиней, а також інших коренеплодів.

Менш поширеними були такі галузі як ставкове рибництво, бджільництво, шовківництво, звірництво. Почало скорочуватися вівчарство, що пояснюється скороченням пасовищ для овець, особливо в перенаселених районах Лісостепу. При цьому показники обсягів виробленої тваринницької продукції та її грошової вартості у розрізі регіонів України були дуже строкатими.

Основний грошовий прибуток селянським господарствам від тваринницької галузі давав продаж живої худоби. Значним було поповнення селянських бюджетів від реалізації м'яса, сала, молока та яєць, передусім в урбанізованих регіонах. Селяни продавали заготівельним організаціям також шкури і хутра тварин із домашнього стада. Набагато меншою була виручка від продукції птахівництва та пасічництва.

Надходження до селянських бюджетів від реалізації тваринницької продукції, на відміну від продукції рослинництва, були рівномірними впродовж року.

3.3. Допоміжні галузі, промисли та сезонні роботи

Важливу роль в житті доколгоспного українського села, а відтак і у формуванні дохідної частини селянських бюджетів, традиційно відігравали, окрім власне рільництва і тваринництва, допоміжні галузі та неземлеробські заробітки – кустарні промисли та сезонні роботи, оскільки для значної частини селян актуальною була проблема пошуку додаткових засобів існування. Допоміжні галузі селянського господарства, передусім городництво, садівництво, птахівництво і бджолярство, суттєво доповнювали з точки зору виробництва продукції, основні галузі – рільництво і тваринництво. Промислами та відхідництвом займалися переважно малозабезпечені землею та реманентом селяни, хоча до них вдавалися і більш заможні господарі.

Серед допоміжних галузей селянського господарства, які доповнювали рільництво і тваринництво, важливу роль у виробництві продукції, забезпеченні родини їжею та наповненні селянського бюджету відігравало городництво. Особливого значення городи, які в більшості випадків входили до присадибної землі, набували в умовах малоземелля, нерідко залишаючись чи не єдиним джерелом існування.

Город, як правило, займав більшу частину присадибної землі селянського господарства, інша ж земля відводилася під сад і власне подвір'я. Питома вага цих структурних частин присадибної землі у загальному землеволодінні селянських господарств була різною в регіонах України. Так, у Кременчуцькій окрузі в господарствах городами було зайнято в середньому 40818 десятин (4,3 % від усієї землі), садками – 4780 десятин (0,5 %) і власне подвір'ями – 25669 десятин (2,7 %). В цілому під садибами в цій окрузі було зайнято 71267 десятин (7,5 %) з 951978 десятин усієї придатної землі [191, с. 10–11].

Регіональні відмінності мали місце і в асортименті вирощуваних городніх культур та їх частки у бюджетах селянських господарств. Так, у Степу картопля коштувала дорожче, тому що з огляду на природно-

кліматичні умови тут її збір був менший від інших регіонів. Якщо на Поліссі десятина картоплі давала 585 пудів, на Правобережжі – 599 пудів, на Лівобережжі – 611 пудів, то в Степу – лише 225 пудів [123, с. 56]. Відповідно різнився і показник прибутковості – поліський селянин одержував від її реалізації 439 крб, а степовий – 270 крб. [283, с. 49].

На Поділлі селяни традиційно вирощували часник, цибулю, моркву, огірки, помідори, на баштанах – кавуни та дині. Городництво, у валовому прибутку селянського господарства в Кам'янецькій окрузі, згідно бюджетного обстеження 1926 р., давало 7 крб. 39 коп., а умовно чистого прибутку – 5 крб. 98 коп., баштанництво відповідно 6 крб. 27 коп.; 5 крб. 92 коп. у загальній сумі 451 крб. 03 коп. пересічно на селянське господарство [86, с. 68].

Для селянського двору високоприбутковим було вирощування хмелю, фунт якого коштував на Поліссі влітку 1926 р. 1 крб. 59 коп. Однак це була культура, яка вимагала значних затрат робочого часу та належної техніки обробітку і збереження [283, с. 49].

В більшості регіонів України селянські господарства займалися садівництвом (вирощування плодових, ягідних і горіхоплідних культур), вбачаючи в ньому важливе джерело поповнення свого бюджету, а також істивних запасів сім'ї. Ця галузь мала свої регіональні особливості, які залежали від місцевих природно-кліматичних умов.

Селянські господарства набули значного досвіду у садівничій справі. У журналі «Радянський селянин» за 1926 рік селянин з Харківщини О. Губський так описував свій присадибний садок: «Садку 3/8 дес. Тут маю 30 шт. яблунь і груш та по 50 кущів вишен і слив. Є 15 кущів винограду сорту «Шасля». Жовтий, добре виносливий сорт, дає добрі врожаї.

Садок я обсадив із півночі густо берестком, а з других боків жовтою акацією. Врожаї в садку бувають навіть і неврожайних років. Ведеться правильна боротьба з шкідниками оббризкуванням тощо.

Садок і город дають велику поміч. Так, минулого літа вони дали грошового прибутку коло 200 крб. та на таку саму, приблизно, суму, було спожито й заготовлено для сім'ї» [191, с. 15].

Хоча в цілому садівництво не приділялося належної уваги. Так, у валовому прибутку селянського господарства Кам'янецької округи у 451 крб. 03 коп. садівництво становило 5 крб. 61 коп., а в умовно-чистому прибутку давало 5 крб. 05 коп. [292, с. 128].

Взагалі в перші роки НЕПу садівництво, як і городництво, виноградарство і бджолярство, функціонувало поза будь-яким організаційним впливом, кооперації і влади. Воно розвивалося стихійно, зі спорадичними піднесеннями та спадами, керуючись найпростішими підходами як у сфері виробництва, так і у ринковій реалізації товарної частини продукції, залишаючись у якості побічного придатку різних сільськогосподарських об'єднань. Слабкий розвиток внутрішнього ринку продукції садівництва значною мірою був зумовлений відсутністю належної переробної бази та достатньо розвинутої інфраструктури зберігання і транспортування продукції.

Про перспективність нарощування продукції садівництва і в такій же мірі овочівництва свідчить також і експортний потенціал цих рослинницьких галузей. Так, у 1925/1926 господарському році експорт картоплі з України становив 700 тонн на 35,3 тис. крб., фруктів і горіхів – 833 тонн на суму 131,6 тис. крб. [165, с. 24–25].

В окремих регіонах набуло поширення вирощування інтенсивних культур, зокрема різних видів тютюну. Так, у 1924/1925 р. прибутки селянських господарств України від засівів махорки становили 4 млн. 440 тис. крб., з них сума виручки від реалізації махорки селянами Полтавщини

становила 3 млн. 300 тис. крб., Чернігівщини – 900 тис. крб., Волині – 90 тис. крб. і Київщини – 90 тис. крб.

Жовті тютюни того ж року дали виручку селянам України в сумі 570 тис. крб. Найбільші прибутки сільському населенню дали на: Одещині – 250 тис. крб., на Поділлі – 200 тис. крб., Чернігівщині – 80 тис. крб., на Полтавщині – 40 тис. крб.

Конопляне прядиво дало сільському населенню України виручку в 6 млн. 551 тис. крб. Найбільші прибутки отримали селяни Полтавщини – 1 млн. 555 тис. крб., Чернігівщини – 1 млн. 519 тис. крб., Волині – 1 млн. 512 тис. крб. На Київщині прибуток від конопляного прядива становив 900 тис. крб., на Харківщині – 722 тис. крб., на Поділлі – 650 тис. крб. [242, с. 40].

Окрім допоміжних галузей, тісно пов'язаних із заняттями рільництвом і тваринництвом, селяни змушені були шукати й інших способів поповнення бюджету своїх господарств, займаючись різноманітними домашніми та відхожими промислами, працюючи на різних роботах за межами своїх господарств.

Але кількість населення доколгоспного села, яке потребувало систематичних заробітків поза своїм господарством, значно перевищувала потреби усіх галузей народного господарства щодо їх робочих рук. Тому частина сільського населення при низькому рівні матеріального добробуту вела своє напівнатуральне дрібне господарство і водночас шукала додаткових заробітків. До сторонніх джерел доходу, які тогочасна статистика не зовсім точно називала «промислами», у 1922 р. вдавалися 8 % селянських господарств, в 1924 р. – 16 %, 1927 р. – 39 %, 1929 р. – 48 % усіх селянських господарств України. Переважно це означало роботу за наймом [279, с. 129].

У 1926 р. лише 14 % селянських господарств мали так звані власні промисли – кустарно-ремісничі підприємства, гужовий промисел, торговельні заклади тощо. Промисел решти 86 % таких господарств

полягав у відхідництві на роботу у промисловість, сільське господарство та на службу.

Причому, якщо для членів заможних господарств «робота в наймах» полягала переважно в обробітку чужих наділів своїм реманентом і худобою (що на практиці означало швидше експлуатацію «наймача» «робітником»), у службі в різних установах, у роботі на більш кваліфікованих і краще оплачуваних професіях, то в нижчих економічних групах переважав продаж своєї робочої сили в чуже сільське господарство, а також в промисловість та будь-яку іншу оплачувану роботу.

Нерідко заможні господарства вважали за вигідніше відпускати членів своїх родин (наприклад, дорослих синів) на краще оплачувані заробітки, а на їх місце наймати більш дешеву робочу силу – сільськогосподарських наймитів. За даними весняних сільськогосподарських переписів, у 1924/1925 господарському році відчужували свою робочу силу 20%, або 976 тис. господарств, у 1926/1927 р. – 36,8 %, або 1679 тис., у 1927/1928 р. – 39,3 %, або 2033 тис. селянських господарств України.

При цьому, більшість відпущених селянськими господарствами заробітчан наймалася на короткі строки – у формі поденного і здільного найму; постійних і строкових робітників відпускали у 1924/1925 р. лише 7,6 %, або 373 тис. господарств, у 1926/1927 р. – 9,1 %, або 466 тис., у 1927/1928 р. – 9,9%, або 512 тис. селянських господарств [279, с. 129].

На початковому етапі НЕПу доходи селянських господарств від заробітків, не пов'язаних із сільським господарством були в цілому незначними, хоча в малоземельних господарствах вони сягали 24,5 % (таблиця 3.12).

Таблиця 3.12

**Структура доходів від діяльності селянських господарств УСРР
за бюджетними обстеженнями 1923 року
(в золотих карбованцях за цінами 1913 р.)**

Групи господарств за посівною площею	Валовий дохід на одну душу	На 1000 крб. валового доходу приходилося (у %)		Умовно чистий дохід на одну душу
		від сільського господарства	інші види доходів	
До 1 дес.	57,7	75,5	24,5	14,9
1,1 – 3 дес.	75,4	83,3	16,7	27,7
3,1 – 6 дес.	102,3	89,6	10,4	40,2
6,1 – 9 дес.	101,6	91,4	8,6	42,2
9,1 – 15 дес.	122,0	95,8	4,2	55,4
15,1 і більше дес.	134,1	89,0	11,0	63,8
По Україні	97,7	88,4	11,6	39,4

Складено за: [266, с. 131].

Найчастіше селяни шукали заробітків на плантаціях цукрових буряків і городніх культур, на виноградниках, у господарствах заможних селян, на цукрових заводах, будовах, лісорозробках. Весняний перепис 1926 р. показав, що заробітки в наймах (в усіх галузях виробництва) були головним джерелом існування для 9,6 % усіх селянських господарств України, а для 28,1 % господарств заробітки слугували головним джерелом грошових доходів [279, с. 130].

У досліджуваному періоді допоміжні галузі, промисли, кустарництво, відходництво, що були одним із джерел додаткового чи основного наповнення селянських бюджетів, впливаючи на повсякденне життя селянських родин, в цілому сприяли підвищенню їх добробуту. У воєнний час відбулося значне скорочення селянських господарств із промислами і на початку 1920-х рр. частка таких господарств була різною і становила пересічно по Україні 13,1 % [192, с. 54]. Різниця і питома вага промислів і заробітків. Так, у 1922/1923 господарському році у загальному підсумку дохідної частини бюджету селянського господарства Донецької губернії на

промисли та заробітки припадало 4,6 %, у Київській губернії – 10,0 %, Одеській – 5,1 %, Подільській – 6,0 %, Полтавській – 4,7 %, Харківській – 12,2 %, Чернігівській – 13,9 % [158, с. 144–145].

Стан та розвиток селянських промислів аж до середини 1920-х рр. практично не аналізувалися. І тільки з налагодженням статистичної звітності з'явилася можливість з'ясування стану цього важливого джерела поповнення селянських бюджетів.

У добу НЕПу для означення селянських промислів використовувалися критерії, сформульовані в інструкції до поземельного і сільськогосподарського перепису 1917 р., де під селянськими промислами розумілися «різного роду зайняття окремих членів селянської сім'ї в цілому по-за своїм сільським господарством, що правлять за джерело прибутку».

Першу спробу реєстрації господарств, що мали заробітки поза сільським господарством було зроблено у 1925 р. під час чергового сільськогосподарського вибіркового перепису (весняного опиту), де ставилось питання «Чи має господарство заробіток поза своїм сільським господарством?». Під час опитування від загального числа було зафіксовано 23 % таких господарств. Найбільше таких господарств виявилось на Поліссі – 27 %, найменше в зоні Степу – 20 %, на Правобережжі – 23 %, на Лівобережжі – 25 % [192, с. 54].

Наступного року кількість господарств, в яких промисли визначалися як головне джерело грошового прибутку до селянських бюджетів помітно зросла і в цілому по Україні становила 32 %, тобто кожна третя родина, крім сільськогосподарської діяльності, займалася ще й іншою роботою. Як і в попередній період, найбільше таких господарств зафіксовано на Поліссі – 37 %, найменше в Степу – 23 %.

Значно зросла питома вага господарств, що займалися промислами на Правобережжі – з 23 % до 37 %. Показовим є те, що 15 % опитаних

господарств промисли, як джерело грошового прибутку, поставили на друге місце. При цьому найбільше таких господарств – 17 %, було на Правобережжі.

З'ясовано, що промисли головним джерелом грошового прибутку своїх бюджетів назвали переважно дрібні господарства і незначна частина сильних і вище середніх господарств. А серед господарств, для яких грошові прибутки від промислів є другорядними, переважали заможні і середняцькі господарства, оскільки більшу частину їхніх грошових прибутків складала виручка від продажу виробленої ними сільськогосподарської продукції [180, с. 55].

Географія розміщення кустарно-ремісничої промисловості виглядала таким чином: на Волині промислами займалося 71196 селян-кустарів, Катеринославщині – 5356, Київщині – 30460, Полтавщині – 67382, на Поділлі – 88542, Харківщині – 5356, Херсонщині – 56019, Чернігівщині – 79680 сільських кустарів [1, арк. 8]. Зокрема, на Київщині весною 1926 р., за неповними підрахунками, налічувалося 23325 різних кустарних промисловців, а на кожні 100 дворів припадало 10 кустарів [206, с. 47].

Щодо загальної чисельності та галузевої диференціації, то за даними перепису населення 1926 р. в сільській місцевості УСРР промислами займалося 453660 кустарів, з них 322059 – індивідуально («господарі-одинці»). Вони представляли різні професійні групи: гончарі (10 тис.), ковалі (45 тис.), рогозники (10,6 тис.), столяри (29,5 тис.), млинарі (41,9 тис.), ткачі (24,4 тис.), кравці (85,8 тис.), швеці (110 тис.), стельмахи (близько 7 тис.) та інші категорії професій. Сільські кустарі виготовляли близько 70 % продукції дрібно-кустарної промисловості України [303, с. 16].

Умови роботи сільського коваля в 1925 році описано в журналі «Український економіст», де зазначено, що вони виготовляли борони, плуги, вози, колеса, дрібний реманент (серпи, вила), ремонтували

сільськогосподарські знаряддя. На виготовлення чи ремонт плуга витрачалося 12 кг сталі, 7 кг заліза, 2 пуди вугілля, а вся робота оходилася 7 крб. 35 коп., з яких на оплату кустареві йшло 2 крб. 50 коп. Виготовлення борони коштувало 3 крб. 73 коп., обшивка залізом коліс воза – 2 крб., підковка коня – 1 крб. 12 коп. Заробіток сільського коваля в середньому в місяць міг досягати 15–30 крб. [163, с. 36].

Галузева спеціалізація сільських промислів зумовлювалася різними чинниками, в тому числі і природно-географічними особливостями регіонів України. Про широкий перелік селянських промислів можна судити на прикладі Харківщини. У період НЕПу селяни тут займалися ткацтвом, ковальством, пошиттям взуття і одягу, бондарським, колісним, гончарним та іншими промислами.

Найбільше селян займалися ткацтвом (25,6 % від загального числа кустарів), пошиттям взуття (17,5 %) і одягу (14,2 %), ковальством (8,8 %), столярством (8,3 %), гончарством, бондарством, виготовленням коліс і возів, плетінням (від 4–5 %) [253, с. 118].

Слід зазначити, що державні органи надавали кустарям пільгові кредити, сприймаючи їх як дрібних товаровиробників. Так, на засіданні Держплану УСРР 12 листопада 1925 р. йшлося про його всіляку підтримку, а самих кустарів вважали «сільськими промисловцями», яких тоді налічувалося 433 тис. чол. [1, арк. 8].

Промислами займалися селяни, які були малозабезпечені землею та реманентом, хоч до них вдавалися і заможні господарі. Сторонні заробітки, тобто «відходництво» на промисли, мали вирішальне значення в господарствах з посівом до 4 десятин, а в інших питома вага додаткових заробітків падала, але натомість зростав відсоток доходної частини від реалізації власної сільськогосподарської продукції [160, с. 176–177].

Питома вага селянських господарств, які займалися промислами мала таку динаміку: 1922 р. – 8 %, 1923 р. – 10,5 %, 1924 р. – 16,2 %, 1925 р. – 16,9 % від загальної кількості селянських дворів в Україні [192, с. 58–60].

Аналіз участі селянських господарств в промислах засвідчує, що в переважній більшості вони є додатком до основних сільськогосподарських занять. При цьому, чим бідніше господарство, тим частіше воно вдається до поповнення прибуткової частини свого бюджету промислами. Це підтверджується даними (таблиця 3.13).

Таблиця 3.13

**Пріоритетність промислів як джерела грошового прибутку
для селянських господарств УСРР різних економічних категорій
(1926 р.)**

Господарства	На першому місці (%)	На другому місці (%)	Разом (%)
Малосильні	57,4	18,5	75,19
Нижче середніх	28,9	14,8	43,7
Середні	17,3	12,6	29,9
Вище середніх	8,8	8,9	17,7
Сильні	5,2	5,9	11,1

Складено за: [192, с. 64].

З наведених даних можна зробити висновок, що 76 % усіх малосильних селянських господарств змушені вдаватися до занять промислами та іншими видами домашнього виробництва, щоб одержати прибуток, оскільки їх слабке господарство не здатне забезпечити надходження до бюджету, необхідні для існування родини. Зокрема, домашнє виготовлення одягу, білизни, взуття, заощаджувало кошти селянського господарства. Так, у 1924/1925 р. вартість домашньої кустарної тканини становила 18,8 тис. крб. для бюджету сім'ї, а купленої – 1,4 тис. крб. [141, с. 84].

Взагалі більше половини господарств на перше місце поставили промисли як джерело грошового прибутку. Вагоме місце промисли в грошовому бюджеті посідають і для середніх господарств. Натомість заможні і вище середніх господарства джерелом поповнення своїх бюджетів вважають сільське господарство [192, с. 63–65].

Заслуговуючим на увагу видається аналіз соціального складу сільських промисловців однієї з найбільших в Україні Харківської губернії, зроблений А. Лапченко. Найбільш чисельною категорією на Харківщині були «одинці», які становили 62 % усіх селян, що займалися промислами. Далі йшли селяни, що працювали лише з членами сім'ї і члени сім'ї – по 11 %, робітники – 10 %, наймити – 5 % і службовці – 1 % [69, с. 106–123]. З цього можна зробити висновок, що це був сімейний приробіток, оскільки сільськими промислами займалися в основному селяни-одинці та члени їх родин (разом 82 %).

Не менш важливим вбачається аналіз питомої ваги у селянських бюджетах приробітків від промислів у групах господарств за розмірами посівної площі. Так, в господарствах з посівною площею до 2 дес. поповнення до бюджетів від занять промислами становили 32,3 %, з площею 2–4 дес. – 19,6 %, 4–6 дес. – 15,1 %, 6–8 дес. – 9,1 %, 8–16 дес. – 6,4 %, понад 16 дес. – 0,8 % [252, с. 119].

На Правобережжі, в Черкаській окрузі у 1925/1926 господарському році прибутки селянських бюджетів від додаткових заробітків пересічно становили 149 крб. 22 коп. (18,3 %). При цьому по окремих групах господарств порівняно з пересічними показниками прибуток від заробітків значно різнився. В найдрібніших господарства він був найвищим (37,4 %) і навіть перевищував прибуток від рільництва (30,9 %) [310, с. 29–30].

Поширеними були заробітки у лісовому господарстві – вирубка лісу, первісна обробка деревини, її вивіз, роботи з насадження лісу. У 1924/1925 р. ВУПЛ виплатив сільському населенню такі суми: Київщина –

803 тис. крб., Волинь – 748 тис., Чернігівщина – 293 тис., Поділля – 255 тис. Харківщина – 161 тис., Полтавщина – 121 тис., Одещина – 118 тис., Донеччина – 93 тис., Катеринославщина – 89 тис. крб. Крім того селяни мали заробіток ще й від подібних робіт в системі Українлісу, Укртрестсільмашу, Південної залізниці [242, с. 42].

Крім площі посівів селянських господарств, характер додаткових заробітків селян у добу НЕПу визначався також регіональною специфікою економіки та природно-географічних умов. Наприклад, гірничодобувна та металургійна спеціалізація Донбасу визначала розвиток місцевих промислів поза межами села і давала можливість селянам мати додаткові заробітки і забезпечувала їх зайнятість в умовах аграрного перенаселення. Потреба в робочих руках зумовила у травні 1923 р. значний приплив селян з навколишніх сіл, головним чином з незаможних господарств, на рудники. В окремих селах практично усе доросле населення працювало на рудниках і заводах [307, с. 109].

Досить значні заробітки сільське населення мало від епізодичних робіт на залізницях України (очистка снігу під час заносів, виправлення ліній та інші поденні роботи). Південним відділом залізниць у 1924/1925 р. виплачено за ці роботи 6 млн. 75 тис. крб. [242, с. 42]. Так, сільське населення Донецької губернії у 1923/1924 рр. та у 1924/1925 рр. отримало приблизно однакову суму заробітку на залізниці (до речі, найвищу в Україні, – 1 297 000 крб.), що склало 20 % від загальної суми заробітків селян на всіх українських залізницях [241, с. 40].

Окрему статтю доходів селян поза межами своїх господарств становили заробітки від цукрової промисловості. За даними бюджетного відділу Цукротресту, при 91 працюючому цукровому заводі у 7 губерніях (крім Донецької і Катеринославської) у 1924 р. склав 8 млн. 247 тис. крб. А у 1925 р. планувалося виплатити селянам України за ті ж роботи 14 млн. 500 тис. крб. Це пояснювалося збільшенням працюючих заводів з 91 до

105, а також розширенням заводських площ під посів цукрових буряків. В розрізі губерній заробітки сільського населення від цукрової промисловості розподілилися так: Харківщина – 2 млн. 220 тис. крб., Київщина – 4 млн. 940 тис., Поділля – 3 млн. 780 тис., Волинь – 1 млн. 100 тис., Полтавщина – 1 млн. 155 тис., Чернігівщина – 740 тис., Одещина – 495 тис. крб.

У Сумській окрузі заробітки селян на цукро заводах та спиртзаводах в 1926/1927 рр. становили 6,0 млн. крб., а у 1927/1928 рр. цей показник досяг 7,8 млн. крб. [33, арк. 128–129].

Крім того значні різні заробітки населення мало від цукрових заводів, взятих в оренду кооперативними товариствами, Українцукром та Укрсельцукром, які у 1924/1925 р. мали виплатити селянам Харківщини, Полтавщини, Київщини та Поділля 10 млн. 66 тис. крб. [242, с. 41–42].

Доволі значний дохід селянам давало рибальство. Зокрема, цей заробіток сільськогосподарського населення Донецької губернії склав у 1924–1925 рр. 420 000 крб. з 1 260 000 крб. по Україні, тобто, третю частину [241, с. 32–33].

У добу НЕПу масовим сільським промислом було самогоноваріння, незважаючи на те, що його виготовленням, а тим більше торгівля самогоном (горілкою домашнього виробництва), в умовах горілкової монополії заборонялися державою. Згідно результатів проведеного Держспиртом влітку 1923 р. опитування чисельність селянських господарств, які виробляли самогон, досягала 10 % загальної кількості [331, с. 115].

Невисока ціна, проста технологія виготовлення ставили самогон поза конкуренцією з магазинною горілкою. Так, у другій половині 1920-х рр. найдешевша 40-градусна горілка в магазині коштувала 1 крб. 15 коп. за 0,5 л, а самогон – від 40 коп. до 1 крб. [235, с. 159]. Тому займатися самогоноварінням селянам було вигідно, оскільки собівартість відра

горілки становила 6 крб. 30 коп., а самогону – від 3 до 5 крб. Так, на Волині селянин-винокур з відра виготовленого самогону одержував 6–9 крб. чистого прибутку [281, с. 79–98].

Захищаючи державну монополію на виготовлення горілки, правоохоронні органи вели боротьбу із самогоноварінням. Однак, селян не дуже лякала кримінальна відповідальність – вони проявляли неабияку винахідливість, щоб не потрапити в поле зору правоохоронних органів під час занять самогонним промислом. У газеті «Коммунист» від 3 травня 1924 р. зазначалося: «Перед релігійними святами особливо активно розгортається самогоноваріння та продаж самогону. Інколи органи губміськміліції Харкова знаходять самогонні апарати разом з закваскою закопаними в глибоких ямах, зверху прикритих землею» [175, с. 2].

Отже, у дохідній частині селянських бюджетів допоміжні галузі, промисли та сезонні підробітки відігравали важливу роль. Особливого значення у виробництві продукції, забезпеченні їжею та підтриманні родинного бюджету мало городництво, під яке використовувалася більша частина присадибної землі селянського господарства. Асортимент городніх культур мав зумовлені природно-кліматичними умовами відмінності. На Поліссі, Лівобережжі та Правобережжі поширеним, а відтак і прибутковим, було вирощування картоплі, а також часнику, цибулі, моркви, огірків, помідорів, в Степу – баштанні культури, овочі. В окремих регіонах вирощували хміль, тютюн, коноплі. Одним із джерел бюджетних поповнень та їстівних запасів сім'ї було поширене в більшості регіонів садівництво – вирощування плодових, ягідних і горіхоплідних культур.

Низький рівень переробної бази та достатньо розвинутої інфраструктури зберігання і транспортування продукції стримував розвиток внутрішнього ринку продукції садівництва, городництва та інших допоміжних галузей господарства.

Значний прошарок сільського населення становили селяни, які займалися кустарними промислами – гончарі, ковалі, рогозники, столяри, млинару, ткачі, кравці, шевці, стельмахи. Ними виготовлялося до 70 % продукції дрібно-кустарної промисловості України. Масового характеру на селі попри заборону набрав такий промисел як самогоноваріння.

В період НЕПу селяни з метою збалансування бюджету своїх господарств змушені були займатись різноманітними домашніми та відхожими промислами, працюючи на різних роботах за межами своїх господарств. Кількість господарств (переважно малоземельних), які вдавалися до такого способу поповнення селянських бюджетів невинно зростала і на кінець 1920-х рр. досягла майже 50 %.

Одночасно зі збільшенням кількості працюючих за межами своїх господарств зростала і питома вага доходів селянських господарств від заробітків, не пов'язаних із роботою у своєму господарстві. У 1926 р. заробітки в наймах в усіх галузях виробництва були головним джерелом існування для 9,6 % усіх селянських господарств, а для 28,1 % – слугували головним джерелом грошових доходів.

Висновок до розділу 3

З'ясовано, що бюджети селянських господарств, об'єднуючи сукупні доходи і витрати, структурно відповідали їх галузевій спеціалізації і концентрували грошові кошти для забезпечення усіх потреб родини. Доходна частина бюджетів формувалася з доходів від господарської діяльності, а витратна включала витрати на придбання непродовольчих товарів, сплату податків та оплату послуг. Серед джерел формування селянських бюджетів виділяємо три основні галузі, що давали селянам доходи – рослинництво, тваринництво і птахівництво та допоміжні промисли, сезонні й інші роботи.

Основною бюджетоутворюючою галуззю селянських господарств доколгоспного періоду виступала рослинницька галузь, в якій поширеними були найбільш прибуткові і необхідні зернові культури – озима пшениця, жито, ячмінь, а також овес, які займали понад 80 % усієї посівної площі. Сірі хліба (жито і овес) переважно сіялися в Поліссі і Лісостепу, експортні хліба (пшениця і ячмінь) – в Степу. Селянський бюджет поповнювався також за рахунок вирощування та реалізації городини, фруктів, баштанних культур, тютюнової продукції, льону, конопляного прядива, лікарських рослин, поширення яких теж мало свою порайонну спеціалізацію. Найвагомішу грошову виручку селянські господарства отримували від реалізації зернової продукції і значно меншу – від городництва, садівництва. Крім того продукція рослинництва мала важливе значення як основа харчового раціону селянських родин, а також як кормова база для тваринництва і до певної міри як будівельний матеріал та паливо.

Доходи від тваринництва посідали друге місце після виручки від рослинницької продукції, а абсолютна більшість поголів'я усієї худоби зосереджувалася в індивідуальних селянських господарствах. Основу галузі становили скотарство, свинарство, вівчарство і птахівництво. При цьому тваринництво Україні мало м'ясо-молочний напрям. Менш поширеними були ставкове рибництво, бджільництво, шовківництво, звірництво. Почало скорочуватися вівчарство.

Основний грошовий прибуток селянським бюджетам від тваринницької галузі давав продаж живої худоби. Значним було поповнення селянських бюджетів від реалізації м'яса, сала, молока та яєць, передусім в урбанізованих регіонах. Селяни продавали також шкури і хутра тварин із домашнього стада. Набагато меншою була виручка від продукції птахівництва та пасічництва.

У дохідній частині селянських бюджетів важливу роль відігравали також допоміжні галузі, промисли та сезонні підробітки. Зокрема, у

виробництві продукції, забезпеченні їжею та підтриманні родинного бюджету значення мало городництво, під яке використовувалася більша частина присадибної землі селянського господарства. На Поліссі, Лівобережжі та Правобережжі прибутковим було вирощування картоплі, а також часнику, цибулі, моркви, огірків, помідорів, в Степу – баштанних культур, овочів. В більшості регіонів вирощували плодові, ягідні і горіхоплідні культури, в окремих – хміль, тютюн, коноплі.

Кустарні промисли були представлені такими професіями як гончарі, ковалі, рогозники, столяри, млинарі, ткачі, кравці, шевці, стельмахи. Ними виготовлялося до 70 % продукції дрібно-кустарної промисловості України. З метою збалансування бюджету своїх господарств селяни займалися різноманітними домашніми та відхожими промислами, працюючи на різних роботах за межами своїх господарств. Кількість господарств (переважно малоземельних), які вдавалися до такого способу поповнення селянських бюджетів на кінець 1920-х рр. досягла майже 50 %. Зростала і питома вага доходів селянських господарств від заробітків, не пов'язаних із роботою у своєму господарстві. У 1926 р. заробітки в наймах в усіх галузях виробництва були головним джерелом існування для 9,6 % усіх селянських господарств, а для 28,1 % – слугували головним джерелом грошових доходів.

РОЗДІЛ 4

ВИТРАТНА ЧАСТИНА БЮДЖЕТУ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

Функціонування та ефективність селянського господарства в період нової економічної політики залежали від спроможності господарів збалансувати витрати і фактичні доходи впродовж господарського року, який розпочинався восени. Важливе значення мало раціональне використання фондів грошових коштів для забезпечення потреб господарства і підтримки його життєдіяльності.

Особливого значення набувало формування витратної частини бюджету селянського господарства, яка включала витрати на харчування, одяг, взуття, утримання худоби, придбання інвентаря, посівного матеріалу, палива та інші господарські потреби. Окрему статтю складали грошові витрати на сплату податків, кредитів та позичок.

4.1. Витрати на харчування

Основною структурною частиною видаткової статті бюджету селянських господарств завжди були видатки на харчування. Адже саме стан харчування найбільш чутливо характеризує матеріальне становище і працездатність селянських родин. А зміни рівня та якості харчування є найбільш реальним та конкретним показником бюджетних ресурсів селян.

Оскільки витрати селянських господарств на харчування в періоді, що досліджується, були досить суттєвою складовою їх бюджету, то є необхідність дослідити витрати на харчування селян, його кількісні і якісні показники, проаналізувавши в динаміці кількість продуктів харчування, спожитих однією особою (їдцем) за місяць, день (або рік). Варто також взяти до уваги, що, оскільки увесь харчовий раціон більшості селян за винятком лише окремих покупних продуктів (сіль, цукор, чай, оселедці та

деякі інші), складався з продукції власного господарства, то при аналізі бюджетних витрат селянських господарств на харчування довелося оперувати переважно одиницями виміру об'єму спожитих продуктів.

На основі аналізу грошових бюджетів 3422 селянських господарств у 1923/1924 р. з'ясовано, що кожне селянське господарство пересічно витрачало на харчування 6,6 крб. (золотими дорадянськими карбованцями). При цьому амплітуда показників у цій частині видаткового бюджету між беззасівними господарствами і тими, що мали понад 15 десятин землі, коливалась від 2,1 крб. у перших і 15,7 крб. – у других [240, с. 145–146].

Бюджетними обстеженнями 1922/1923 рр. з'ясовано річні норми споживання продуктів членами селянських родин з розрахунку на одного «їдця». Так, у Сумській окрузі Харківської губернії вони склали 10 пудів жита, 5–6 пудів пшениці, близько 2 пудів ячменю, 1 пуд гречки, 1 пуд проса і близько 15 пудів картоплі. Відповідно до цих норм планувалася і структура посівних площ. Річні витрати селян на придбання продуктів промислового виробництва ще були вкрай низькими, коливаючись (у Харківській губернії) в межах окремих посівних груп господарств між 3,1 і 6,9 золотих карбованців на душу [260, с. 34–97].

Здійснене у 1923/1924 р. статистичне обстеження бюджетів селянських господарств України засвідчило також високу питому вагу внутрішнього споживання селянами продуктів, вирощених і вироблених у господарствах їх членами. Результати обстеження дали змогу також встановити структуру і норми внутрішнього споживання. Зокрема, з'ясовано, що у січні 1924 р. у середньому добовому споживанні сільським населенням переважали продукти рослинного походження (у фунтах на душу населення). Найбільше селяни споживали житнього хліба та картоплі, що підтверджується даними обстеження:

- хліб житній – 1,404;

- хліб пшеничний – 0,307;
- ячмінний та інший – 0,007;
- борошно різне (випічка, приправи тощо) – 0,286;
- крупи різні – 0,207;
- горох, бобові і сочевиця – 0,069;
- картопля – 1,121;
- капуста – 0,205;
- огірки – 0,085;
- цибуля – 0,063;
- коренеплоди – 0,107;
- гриби, ягоди, фрукти (сушені, солоні) тощо – 0,048 [156, с. 322].

Щодо продуктів рослинного походження, то структура добового їх споживання на душу сільського населення (у фунтах) була такою:

- олія – 0,056;
- цукор – 0,018;
- тваринні жири – 0,016;
- інше м'ясо – 0,029;
- птиця і дичина – 0,005;
- сало різне – 0,019;
- риба (солоня, оселедці, свіжа) – 0,101;
- молоко – 0,383;
- масло – 0,013;
- сир, сметана – 0,038;
- яйця – 0,024;
- сіль – 0,050 [156, с. 323].

Наведені дані свідчать про те, що серед продуктів тваринного походження, які значно поступалися рослинному компоненту, у харчовому раціоні селян переважали молоко, риба, олія.

Уявлення про денний раціон харчування українського селянина дають підрахунки В. Калініченка, який зазначає, що у листопаді 1925 р. в середньому щодня на одну душу у селянському господарстві України припадало по 630 г печеного хліба (включаючи і домашню випічку), 90 г інших виробів з борошна, 70 г круп, 600 г городини (з якої 400 г картоплі), 80 г м'яса, 210 г молока, 13 г сала, 3 г вершкового масла, 13 г риби [221, с. 265–266].

Узагальнені дані в розрізі окремих округ УСРР, що репрезентують основні агрокультурні зони, дають уявлення про кількісні показники річного харчового раціону сільського населення, висвітлюючи при цьому певні регіональні відмінності (таблиця 4.1).

Таблиця 4.1

**Норми річного споживання
основних продуктів харчування в округах УСРР на одного їдця
за наслідками трьох обстежень 1925 року (в пудах)**

Округа	Продукти										
	Хліб житній	Інші види хліба	Борошно	Яловичина	Свинина	Інше м'ясо	Риба, оселедці	Молоко	Яйця	Сіль	Чай, кава
Бердичівська	12,19	1,73	3,06	0,45	0,43	0,28	0,38	7,27	0,14	0,50	0,04
Білоцерків.	13,34	0,95	3,30	0,48	0,37	0,19	0,24	5,76	0,14	0,43	0,01
Київська	13,37	0,74	3,00	0,58	0,31	0,55	0,43	6,04	0,09	0,47	0,01
Криворізька	8,09	7,65	3,45	0,57	0,43	0,42	0,46	6,50	0,18	0,35	0,02
Одеська	4,17	8,42	2,94	0,43	0,39	0,54	0,67	6,99	0,32	0,30	0,04
Павлоград.	8,59	8,0	3,29	0,49	0,26	0,34	0,33	4,45	0,15	0,42	0,01
Полтавська	16,23	3,36	3,47	0,48	0,48	0,66	0,49	5,86	0,14	0,34	0,01
Роменська	13,00	2,65	3,58	0,35	0,67	0,73	0,32	6,48	1,11	0,37	0,02
Чернігівська	11,92	5,14	3,49	0,27	0,79	0,73	0,50	5,04	0,11	0,41	0,01

Складено за: [102, с. 22; 103, с. 26; 105, с. 34; 108, с. 23; 109, с. 17; 110, с. 24; 111, с. 22; 112, с. 24; 114, с. 22; 116, с. 21].

Норми річного споживання основних продуктів харчування населення в розрізі існуючих тоді округ УСРР показують, що повсюдно понад половину усіх спожитих продуктів складав хліб з певними регіональними відмінностями щодо питомої ваги у річному споживанні житнього і пшеничного хліба. Зокрема, якщо населення Маріупольської та Одеської округ віддавало перевагу пшеничному хлібові, де він складав понад половину хлібного раціону (у Криворізькій і Павлоградській округах – майже половину), то в інших українських округах традиційно найбільш вживаним був житній хліб.

На основі аналізу якісного складу тогочасного раціону харчування самих селян, можна констатувати, що у ньому продукти рослинного походження мали обмежений асортимент. Ні у дослідженнях та публікаціях того часу, ні у спогадах сучасників, за окремими винятками, практично не згадується вживання баштанних культур та фруктів із власного саду. Передусім, це пов'язувалося з невеликою площею селянського подвір'я та податками на фруктові дерева.

Щодо продуктів тваринного походження, то їх денна норма була невеликою: у 1921 р. пересічно вона становила 80 г, а у 1925 р. ще менше – 60 г. До того ж м'ясу їжу селяни вживали кілька раз на рік, переважно на релігійні свята – на Різдво, Великдень а також в інші святкові дні та приурочені до родинних подій. Про хронічну нестачу м'яса говорили і сучасники: «Якщо батько заколе поросю на Різдво, так ото на весь рік те поросятко. Поросятка кілограм 70–80, а може й центнер, хто як угодує» [240, с. 146].

Вбачається доцільним більш детально простежити динаміку споживання основних продуктів харчування, передусім хлібних, селянами від початку і до практичного згорання нової економічної політики (1927/1928 рр.). Дані експедиційних бюджетних обстежень відображені в таблиці 4.2.

Таблиця 4.2

Динаміка річного споживання хлібних продуктів сільським населенням УСРР в 1923 – 1928 рр. (на одну душу)

Господарські роки	Спожито хлібних продуктів (пудів)	В тому числі	
		борошна	%
1923/1924	12,90	11, 92	93,1
1924/1925	11,27	10,39	92,3
1925/1926	12,63	11,80	93,4
1926/1927	13,44	12,36	92,0
1927/1928	13,73	12,62	91,9

Складено за: [225, с. 43].

Наведені цифри показують, що після неврожаю 1921 р., а за ним і голоду, впродовж двох наступних врожайних років абсолютні норми споживання хлібних продуктів селянами помітно збільшилися. Хоча в цьому періоді були і коливання, викликані неврожаєм 1924 р. у південно-східній частині Степу, 1925 р. – у Наддністров'ї. Одночасно зі збільшенням абсолютного споживання хлібних продуктів – основи харчування сільського населення, поволі змінювався і їх якісний склад, що відбивало загальне поліпшення економічного стану селянства (таблиця 4.3).

Таблиця 4.3

Динаміка подушних норм річного споживання хлібних продуктів сільським населенням УСРР в 1924–1928 рр. (у %)

Господарські роки	Усього хлібних продуктів (пудів)	Борошна усіх сортів	Борошна пшеничного
1924/1925	100	100	100
1925/1926	112,0	113,6	138,8
1926/1927	119,2	118,9	172,4
1927/1928	121,8	121,4	193,7

Складено за: [225, с. 44].

Ріст споживання селянами борошна усіх сортів йшов паралельно з ростом споживання хлібних продуктів взагалі, але при цьому споживання окремо взятого більш якісного пшеничного борошна у подушній нормі порівняно з іншими зростало більше (таблиця 4.4).

Таблиця 4.4

Якісний склад борошна у подушному річному споживання сільським населенням УСРР в 1924 – 1928 рр. (у %)

Господарські роки	Усього борошна	В тому числі		
		Житнього	Пшеничного	Іншого
1924/1925	100	62,8	28,9	8,3
1925/1926	100	57,2	35,4	7,4
1926/1927	100	52,3	42,0	5,7
1927/1928	100	51,4	46,2	2,4

Складено за: [225, с. 44].

При цьому поліпшення якісного складу борошна спостерігалось не тільки у більш економічно міцних господарствах із більшим достатком продуктів, але і в слабших селянських господарствах з меншою посівною площею. Аналіз бюджетних матеріалів за груповою диференціацією дає можливість зробити щодо цього такі статистичні викладки (таблиця 4.5).

Таблиця 4.5

Динаміка питомої ваги пшеничного борошна у раціоні селянських господарств за розмірами посівної площі в 1924–1927 рр. (у %)

Господарські роки	Малозасівні	Середньозасівні	Багатозасівні
1924/1925	20,6	29,5	42,8
1925/1926	23,7	30,7	57,6
1926/1927	31,6	43,1	60,3

Складено за: [225, с. 44].

З наведених вище даних випливає, що якісний склад річної норми борошна на одну душу в окресленому періоді зростав у малозасівних господарствах на 74,7 %, у середньо засівних – на 63,8 % і у

великозасівних – на 60,4 %. Тобто, норма борошна на одну душу в економічно міцніших селянських родинах була меншою, харчовий раціон – різноманітніший і більш збалансований.

Щодо місця і якості продуктів тваринного походження у харчовому раціоні селян, то в період 1924 – 1928 рр. спостерігався ріст споживання жирів, здебільшого за рахунок збільшення норми сала (таблиця 4.6).

Таблиця 4.6

Динаміка річної норми споживання сільським населенням УСРР жирів в 1924 – 1928 рр. (у пудах)

Господарські роки	Усього жирів тваринного походження	У тому числі	
		Сала	Масла
1924/1925	0,36	0,29	0,07
1925/1926	0,42	0,36	0,06
1926/1927	0,49	0,12	0,37
1927/1928	0,50	0,42	0,08

Складено за: [225, с. 44–45].

Важливим показником якості харчування членів селянських родин є енергетична цінність і якість добового раціону однієї особи (кількість нетто-калорій). Про якість добового харчового раціону сільського населення України у січні 1924 р. можна судити за такими показниками вмісту у спожитих селянськими родинами продуктах основних поживних речовин: білків – 117,4 грамів; жирів – 75,8 грамів; вуглеводів – 746,5 грамів.

У таблиці 4.7 наведені узагальнені дані про якість харчування сільського населення УССР у 1921 – 1924 рр.

Таблиця 4.7

Стан
харчування сільського населення УСРР у 1921/1922 – 1923/1924
господарських роках (добова кількість нетто-калорій на одного їдця)

1921/1922		1922/1923		1923/1924	
Жовтень	Лютий	Жовтень	Лютий	Лютий	Червень
3621	3013	4074	4013	4247	4320

Складено за: [155, с. 220; 157, с. 337].

Низький рівень калорійності та загальне погіршення харчування і голодування сільського населення у 1921/1922 господарському році був наслідком здійснюваної більшовиками політики «воєнного комунізму», яка призвела до зниження обсягів сільськогосподарського виробництва та падіння продуктивності праці, що призвело до загострення дефіциту харчування. Далася взнаки і посуха, що охопила Україну, передусім південні райони.

Зокрема, у зв'язку з недородами 1921 – 1924 років та вилученням надлишків під час виконання планів продрозверстки для селян України звичним стало постійне недоїдання. У це десятиріччя в тому чи іншому регіоні України щорічно виникали посухи, але вони не завжди мали такі катастрофічні наслідки для населення, як у 1921 – 1922 рр. Так, у малодощовому 1925 р. був отриманий урожай «вище середнього». І навпаки, в досить дощовому 1926 р. посуха настала під час дозрівання зерна і суттєво знизила його якість, негативно вплинувши на обсяг урожаю.

У подальшому до літніх посух додалися ще й безсніжні зими. В умовах посушливої осені 1927 р. та літа-осені 1928 р. озимина пішла на зимівлю ослабленою, а холодні безсніжні зими призвели до її вимерзання – відповідно, 52 % та 35 % озимини було втрачено. Як наслідок, урожай у 1928 р. виявився тільки трохи вищим за врожаї обох років недороду (1921

та 1924). Після чергового вилучення надлишків у розмірі 272 млн. пудів на душу населення, включаючи витрати на годівлю худоби, залишилося тоді тільки по 12 пудів зерно-хлібів [121, с. 186].

Аналізуючи стан харчування сільського населення, слід брати до уваги, що калорійність харчування мала відмінності серед окремих груп сільського населення (таблиця 4.8).

Таблиця 4.8

Стан

харчування окремих груп сільського населення УСРР у 1921/1922 – 1923/1924 господарських роках (добова кількість нетто-калорій на одного дорослого їдця)

Групи селянських господарств	1921/1922		1922/1923		1924	
	Жовтень 1921	Лютий 1922	Жовтень 1922	Лютий 1923	Лютий 1924	Червень 1924
Безпосівні	2980	2513	3402	3464	3753	3748
Малопосівні	3436	2849	3849	3856	4013	4104
Середньопосівні	3667	3014	4087	4170	4223	4318
Багатопосівні	3835	3164	4251	4171	4561	4546

Складено за: [155, с. 222; 156, с. 337, 192, 154].

За спожитими поживними речовинами харчовий раціон селянських господарств різних економічних груп у червні 1924 р. характеризувався даними таблиці 4.9.

Таблиця 4.9

Стан

харчування окремих груп сільського населення УСРР за спожитими поживними речовинами (добова кількість на одного дорослого їдця) за результатами обстеження червня 1924 р.

Групи селянських господарств	Спожито (в грамах)		
	білків	жирів	вуглеводів

Безпосівні	121,1	81,7	607,8
Малопосівні	121,9	69,5	721,5
Середньопосівні	130,2	80,0	741,8
Багатопосівні	137,0	90,2	767,2

Складено за: [157, с. 154–155].

Наведені дані про харчування окремих груп сільського населення України у 1921/1922 – 1923/1924 господарських роках показують суттєву різницю в калорійності спожитої ними їжі – вона зростала пропорційно збільшенню посівної площі селянських господарств, тобто члени безпосівних і малопосівних господарств споживали менше необхідної норми, а багатопосівні мали харчування, що за калорійністю дещо переважало середню норму. Простежуються і сезонні коливання калорійності харчування – зменшення в зимовий період і збільшення під час активних сільськогосподарських робіт влітку і восени. На структуру річного харчування вплив мали також перепади врожайності основних культур.

Колівання калорійності харчування простежується і в наступні роки. Так, калорійність добової норми харчування українського селянина з розрахунку на дорослого їдця за обстеженням харчування в 1925/1926 господарському році становила: у листопаді 1925 р. – 3894 калорії, у лютому 1926 р. – 4056 калорій, у липні 1926 р. – 4127 калорій.

Оцінюючи калорійність харчування сільського населення в період НЕПу варто брати до уваги, що за тодішніми фізіологічними нормами добова норма одного дорослого їдока при невеликій роботі (відносному спокої) мала бути 2500 калорій, при легкій роботі – 2500–3000 калорій, при помірній (середній роботі) – 3000–3500 калорій, при сильній роботі – 3500–4000 калорій, при важкій роботі – понад 4000 калорій і при дуже важкій роботі – понад 4500 калорій [183, с. 49–50]. Зокрема, нормою споживання для орача на день було 5000, для женця 4000 і для косаря – 4400 калорій.

Селянська їжа була бідною на білки. Рівень споживання м'яса, сала, масла селянами був менший норми, що змушувало членів селянських родин вживати більше хліба, картоплі [221, с. 265–266]. Ці висновки можна підтвердити даними обстеження червня 1924 р., згідно яких питома вага продуктів тваринного походження за кількістю засвоєваних калорій у безпосівних господарствах України становила 22,3 %, малопосівних – 16,0 %, середньопосівних – 18,3 %, багатопосівних – 19,8 % [157, 155].

Селянські бюджети відбивали складне матеріальне життя селянських родин у 1920-х рр., в тому числі і проблеми витрат на харчування. Найбільш повно, на наш погляд, характерні особливості фінансово-матеріального стану більшості селянських господарств відображені у введених В. Калініченком до наукового обігу даних бюджету середняцького селянського господарства у Вовчанському повіті на Харківщині. Описане господарство мало 6 дес. посівної площі на 6 членів родини і спеціалізувалося переважно на вирощуванні зернових культур, збираючи в середньому 200–201 пудів.

Із зібраного зерна 64 пуди йшло на погашення обов'язкових страхових платежів, 40 пудів необхідно було залишити на посів, на харчування родини – 108 пудів (з розрахунку 18 пудів на одного їдця), на утримання птиці – 40 пудів, решта – 154 пуди, складала витрати на одяг, взуття, освітлення (гас) тощо. Таким чином, загальні річні витрати господарства склали 406 пудів при, як уже зазначалося, валовому зборі в 200–201 пудів. Дефіцит складав близько 200 пудів зерна.

Щоб хоч якось вийти із скрутного становища, ця селянська родина (як і інші) змушена була обмежувати і без того скромну продовольчу норму, не давати ніякого зерна худобі. Родина відмовляла собі в будь-якій фабричній продукції – мануфактура, взуття, цукор, гас і навіть голки ставали предметами розкоші [221, с. 260].

Особливо гостро проблема харчування для селянських господарств відчувалася навесні, коли закінчувалися продовольчі запаси і давався ознаки дефіцит вітамінів у раціоні. Цю проблему у контексті формування селянського бюджету ілюструє приведена І. Рибаконм низка дописів до газети «Червоний кордон» за 1925 рік. Один із них, із села Савинці Ярмолинецького району Проскурівської округи, наводив типовий приклад із сільського життя: «Сім'я складається з 5-ти осіб. Зібрали восени 6 кіп жита і 6 – мішанки. Звичайно була ще й картопля і інша городина. Хлопчина 13-ти літ пас людську худобу і заробив за літо 20 пудів жита. Сім'я мала одну корову. Здається при розумному використанні його б вистачило до нового врожаю, але сім'я почала голодувати з ранньої весни. В чім причина? Біда в – нещоті і безпутящим використанні вирощеного врожаю. Голова сім'ї, одержавши 20 пудів жита, що їх заробив пастушок, відразу відправив його у місто на продаж і продав. Звісно, які ціни восени. За виручені гроші було куплено сякі-такі речі, а в результаті немає грошей і хліба. Так робить більшість селян. Зібравши хліб зовсім не міркують над тим, скільки треба на прожиття собі, на утримання худоби, а потім голодують [292, с. 97].

Убогість селянського харчування і побуту визнавали і партійні функціонери. У довідці, складеній в апараті ЦК КП(б)У в 1924 р., зазначалося, що «за відгуками шести товаришів, що працюють на місцях», бідняцьке господарство «напружує всі зусилля до того, щоб звести кінці з кінцями, компенсуючи дефіцит недоїданням і додатковим заробітком» [279, с. 141].

Водночас у тогочасних офіційних виданнях зустрічалася розміщена, напевне, з агітаційних міркувань інформація і про більш благополучні селянські бюджети. Так, у журналі «Полтавський селянин» вміщена розлога стаття О. Ткаченка «Бюджет мого господарства», в якій автор детально, з цифровими викладками, аналізує річний бюджет свого

господарства у 1927/1928 господарському році. Зі статті дізнаємося, що родина з трьох осіб – господаря, його дружини і матері, володіючи 6,35 десятинами землі, впродовж року споживала продуктів харчування на суму 162 крб. 87 коп., в тому числі з власного господарства – на 119 крб. 09 коп. і куплених – на 38 крб. 50 коп.

Щодо харчового раціону цієї родини, то він впродовж року мав таку споживчу структуру на одного їдця (продукти з власного господарства): хліб житній та пшеничний – 6,75 пуда, картопля – 9,3 пуда, сало свиняче, олія соняшникова та цибуля – по 0,66 пуда, м'ясо – 1,66 пуда, яйця – 66,6 шт., капуста – 2,3 пуда, буряк харчовий – 1,66 пуда. Крім того впродовж року родиною споживалися куплені продукти харчування – цукор, чай, риж (насіння олійної культури), сіль, риба, пшоно, груші сушені, ягоди. У цій не типовій для тогочасного села родині навіть вистачило грошей на 5 пляшок горілки та 15 пляшок пива.

З'ясовано, що витрати на харчування в господарстві селянина О. Ткаченка з Полтавщини склали близько 20 % від усієї витратної частини родинного бюджету. При цьому вартість спожитих продуктів власного виробництва склала понад 75 %. В цілому бюджет цього господарства був бездефіцитним [311, с. 11–13].

Крім основних продуктів харчування, обов'язковим компонентом харчування селянських родин була сіль, яку доводилося купляти. За статистичними даними лютого 1924 р. кожен сільський житель в Україні в середньому споживав 2,26 г солі в добу і дещо більше споживав у червні – 2,31 г.

Цукру і цукрових речовин впродовж доби селянин в середньому споживав 0,8 г у лютому і 0,7 г – у червні 1924 р. Дуже мало споживали селяни покупних кави і чаю – 0,09 г [156, с. 322–323].

Аналізуючи витратну частину селянських бюджетів на харчування не можна обійти і витрати на алкогольні напої та тютюн, які вважаються

продуктами продовольчого асортименту. За приблизними підрахунками, протягом 1925/1926 господарського року один селянин витрачав на купівлю тютюну та спиртних напоїв (разом з витратами на самогон) – 2 крб. 26 коп. [281, с. 4].

Незважаючи на певне поліпшення харчування селян, впродовж періоду НЕПу ця проблема залишалася однією з найгостріших при формуванні бюджетів селянських господарств. За рахунок скорочення витрат на харчування селяни намагалися збалансувати витратну частину свого бюджету і забезпечити його бездефіцитність. Внаслідок цього харчовий раціон більшості селянських господарств був збідненим, особливо у весняний період, коли спостерігалася нестача м'яса, молока і молочних продуктів, натомість споживання хліба і картоплі перевищувало норми. До того, якість продуктів, особливо хліба, в багатьох випадках була низькою.

Незбалансоване і неякісне харчування призводило до частих захворювань шлунково-кишечного тракту. Це засвідчено спогадами сучасників: «А наш батько поїхав у Золотоношу і купив борошна. А у житі є рожки (грибок). То ми як самі мололи, то вибирали ті рожки, а батько, як купив, то там же повно тих рожків. Мене дома не було, а сестра з батьком напекла хліба та поїли з рожками, то сестра захворіла, повезли ногу відрізати, а батько лежить на печі, криком кричить. Хліб з такого борошна, якщо він не прісний (борошно та вода), їсти не можна. А вони затірку з'їли, а тоді ще й хліба спекли. Мати лежала хвора, шлунок болів від тих рожків. Так мати два тижні полежала і померла. А сестру у Київ відправили, нога хворіла (почорніла від грибкових токсинів). Спочатку вона тут лежала, пішла я, а вони вже ногу відкрутили передком назад. Я її звідти й привезла додому, у хаті батько хворий. А це не тільки ми від такого страждали, а і багато інших людей» [240, с. 146].

Таким чином, витрати на харчування членів селянського господарства становили основну частину витратної частини бюджету більшості господарств і коливалися в межах 20–25 % від загальних витрат родини. Питома вага витрат на харчування у грошовому та натуральному вираженні різнилася в групах господарств і, як правило, була більшою в економічно міцніших господарствах. Коливання витрат на харчування значною мірою залежали також від недородів внаслідок несприятливих природно-кліматичних умов та від особливостей державної аграрної політики (землезабезпечення, оподаткування, ціноутворення).

Щодо якості харчового раціону селянських родин, то з'ясовано, що його основу, за винятком окремих покупних продуктів, складала продукція власного господарства, переважно рослинного походження – хліб і картопля. При цьому понад половину у річному споживанні становив житній і пшеничний хліб. Продукти тваринного походження мали обмежений асортимент – переважали молоко, сало, риба.

Якість харчового раціону селянських родин впродовж періоду НЕПу мала тенденцію до поліпшення – збільшувалася питома вага більш якісного борошна, продукції тваринництва (переважно за рахунок вживання сала). Зростала і енергетична цінність (кількість калорій) добового раціону селян. При цьому мало місце сезонне коливання калорійності харчування – зменшення в зимовий період і збільшення під час активних сільськогосподарських робіт влітку і восени.

Підсумовуючи, можна зробити узагальнюючий висновок про те, що витрати на харчування були ключовими при формуванні і підтриманні збалансованості бюджетів селянських господарств. При загальних позитивних тенденціях у харчуванні селян залишалося багато гострих проблем – нерідко за рахунок урізання витрат на харчування доводилося підтримувати загальний стан господарства. В багатьох випадках неякісне харчування негативно позначалося на здоров'ї членів селянських родин.

4.2. Придбання непродовольчих товарів

У видатковій частині селянського бюджету важливе місце посідали витрати на придбання непродовольчих товарів. Зокрема, на придбання промислових товарів припадало 36 % грошових витрат селянських господарств [279, с. 141]. Аналіз витрат селянських бюджетів у 1922/1923 господарському році на придбання непродовольчих товарів промислового виробництва дає підстави виділити, принаймні, три основні групи товарів, на які витрачалися кошти селянських господарств: 1) одяг і взуття; 2) господарський інвентар; 3) будівельні матеріали. Така структура характерна і для наступних років.

При цьому варто взяти до уваги, що обсяги виробництва більшості споживчих промислових товарів не відповідали потребам сільського населення. Якщо виробництво більшості шкіряно-взуттєвих товарів, калош, сірників, із розрахунку на окремого споживача порівняно з довоєнним періодом, збільшилося, то виробництво бавовняних та шерстяних тканин, деяких металевих, скляних та шкіряних виробів залишалися на значно нижчому за довоєнний рівні. Зокрема, незважаючи на двократне збільшення виробництва шкіри, потреби населення у взутті задовольнялися лише на 73,6 %. Це, як зазначає О. Мовчан, пояснюється як припиненням імпорту, так і збільшенням потреб сільського населення у фабричному взутті, оскільки за час війни селяни-військовослужбовці призвичаїлися носити шкіряне взуття [277, с. 69].

Найбільше українським селянам доводилося витрачати коштів на взуття та одяг (відповідно 1,56 крб. і 1,13 крб. в середньому на душу населення). При цьому сума витрат сімейного бюджету на ці товари помітно різнилася в різних групах селянських господарств за розмірами посівної площі. Заможніші господарства з більшою посівною площею мали змогу більше купувати взуття, готового одягу і білизни, а також іншої мануфактури, в тому числі тканини. Водночас економічно найслабкіші

селянські господарства без посівної площі змушені були задовольняти свої потреби взуттям і одягом власного виробництва (таблиця 4.10).

Таблиця 4.10

Витрати селянських бюджетів УРСР* на придбання одягу та взуття у 1922/1923 році (в середньому на душу населення)

Групи господарств за посівною площею (десятин)	Одяг					Взуття золот. крб.
	Усього золот. крб.	Готовий одяг і білизна золот. крб.	Мануфа ктура золот. крб.	В тому числі ситець		
				аршинів	золот. крб.	
Без посіву	-	-	-	-	-	-
до 2,00 дес.	1,02	0,49	0,35	0,51	0,06	0,88
2,01 – 4,00	0,97	0,40	0,44	0,77	0,09	1,00
4,01 – 6,00	0,98	0,55	0,32	0,60	0,08	1,43
6,01 – 8,00	1,36	0,79	0,42	0,74	0,09	3,88
8,01 – 16,00	1,57	1,07	0,28	0,78	0,10	1,75
16,01 і більше	1,29	-	1,11	2,57	0,35	1,37
Середній	1,13	0,58	0,40	0,77	0,09	1,56

* за матеріалами Київської, Подільської, Чернігівської, Харківської, Одеської, Катеринославської та Харківської губерній

Складено за: [155, с. 335]

Щодо задоволення потреб селян в одязі, то відчувався брак виробів фабричного виготовлення, оскільки значна частина підприємств легкої промисловості не працювала. У цьому контексті слухними вбачаються статистичні спостереження П. Макаренка з Полтавщини. Аналізуючи на основі статистичних матеріалів та власних обстежень потреби селян Прилуцької округи в одязі в порівнянні з дорядянським періодом, він зробив висновок, що перед війною дуже великий відсоток потреб в одязі задовольнявся виробами фабричними.

А на початку 1920-х рр., як він зазначає, «за браком (і дорожнечю) на ринку фабричної мануфактури, село примушене виробляти більше домашніх тканин, і ми бачимо за останні роки значне збільшення в окрузі

числа овець; але сказати, в якій мірі місцеві текстильні вироби задовольняють навіть біжучі потреби в одезі, ми вже з певністю не можемо, бо економічне життя ще не досягло рівноваги» [269, с. 58].

У 1923 р. потреби сільського населення у фабричних тканинах для виготовлення одягу і білизни пересічно становили не менше 30 крб. (у довоєнних цінах) на родину. При обчисленні видатків селянського бюджету на взуття на одну родину як відповідник вважали приблизно 3 пари селянських чобіт, або 15 фунтів виробленої шкіри (рахуючи по 5 фунтів шкіри на одну пару) [269, с. 60].

Окрім низької фінансової спроможності селянських господарств, однією з причин незадовільного рівня матеріального добробуту більшості родин на селі були ще й високі ціни на одяг і взуття. В одному з листів до ЦК КП (б) від 23 січня 1926 р. селяни-незаможники писали: «Ми, незаможники, тобто біднота, вирішили виразити усю правду, яка має бути відома усьому нашому правительству: за царя чоботи були 3 крб., а якщо 6 крб., то це найкращі, а тепер витяжки 12 і 14 крб. Ситець був гарний по 15 коп., а якщо 20 коп. – то дуже гарний. Тепер ми напіводягнуті, напіввзуті, у всіх нас штани з латками, жінки наші босі, а ми скоро залишимося без штанів» [29, арк. 11].

Щоб хоч якось забезпечити родину одягом і взуттям селяни змушені були хоч частково розв'язати проблему, виготовляючи вдяганку та взуття домашнім способом. Побувавши взимку 1926 р. у селі Іванківці Юринецького району Проскурівської округи, член пропагандистської групи ЦК КП (б) У в окружній газеті «Червоний кордон» описуючи побут родини середняка Івана Матвієшина, зазначав, що його мати і сестри пряли за зиму на кужелі 35 аршинів полотна, якого ледве вистачало на сорочки для усієї сім'ї. Партійний пропагандист інформував читачів про те, що обстежена ним родина мала 4 пари чобіт на п'ять осіб, верхній одяг, пошитий із фабричних тканин, доводилося носити по черзі [272, с. 201].

В період НЕПу при державних закупках хліба як заохочення практикувалося виділення селянам окремих промислових товарів. Однак ця робота в багатьох випадках здійснювалася безвідповідально. Так, влітку 1929 р. в Жовтневому сільському споживчому товаристві (Одеська округа) в наявності були не потрібні сільським трудівникам фільдеперсові панчохи, духи тощо, але не було кіс, вшивальників, брусків та інших вкрай потрібних селянам промислових товарів. Із-за відсутності промтоварів у Шевченківському споживчому товаристві Мелітопільської округи селяни, які привезли хліб, продали на більш вигідних умовах його приватним скупщикам [140, с. 932–940].

Та навіть при усій обмеженості свого бюджету, селянські господарства намагалися оновлювати господарський інвентар, відмовляючи собі у найнеобхіднішому.

Для ефективного функціонування індивідуального селянського господарства в добу НЕПу особливого значення набувало забезпечення їх сільськогосподарським реманентом та сільськогосподарськими машинами, які вже на початку ХХ ст. набули широкого поширення в сільському господарстві України. Без техніки, як і без тягової сили, селянин не міг раціонально використовувати земельні площі і розвивати та інтенсифікувати своє виробництво, адже лише наявність у господарстві досконалого плуга, забезпечувала йому підвищення врожайності до 20 %. Використання поліпшеної борони також давало можливість краще підготувати поле до посіву і внаслідок цього мати кращий врожай. Крім реманенту для обробітку ґрунту, позитивне значення мало й використання високопродуктивної техніки та знарядь під час підготовки до сівби, жнив, обмолоту [250, с. 197].

Селяни усвідомлювали і на практиці переконувалися в очевидних перевагах нового і більш досконалого сільськогосподарського реманенту та вигоди від його використання і тому намагалися поповнювати ним своє

Без посіву	-	-	-	-	-	-	-	-	-
до 2,00 дес.	0,30	-	-	-	-	-	0,26	0,04	0,08
2,01 – 4,00	0,61	0,33	0,01	0,10	0,00	0,23	0,25	0,03	0,33
4,01 – 6,00	0,57	0,44	0,01	0,17	0,00	0,07	0,11	0,02	0,61
6,01 – 8,00	0,65	0,58	0,01	0,14	-	-	0,06	0,01	0,61
8,01 – 16,00	0,78	0,76	-	-	0,01	0,76	0,01	0,01	0,59
16,01 і більше	2,32	2,26	0,02	0,38	-	-	0,06	-	0,98
Середній показник	0,67	0,60	0,01	0,10	0,00	0,19	0,15	0,02	0,46

* за матеріалами Київської, Подільської, Чернігівської, Харківської, Одеської, Катеринославської та Харківської губерній
Складено за: [155, с. 335].

У 1922/1923 р. найбільші обсяги придбаної сільськогосподарської техніки припадали на одноосібні селянські господарства та колективні закупівлі. Цією категорією покупців було придбано техніки на суму 959922 машино-карбованців, що становило 69,3 % від суми усіх закупок. На радгоспи та різні установи припадало 20,5 %, на колективні артілі і комуни – 10,2 % тогорічних закупок. За готівку було здійснено закупівель на суму 1342673 крб.

Найбільшим попитом в цей час користувалася техніка і знаряддя для збирання і обробки врожаю, що зумовлювалося збільшенням товарної продукції і зростанням попиту на неї. Зокрема, на придбання збиральних машин і знарядь у 1923 р. припадало 37,7 % усіх коштів, витрачених селянами на техніку, на молотарки – 33,8 %, ґрунтообробні знаряддя – 17,4 %, зерноочисні машини – 6,5 %, сівалки – 3,8 % і на машини для обробки кормів – 0,8 % [268, с. 15].

Про стан забезпечення індивідуальних селянських господарств сільськогосподарським реманентом можна судити за матеріалами описів округ 1925 р. Так, у Глухівській окрузі на 100 селянських господарств припадала така кількість одиниць сільськогосподарського реманенту: возів

– 98 (з них на дерев'яному ході – 96, на залізному – 2), плугів різних – 95, борін різних – 101. Більшість одиниць реманенту була технологічно застаріла і зношена.

Значно гіршим у Глухівській окрузі було забезпечення технікою для обробки зібраного врожаю: віялок – 9, молотарок – 1 [104, с. 29]. Ще гіршим було становище у Тульчинській окрузі, де на 100 селянських господарств припадало: возів – 40 (з них на залізному ході – 27, на дерев'яному – 13), борін різних – 43. А букерів на 100 господарств припадало лише 5, сівалок і віялок – по 1 [115, с. 23].

Пожвавлення у придбанні селянськими господарствами сільськогосподарського реманенту та сільськогосподарських машин розпочалося зі зміцненням позитивних економічних тенденцій та певного поліпшення фінансового становища, що пов'язувалося з НЕПом. Особливо активно підвищували рівень своєї інвентарно-машинної забезпеченості заможні господарства. Вони у 1926/1927 р. придбали 44,8 % усіх проданих сільськогосподарських машин, що за вартістю становило 55,5 % усієї вартості продажу.

Малопосівні селянські господарства купляли переважно прості знаряддя для обробітку ґрунту. У їхньому реманенті вони сягали 85,7%, а заможні господарства купували більш ширший асортимент техніки та знарядь. Так, у господарствах з посівами понад 9 десятин питома вага придбаних простих землеобробних знарядь (переважно плуги, борони) складала від 27,4 до 34,1 %.

Саме економічно міцні господарства активно насичували сільське виробництво дорогими, але високопродуктивними машинами, такими, наприклад, як молотарки, яких вони у відсотковому відношенні придбали 38,7 %. За загальною вартістю придбаних машин саме заможне селянство закупило 48,9 % усіх сільськогосподарських машин (для порівняння: незаможники – 7,5 %; бідняки – 1,5 %; колективи – 11,7 %; середняки –

Без посіву	-	-	-	-	-	-	-	-	-
до 2,00 дес.	38	165	0,15	0,00	0,00	0,03	0,01	0,05	0,02
2,01 – 4,00	61	301	0,28	-	-	0,09	0,01	0,17	0,05
4,01 – 6,00	46	268	0,40	0,01	0,02	0,38	0,02	0,05	0,02
6,01 – 8,00	18	125	0,03	-	-	0,08	0,01	-	-
8,01 – 16,00	22	157	0,14	0,02	0,05	0,03	0,00	-	-
16,01 і більше	5	53	0,76	-	-	0,04	0,00	-	-
Середній показник			0,27	0,01	0,01	0,14	0,01	0,06	0,02

*за матеріалами Київської, Подільської, Чернігівської, Харківської, Одеської, Катеринославської та Харківської губерній

Складено за: [155, с. 334]

Матеріальна структура побуту, в тому числі і будівництво та облаштування житла, як конкретного селянського господарства, так і села загалом, визначалася реальними доходами від сільськогосподарських занять, сезонних промислів та інших видів діяльності. При усій скруті велося житлове будівництво. Обстеження селянських бюджетів 1924/1925 р. з'ясували, що в цей період селянами в Україні збудовано 21,2 тис. житлових будинків, в тому числі на Поліссі – 3459, в Лісостепу – 8166, в Степу – 6700, а решта на Правобережжі [141, с. 82].

Про асортимент будівельних матеріалів, куплених селянами для зведення житла можна судити з даних 1923/1924 р. Тоді селянами було куплено 1,2 млн. пудів виробів з товарного заліза. З них на кровельне залізо припадало 28,35 % (звичайне – 9,7 %, сортове – 16,5 %, оцинковане – 2,4 %), на скоб'яні вироби – 23,6 %, на цв'яхи – 16,4 %, залізний посуд – 10,7 %. При цьому попит на покрівельне залізо було задоволено на 80 %, а на оцинковане – лише на 30 % [204, с. 146]. Навіть при низькій платоспроможності селянських господарств вони не завжди могли задовольнити свої потреби в будівельних матеріалах із-за їх браку в

торгівельних організаціях. Так, у 1927/1928 рр. у Сумській окрузі в торгівлю дахового заліза поступило лише 10 % від планового завозу, а скла – 30 %. Пересічно по всіх товарах цей показник становив 60–70 % [141, с. 128–129].

З використанням даних проведених ЦСУ УСРР бюджетних обслідувань 1924/1925 р., а також вище наведених витрат селянських бюджетів, можна отримати такий баланс витрат сільського населення України на придбання непродовольчих товарів (в крб. і %):

- сільськогосподарські машини, приладдя і матеріали – 39 млн. 269 тис. крб. (9,7 %);
- мануфактура і одяг – 58 млн. 38 тис. крб. (14,4 %);
- шкіра і взуття – 66 млн. 412 тис. крб. (16,5 %);
- освітлення – 14 млн. 148 тис. крб. (3,5 %);
- мило і парфумерія – 13 млн. 282 тис. крб. (3,3 %);
- інші товари і лишки – 60 млн. 59 тис. крб. (14,9 %) [242, с. 44].

Наведені дані свідчать про те, що у витратній частині серед непродовольчої групи значними були витрати на придбання шкіри і взуття, а також на мануфактуру і одяг, які доповнювали такі предмети одягу, виготовлені в домашніх умовах.

На купівельну спроможність і загальне економічне становище селянських господарств безпосередньо впливали директивні і, в багатьох випадках, несправедливі установки державних органів щодо податків, цін, землевпорядкування та інших аспектів господарського життя від яких залежала наповненість селянських бюджетів і, відповідно, добробут селян. Так, на початок 1924 р. ціна борошна в Кам'янецькій окрузі склала 64,1 % довоєнної, картоплі – 81,2 %, яловичини – 82,8 %, у той же час гасу – 160,6 %, цв'яхів – 316,7 %, сокири – 154,0 %, ситцю – 374,1 %, чобіт – 315,8 %, дров – 171,5 % [117, с. 112]. На таку пропаговану більшовиками «змичку міста з селом» з глибокою іронією в роки НЕПу відгукувався

селянський фольклор: «Руб. пшеничка, сім п'ятдесят спідничка і 250 – бричка. Оце тобі і змичка» [224, с. 56].

Зрозуміло, що продаючи вироблену сільськогосподарську продукцію за невиправдано низькими цінами, селяни не отримували необхідних коштів для повноцінного забезпечення своїх господарств реманентом, будівельними матеріалами, а членів родин – одягом, взуттям та іншими предметами повсякденного вжитку.

Така аграрна політика радянської влади викликала невдоволення селянства, яке негативно оцінювало стан справ на селі, зокрема на завершальному періоді НЕПу.

Обмеженість селянського бюджету змушувала селян відмовляти собі навіть у таких найнеобхідніших предметах промислового виробництва як мило, гас, дезинфікуючі засоби, сірники, тощо. Так, під час проведеного у 1924 р. обстеження з'ясувалося, що 23 % селянських родин Поділля не користуються милом, а умивальники є лише у 1,1 % обстежених сімей. У лазні або в домашніх умовах один раз на тиждень милися лише 17,1 % селян України, двічі на тиждень – 1,6 %, один раз на місяць – 18,4 %, рідше одного разу на півріччя або лише один раз у рік – 83,7 %. Наслідком цього були незадовільні санітарно-гігієнічні умови – у 82 % обстежених виявлені блохи, у 28 % – воші [270, с. 65–92].

Отже, витрати селянських господарств на придбання непродовольчих товарів становили понад третину витратної частини їх бюджетів. Практично усі ці витрати йшли, передусім на придбання одягу і взуття, а також господарського інвентаря та будівельних матеріалів.

З'ясовано, що найбільше коштів витрачалось на взуття та одяг з помітною диференціацією залежно від економічної спроможності господарств. Заможніші господарства більше купували фабричного взуття, готового одягу і білизни, а також тканин та іншої мануфактури. Бідніші

родини змушені були задовольнятися взуттям і одягом переважно власного виробництва.

Усвідомлюючи очевидні переваги більш досконалого реманенту, селяни намагалися поповнювати ним своє господарство. Найбільшим попитом на початку 1920-х рр. користувалася техніка і знаряддя для збирання і обробки врожаю. Індивідуальні господарства витрачали кошти переважно на придбання плугів та складних сільськогосподарських машин (жатки, снопов'язалки, молотарки, віялки, культиватори, зерносушки тощо), а також на придбання транспортного інвентаря та інструментів. Купівельна спроможність селянських бюджетів при цьому залежала від наявності в господарствах посівної площі.

Зі зміцненням позитивних економічних тенденцій, які пов'язувалися з НЕПом, позвавилось придбання селянськими господарствами сільськогосподарського реманенту та сільськогосподарських машин. Передусім активно підвищували свою інвентарно-машинну забезпеченість заможні господарства, які у 1926/1927 р. придбали 44,8 % усіх проданих сільськогосподарських машин, що за вартістю становило 55,5 % усієї продажі.

Значно менше коштів зі своїх обмежених бюджетів селяни мали змогу витратити на будівельні матеріали. Доводилося купляти лише вкрай необхідні для будівництва матеріали промислового виробництва – цв'яхи, скло, а також залізо.

Матеріальна скрута змушувала селян відмовляти собі навіть у таких найнеобхідніших предметах як мило, гас, дезинфікуючі засоби, сірники, тощо. Наслідком цього були незадовільні санітарно-гігієнічні умови – у багатьох з обстежених селян виявлені блохи і воші.

4.3. Сплата податків та інші витрати

Окрім витрат на харчування та придбання непродовольчих товарів на бюджети селянських господарств у період НЕПу тяжким тягарем лягали податки. На початку 1920-х років податкова діяльність місцевих органів радянської влади як складова політики воєнного комунізму була спрямована на примусове вилучення через продрозкладку у селян сільськогосподарської продукції на користь держави.

Загальні засади оподаткування сільського населення після відміни продрозкладки були сформульовані у резолюції X з'їзду РКП(б), в якій наголошувалося, що податок стягуватиметься «у вигляді відсоткового та пайового відрахування від вироблених у господарстві продуктів, виходячи з урахування врожаю, кількості їдоків у хазяйстві та фактичної наявності худоби в ньому...». Розміри продрозкладки повинні були визначатися наперед (до початку весняної сівби).

Усі запаси продовольства, сировини та фуражу, які залишалися у селян після виконання ними податку, держава віддавала у повне їхнє розпорядження. Селянські родини мали можливість використовувати їх «для покращення та зміцнення свого господарства, підвищення рівня особистого споживання та для обміну на продукти фабрично-заводської та кустарної промисловості і сільськогосподарського виробництва» [120, с. 370–371].

В Україні із запровадженням НЕПу надзвичайна сесія ВУЦВКу 27 березня 1921 р. скасувала продрозкладку [283, с. 143], що означало, що відтепер головним поєднуючим чинником економічних взаємин держави і селянства ставав податок. Замість продрозкладки натомість було встановлено різновид натуральних податків майже на кожен вид сільськогосподарської продукції та сировини. На відміну від РРФСР продрозкладка в Україні запроваджувався не з весни, а з осені (з нового врожаю), тим самим продовживши на півроку дію продрозкладки.

Об'єктом оподаткування згідно урядового декрету про продподаток визначалися зернові продукти. У червні 1921 р. натуральний продподаток було запроваджено й на інші сільськогосподарські продукти – картоплю, олійне насіння, соломку, вовну, продукти бджільництва, городництва, баштанні культури та молочні продукти. Наступного року ці податки було об'єднано в єдиний натуральний податок [126, с. 276–277].

Для оподаткування було обрано єдину міру ваги – пуд жита, а норми залежали від кількості землі на одного їдця, тобто несамодіяльного члена селянської родини. Якщо на одного їдця припадало 0,5 десятин, а врожайність становила 15–20 пудів з десятини, то податок становив 18 кг, тобто більше пуда [123, с. 51]. Окремо існувала також надбавка за наявність голів робочої та великої рогатої худоби в господарстві: з однією головою – півпуда, з чотирьох – близько чотирьох пудів до основної ставки на десятину [75, с. 49].

Раднарком УСРР 7 лютого 1924 р. встановив для губерній грошові еквіваленти податкового еталону (ним служив пуд жита). Зокрема, у Волинській губернії він становив 50 копійок, у Донецькій, Одеській, Київській, Подільській губерніях – 55, Катеринославській губернії – 60 копійок [283, с. 46]. З метою мобілізації коштів 4 квітня 1924 р. було дозволено сплачувати сільськогосподарський податок монетами дорадянського карбування [34, арк. 41].

Однак, незважаючи на зміну різновиду обкладання селянства, голод в Україні остаточно подолати не вдалося. Адже й нове оподаткування матеріально було дуже важким для селянина [149, с. 135].

Тим більше, що сільські ради, формуючи списки платників продподатку, вимагали негайного його виконання. А за нездану у встановлений термін частину податку накладався штраф (пеня). Незважаючи на спротив селян, хліб не залишали навіть для тих, хто голодував, а з Полтавщини інформували Наркомзем УСРР на початку 1922

р. про те, що «кожен пуд надходить лише за вироком трибуналу» [283, с. 45).

Сплачуючи податки, селянські господарства фактично передавали частину своїх грошових прибутків до державного бюджету, тим самим урізаючи бюджет власного господарства. За підрахунками В. Олянича у 1924/1925 господарському році тільки безземельні господарства Полісся сплатили 3,8 крб., з наділом до одної десятини без робочої худоби 2,4 крб., з наділом від 3 до 6 десятин – 25,2 крб., від 6 до 9 десятин – 37,2 крб., від 9 до 12 десятин – 40 крб. на двір. Відповідно, на одне господарство поліського селянина припадало 22 крб. єдиного сільськогосподарського податку, на Правобережжі – 15,3 крб., на Лівобережжі – 23,4 крб., в Степу – 27,1 крб. на двір [283, с. 46–49].

У період НЕПу єдиний сільськогосподарський податок став важливим джерелом формування державного бюджету УСРР, передусім для зміцнення промислового потенціалу. До середини 1920-х рр. надходження від сільськогосподарського податку становили понад половину усіх бюджетних надходжень державного бюджету УСРР.

Тож стає цілком зрозумілим намагання держави до збереження високих показників саме цього виду оподаткування та його неухильного і вчасного виконання селянськими господарствами. Такий висновок підтверджується наведеними даними (таблиця 4.4).

Таблиця 4.13

Суми
надходжень у 1923 – 1928 рр. до бюджету УСРР від єдиного
сільськогосподарського податку

Господарський рік	Сума надходжень (млн. крб.)	Питома вага (%)
1923/1924	13,9	56,9
1924/1925	38,5	64,7

1925/1926	62,5	47
1926/1927	99	45,6
1927/1928	94,6	45,8

Складено за: [161, с. 333]

В умовах створеної жорсткої податкової системи початку 1920-х рр. можливості для грошового наповнення бюджетів селянських господарств виявилися вкрай обмеженими. Через продподаток держава фактично забирала частину грошового прибутку селян.

Окрім продподатку селянським бюджетам на початку 1920-х рр. дошкуляли інші податкові збори – загальногромадянський, подвірно-грошовий, трудгужовий податки, збір на користь голодуючих. Провалилися кампанії допомоги Червоному фронту, авіації, дітям тощо. Різними податками обкладали селян і місцеві органи влади – податки на худобу, сінокіс, продаж товарів на ринку, штрафи, пеня [301, с. 141–145].

Виходячи із засадничих для більшовицької ідеології принципів, податкова система і в період НЕПу мала за мету виконувати не тільки функції традиційного і важливого інструмента фіскальної політики щодо сільського населення, а й виступала як засіб політичної боротьби з «класовим ворогом», всіляко утискуючи приватного господаря і стимулюючи колективне виробництво.

Селянські господарства, що ледь починали відновлювати після тривалої руйнації військово-політичних лихоліть свої виробничі сили, були змушені віддавати державі у вигляді податків не тільки надлишки виробленої продукції, але нерідко й засоби необхідні для свого повноцінного функціонування. Показовою ілюстрацією щодо цього можна розглядати зроблений В. Калініченком аналіз типового для того часу річного бюджету пересічного селянського господарства одного із повітів Харківської губернії – Вовчанського.

За наведеними даними у 1923 р. в цьому повіті середнє селянське господарство складалося з 6,3 особи і мало у своєму розпорядженні 6 десятин орної землі. Річний валовий збір зернових в такому господарстві восени 1922 р. становив 200–210 пудів. Із зібраного урожаю близько 70 пудів (тобто третина) йшло на сплату податків (продподаток, подвірний податок, громадський податок, місцеві податки – на утримання сільради, будівництво мосту, утримання школи та ін.), обов'язкове страхування худоби та господарських будівель. Варто взяти до уваги, що в ці витрати не включено гужовий податок (його можна було виконувати натурою), подушний податок і обов'язкове страхування посівів від градобою.

Впродовж року на бюджет пересічного селянського господарства Вовчанського повіту (як власне й інших), крім сплати податків, лягали ще й такі витрати як поповнення насінневого фонду – близько 40 пудів, харчування родини – 108 пудів (6 чоловік по 18 пудів на кожного), плата за помел зерна у млині – 12 пудів, утримання домашньої худоби та птиці – 45 пудів, витрати на одяг, взуття та освітлення – близько 130 пудів. Разом з податками, річна витратна частина бюджету селянського господарства у зерновому вираженні складала понад 400 пудів при зборі його, як уже зазначалося, 200–210 пудів. Таким чином, дефіцит селянського бюджету складав мінімум 200 пудів, без врахування витрат на ремонт інвентаря, будівель тощо [221, с. 260].

За таких обставин переважна більшість селянських господарств змушена була економити на усьому – зводити до мінімуму, передусім харчовий раціон і жити впроголодь. Не отримувала ніякого зерна худоба, крім грубих кормів – соломи та полови. Скорочувалися витрати на одяг, взуття, навчання дітей, тощо. Безпросвітні злидні змушували селян вишукувати різні додаткові засоби до існування – займатися кустарно-ремісничими промислами, наймитуванням, сезонними роботами та іншими заробітками.

Не змінилося становище та проблеми формування бюджетів селянських господарств і в наступні роки НЕПу. Потреба різкого збільшення експорту сільськогосподарської продукції привела до того, що вже у грудні 1927 р. на XV з'їзді ВКП (б) було проголошено рішучий податковий наступ, передусім на заможне селянство. Економічно міцні селянські господарства повинні були продати державі за фіксованими (низькими) заготівельними цінами до 35 % зібраного урожаю і сплатити 45 % усього податку, що накладається на село [190, с. 1241]. Однак податковий прес давався взнаки у повсякденному житті усіх верств доколгоспного селянства.

Про тодішні реалії селянського життя можна судити із листів і звернень селян. Як типовий приклад умов, в яких формувалися селянські бюджети, в тому числі і щодо придбання товарів повсякденного вжитку, можна розглядати сповнений відчаю і безпросвітності лист селянина П. П. Куценка із села Бобрик Жовтневого району Сумської округи до ЦК КП(б) від 9 вересня 1928 р. В ньому він писав: «Селянин нашого району має 5 членів сім'ї (2 працездатних), 4 десятини землі, 1 коня, 1 корову, 1 свиню. Платить 14 крб. податку. Пішов він в магазин: підошви коштують 2 крб., передки (носок чобіта – авт.) 3,5 крб., в готовому вигляді 20 крб. Я й сміюся! Чому це так, що шкіру з коня здав у шкірсиндикат за 5 крб. 75 коп., а одні чоботи 20 крб. Думаю, думаю і не придумаю: скільки ж треба здати хліба по 95 коп., щоб взути сім'ю?

Так нічого і не купив. Тільки склав кошторис:

- 14 крб. податку;
- 80 крб. п'ять пар чобіт (3 пари для дорослих, 2 для дітей);
- 50 крб. 2 піджаки;
- 60 крб. кофта, спідниця;

Всього – 204 крб.

Скільки ж треба продати хліба?

204 : 95 коп. = 214,5 пуд.

Чи зможе селянин, маючи 4 десятини землі утримувати своє господарство, прогодувати 5 чоловік сім'ї цілий рік і викинути 214,5 пудів хліба?.. В таких умовах живе середняк! А як же живе бідняк? Про його життя якщо писати, то і паперу не вистачить.

Так, що обставини не мудрі, – бідкається селянин, – і трудові середняцькі господарства не задоволені політикою партії і радянської влади в даний момент на селі. Вони приєднуються до ворожого табору». Далі автор висловив побажання, що «необхідно відрегулювати ціни на товари селянські і промислові, цим і повернете середняка на ту дорогу, куди бажає комуністична партія і диктатура пролетаріату. Це мої підсумки і бажання» [28, арк. 2–3].

Упереджене ставлення щодо системи оподаткування селянських господарств викликало невдоволення і спротив селян. Вони всіляко намагалися уникнути непомірних податків. Один із таких способів – приховування від оподаткування певних земельних площ, користуючись недосконалістю землеустрою, особливо на початку 1920-х рр.

Ця своєрідна форма протесту проти несправедливого оподаткування найбільшого поширення набула у південних районах. Так, у 1921 р. в Кременчуцькій губернії не облікованими виявились 322 тис. десятин землі, податок з яких мав скласти майже 1,3 млн. пудів зерна [250, с. 153].

У відповідь на це Раднарком УСРР 12 серпня 1921 р. прийняв постанову, якою дозволив місцевим органам влади забирати землю у селян, які приховували її від оподаткування. Обліку підлягали обсяги землекористування, сінокоси, городи під різними культурами, наявність худоби та кількості їдоків у селянській родині [125, с. 439–440].

Характерною особливістю податкової політики радянської держави щодо українського селянства було те, що основний податковий тягар лягав на більш заможні селянські господарства. Усіма доступними засобами

держава намагалася максимально використати їх економічний потенціал для забезпечення своїх потреб. При цьому допускалися порушення податкового законодавства.

У доповідній записці М. Владимирського політбюро ЦК КП(б)У від 19 грудня 1924 р. йшлося про протизаконний збір сільськогосподарського податку. У записці наведено приклад з роботи фінансового відділу Коростенської округи, який запровадив практику дострокового збирання податків із селянських господарств. Автор документа пропонував «цим зловживанням покласти край» [32, арк. 49].

Особливо помітним відхід у системі оподаткування від «нового курсу» став у другій половині 1920-х рр. Уже в 1926/1927 р. середні і заможні селянські господарства змушені були сплачувати податки на 10–30 % і 80–130 % більші порівняно з попереднім роком [141, с. 41]. У 1927 р. від сплати єдиного продподатку було звільнено 10 % селянських господарств, тоді як раніше така пільга поширювалася на 25 % господарств [95, с. 1].

Тенденція зміщення податкового тягара на заможні селянські господарства продовжувалася. Так, у 1927/1928 р. 14 % найбільш економічно міцних господарств змушені були сплатити 30 % від загальної суми податку, а в 1928/1929 р. ця цифра становила понад 60 % [146, с. 32]. Надмірний податковий тиск на заможні господарства призвів до згубних наслідків для сільськогосподарського виробництва. Економічно міцні господарства змушені були згортати свою виробничу діяльність, багато з них розорилися.

Посилення податкового тиску на заможні господарства продовжувалося і надалі. Якщо в 1927/1928 господарському році заможні селянські господарства з прибутком 900 і більше крб. сплачували від 16,2 % – 18,5 % від суми прибутку, то у 1929 р. сільськогосподарський

податок для цієї категорії селянських господарств збільшився вже до 20,2–22,5% [180, с. 14].

Підривала сільськогосподарське виробництво і постанова ВУЦВКа і РНК УСРР від 2 січня 1928 р. «Положення про самообкладання людної на задоволення її громадських потреб». Окрім єдиного сільгосподатку, селяни змушені були платити самообкладання, розмір якого становив до 35 % загальної суми сільгосподатку. Цього ж року ВУЦВКа і РНК УСРР оголосили позику (запозичення) державою 100 млн. крб. на так зване «зміцнення сільського господарства» [64, с. 10–23].

Непосильна для більшості селянських господарств податкова політика радянської влади викликала гостре невдоволення і хвилю селянських виступів. Громадська думка селян давала різко негативну оцінку НЕПу. Показовим щодо цього є лист селянина із Звенигородщини (сучасна Черкаська область), який у 1928 р. повернувся зі служби у Червоній армії. Пригнічений побаченою невтішною картиною повсякденного життя на селі і зневірений у піднесенні сільського господарства, він у листі ділиться своїми сумними думками зі своїм товаришем по службі К. Гороховим: «Живеться у нас в селі кепсько. Дуже селян гнітить Радянська влада. Великі податки накладає. Податок за податком сплачує. Останню сорочку знімаєш з себе і платиш податки. Скажи, братішка, кого ми захищали?». Далі він пише: Ще ми не залікували тих ран, коли нас грабували з 1917 по 1925 р., коли ще більшим і очевиднішим став грабунок. Встановлено, щоб за 24 години всі податки були виконані. Я прослужив 2 роки. Тільки повернувся додому – почав продподаток віддавати. Батько і мати за ці 2 роки нічого не придбали, а тільки спустошили господарство. Було трохи хліба, довелося віддати за податки. Скоро доведеться з голоду пропасти. Взятися шити чоботи – і то заборонили, кажуть «плати патент за 6 місяців», тото 230 крб. Ну це й життя!».

Зневіра колишнього червоноармійця характеризує загальні настрої селян: «як тепер поступити і що робити не розумію. Сіяти хліб не буду, на що його сіяти, якщо відберуть; на кожен двір встановили самообкладання і облігації... В селі крик і більше нічого» [30, арк. 57].

На листопадовому (1928 р.) пленумі ЦК КП (б) України було оприлюднено інформацію про те, що впродовж 1928 р. в Україні відбулося 150 виступів і заворушень селян, незгодних з аграрною, в тому числі і податковою, політикою радянської держави [30, арк. 51–52]. Основними повинностями у 1927 – 1929 рр., які не сприймалися селянами, були натуральні (хлібозаготівельна з примусовим вилученням зернових культур із застосуванням надзвичайних заходів), а також грошові (запровадження системи самооподаткування господарств платників єдиного сільськогосподарського податку, накладання штрафів за невиконання натуральних державних зобов'язань, поширення облігацій державних позик тощо). Надмірні хлібозаготівлі, позики, самооподаткування, єдиний сільськогосподарський податок, який дедалі більше нагадував грабіж, під кінець 1920-х років довели селянські господарства до катастрофічно загрозливого стану [300, с. 18].

Витратна частина бюджету селянських господарств, окрім витрат на харчування, придбання непродовольчих товарів та сплати податків, передбачала й інші витрати. Так, у 1924/1925 р. сільське населення мало сплатити на релігійні потреби 13 млн. 858 тис. крб., що складало 3,4 % від загальних витрат. Ці кошти витрачалися на утримання і ремонт 8242 культових приміщень із службовим персоналом, закупівлю свічок та на інші церковні потреби.

Як повідомляв щомісячник «Земник» за 1924 р., «в деяких місцях шляхом «добровільного самооподаткування» проводилося здійснення обов'язкових зборів на школи» [224, с. 57]. Того ж року селянські

господарства мали витратити 10 млн. 441 тис. крб. на повернення сільськогосподарських позик [242, с. 43–44].

Розглядаючи систему обчислення податків з галузей сільського господарства, слід зазначити, що оподаткування прибутків від не хліборобських заробітків (заробітна платня, промисли, кустарні та промислові підприємства) мало свої особливості. Їх визначали сільські облікові комісії, а остаточно встановлювали районні податкові комісії для кожного окремого господарства.

Заробітна плата та інші не хліборобські заробітки оподатковувалися не в повній сумі, а лише частково в такому вигляді: оподатковувалися 15 % заробітної плати, що її одержував робітник в тому разі, коли він живе у своєму сільському господарстві.

Коли ж робітник постійно жив за межами свого господарства, то оподаткуванню підлягали тільки 10 % заробітної платні, що одержував робітник на відхожих роботах по найму. Кооперативним кустарям та ремісникам давалася знижка прибутку на 25 % [132, с. 7].

Отже, крім витрат на харчування та придбання непродовольчих товарів на селянські бюджети тяжким тягарем лягали податки, оскільки селянські господарства фактично передавали частину своїх грошових прибутків до державного бюджету, тим самим урізаючи і без того обмежений бюджет власного господарства. До середини 1920-х рр. надходження від сільськогосподарського податку становили понад половину усіх бюджетних надходжень державного бюджету УСРР, чим пояснюється намагання держави зберегти високі показники саме цього виду оподаткування та його неухильного і вчасного виконання селянськими господарствами.

Особливо помітно посилювався податковий тиск на селянство у другій половині 1920-х рр. Зокрема, з метою збільшення експорту сільськогосподарської продукції у грудні 1927 р. було проголошено

рішучий податковий наступ, передусім на заможне селянство. Економічно міцні селянські господарства повинні були продати державі за фіксованими (низькими) заготівельними цінами до 35 % зібраного урожаю і сплатити 45 % усього податку, що накладався на село.

Податковий прес, який здійснювався з порушенням податкового законодавства, негативно відбивався на повсякденному житті усіх верств доколгоспного селянства і призводив до згубних наслідків для сільськогосподарського виробництва. Економічно міцні господарства змушені були згорти свою виробничу діяльність, багато з них розорилися.

Витратна частина бюджету селянських господарств, окрім витрат на харчування, придбання непродовольчих товарів та сплати податків, передбачалися й інші витрати – утримання шкіл, культових приміщень, повернення сільськогосподарських позик, сплата податків від не хліборобських заробітків тощо.

Непосильна для більшості селянських господарств податкова політика влади викликала невдоволення і хвилю селянських виступів та різко негативну громадську оцінку НЕПу. Тільки впродовж 1928 р. в Україні відбулося 150 виступів селян, незгодних з аграрною, в тому числі і податковою, політикою радянської держави.

Надмірні хлібозаготівлі, позики, самооподаткування, єдиний сільськогосподарський податок, який дедалі більше нагадував грабіж, під кінець 1920-х років довели селянські господарства до катастрофічно загрозливого стану.

Висновок до розділу 4

Аналіз витратної частини бюджету селянських господарств дає підстави для висновку про те, що їх функціонування та ефективність в

період НЕПу залежали від спроможності господарів збалансувати витрати і фактичні доходи та раціонально використовувати кошти для забезпечення потреб господарства.

З'ясовано, що основну частину витратної частини бюджету більшості господарств становили витрати на харчування членів господарства. Питома вага цих витрат коливалася в межах 20–25 % від загальних витрат селянської родини. При цьому витрати на харчування у грошовому та натуральному вираженні різнилися в групах господарств і, як правило, були більшими в економічно міцніших господарствах. Різниця витрат на харчування значною мірою залежала також від недородів та від особливостей державної аграрної політики – землезабезпечення, оподаткування, ціноутворення.

Основу харчового раціону селянських родин, за винятком окремих покупних продуктів, складала продукція власного господарства, переважно рослинного походження – хліб і картопля. Понад половину у річному споживанні становив житній і пшеничний хліб. Продукти тваринного походження мали обмежений асортимент – переважали молоко, сало, риба.

Впродовж періоду НЕПу якість харчового раціону селян мала тенденцію до поліпшення – збільшувалася питома вага кращого борошна, продукції тваринництва (переважно за рахунок вживання сала). Зростала і енергетична цінність (кількість калорій) селянського раціону. При цьому мало місце сезонне коливання калорійності харчування – зменшення в зимовий період і збільшення під час активних сільськогосподарських робіт влітку і восени.

В цілому ж у харчуванні селян залишалося багато гострих проблем – нерідко за рахунок урізання витрат на харчування доводилося підтримувати загальний стан господарства. В багатьох випадках неякісне харчування негативно позначалося на здоров'ї членів селянських родин.

Досліджено, що понад третину витратної частини селянських бюджетів становили витрати на придбання непродовольчих товарів, передусім одягу і взуття, а також господарського інвентаря та будівельних матеріалів. Найбільше коштів витрачалося на взуття та одяг з помітною диференціацією залежно від економічної спроможності господарств. Заможніші господарства більше купували фабричного взуття, готового одягу і білизни, а також тканин та іншої мануфактури, бідніші – змушені були задовольнятися взуттям і одягом переважно власного виробництва.

Щодо реманенту, то у 1920-х рр. найбільшим попитом користувалася техніка і знаряддя для збирання і обробки врожаю. Кошти витрачалися переважно на придбання плугів, жаток, снопов'язалок, молотарок, віялок, культиваторів, зерносушок тощо, а також транспортного інвентаря та інструментів. Купівельна спроможність селянських бюджетів при цьому залежала від наявності в господарствах посівної площі. Активно підвищували свою інвентарно-машинну забезпеченість заможні господарства, які у 1926/1927 р. придбали 44,8 % усіх проданих сільськогосподарських машин, що за вартістю становило 55,5 % усієї продажі.

Зі своїх обмежених бюджетів селяни значно менше коштів витрачали на будівельні матеріали і купляли лише вкрай необхідні для будівництва матеріали промислового виробництва – цв'яхи, скло, а також залізо.

Хронічний дефіцит селянських бюджетів змушував селян відмовляти собі навіть у таких найнеобхідніших предметах як мило, гас, дезинфікуючі вироби, сірники, тощо. Це спричинювало незадовільні санітарно-гігієнічні умови сільського населення.

Окрім витрат на харчування та придбання непродовольчих товарів на селянські бюджети тяжким тягарем лягали податки, за рахунок яких суттєво поповнювався державний бюджет. У середині 1920-х рр. надходження від сільськогосподарського податку становили понад

половину усіх бюджетних надходжень державного бюджету УСРР. Особливо помітно посилювався податковий тиск на селянство у другій половині 1920-х рр. З метою збільшення експорту сільськогосподарської продукції у грудні 1927 р. було проголошено рішучий податковий наступ, передусім на заможне селянство. Податковий прес, який здійснювався з порушенням податкового законодавства, негативно відбивався на рівні життя усіх верств селянства і згубно позначався на сільськогосподарському виробництві, багато економічно міцних господарств розорилися.

Витратна частина селянських бюджетів передбачала також інші витрати – утримання шкіл, культових приміщень, повернення сільськогосподарських позик, сплата податків від не хліборобських заробітків тощо.

Непосильна для більшості селянських господарств податкова політика влади викликала невдоволення і хвилю селянських виступів та різко негативну громадську оцінку НЕПу. А надмірні єдиний сільськогосподарський податок разом із хлібозаготівлею, позиками та самооподаткуванням під кінець 1920-х рр. довели селянські господарства до катастрофічно загрозливого стану.

ВИСНОВКИ

Результати, отримані в процесі наукового дослідження широкого кола політичних та соціально-економічних питань, пов'язаних із формуванням бюджетів селянських господарств України в добу НЕПу (1921–1929 рр.), дають підстави для узагальнюючого висновку щодо цієї проблеми. Передусім, дослідження формування бюджетів селянських господарств в умовах НЕПу, здійснене на основі опрацювання джерельної бази та наукової літератури, підтверджує актуальність вивчення проблеми еволюції селянського господарства доколгоспного періоду і дає можливість з'ясувати особливості тогочасної аграрної політики і врахувати їх при розв'язанні сучасних проблем українського села.

Вивчення стану наукової розробки теми дисертаційної праці засвідчило, що історіографія проблеми українського села в період впровадження нової економічної політики останнім часом збагатилася вагомими напрацюваннями, що підтверджує її актуальність. Однак, як показало вивчення, їх замало для того, щоб скласти цілісне наукове уявлення про особливості формування селянських бюджетів у 1921 – 1929 рр.

Зафіксований у наукових працях фактичний матеріал недостатньо висвітлює окреслену проблему, оскільки він в більшості випадків подається дотично і фрагментарно. До цього часу лише окремі сюжети з практики формування селянських бюджетів потрапляли в поле зору дослідників. Тому вбачається цілком виправданим наше звернення до цієї проблеми і її комплексне дослідження на рівні дисертаційної роботи.

Опрацювання джерельної бази досліджуваної нами теми дало можливість з'ясувати широке коло соціально-економічних чинників, які прямо чи дотично торкаються проблем формування бюджетів селянських господарств в період НЕПу (1921–1929 рр.) і засвідчило достатньо високу

репрезентативність джерел з даної проблематики. В процесі роботи встановлено, що комплекси документів, сформовані за наслідками діяльності різних ланок виконавчої влади республіки, передусім, уряду, ЦК КП(б) України, галузевих наркоматів, господарських та громадських організацій УСРР, зосереджені у фондах центральних та регіональних державних архівів України. Вони, як і документи відомчих архівів, ще недостатньо залучалися до висвітлення вказаної проблеми. А тому їх введення до наукового обігу в поєднанні з опрацюванням опублікованих документів, наукової літератури та періодичних видань дали змогу зробити аргументовані узагальнення та висновки і реалізувати дослідницькі завдання.

Застосування сучасної методології сприяло всебічному історіографічному аналізу та опрацюванню джерел, систематизації почерпнутої з них інформації і забезпеченню наукової достовірності результатів даного дослідження. Різні принципи, методи та засади сучасної методології дали змогу уникнути суб'єктивних і упереджених оцінок та домогтися об'єктивної інтерпретації та доказовості зроблених за наслідками дослідження наукових висновків.

При дослідженні структури і джерел формування бюджету селянських господарств в розрізі основних та допоміжних галузей господарства важливим вбачається висновок щодо організаційно-правової бази індивідуального селянського господарства доби НЕПу. З'ясовано, що радянська влада на законодавчому рівні закріплювала націоналізацію землі і всіляко обмежувала підприємницьку діяльність заможних селянських господарств. Натомість усіма державними засобами підтримувались незаможні господарства – у створенні їм пільгових умов кредиту, першочергового відпуску машинної техніки та інвентаря, забезпеченні сортовим насінням, промисловою переробкою сільськогосподарської сировини тощо, полегшенням податків.

Земельним кодексом УСРР 1922 р., який було покладено в юридичну основу земельної політики радянської влади, селянське господарство визначалося як «сімейно-трудова об'єднання осіб, що спільно ведуть господарство» і регламентувалося землекористування селянського двору та визначався правовий режим його функціонування. Індивідуальні селянські господарства в доколгоспний період, передусім у першій половині 1920-х рр., були домінуючою формою організації сільськогосподарського виробництва в українському селі. Їх бюджетоутворюючий потенціал ґрунтувався на використанні земельних наділів, утриманні значної худоби, участь у сільськогосподарській кооперації та контрактації. До виробничого процесу залучалася праця селянських родин і обмежено – наймана праця.

Доведено, що економічна спроможність як головний чинник бюджету селянських господарств, прямо залежала від площі наявної у них землі. При цьому набув розвитку процес «осереднячення» селянських господарств – збільшення питомої ваги господарств із середньою площею засіву і водночас зменшенням груп малозасівних і великозасівних господарств. Своєрідним еквівалентом вартості зернової продукції виступала худоба, яка відігравала важливу роль у виробничому процесі та харчуванні селянських родин. Простежується також залежність вартості основних засобів виробництва від наявності в господарствах орного інвентаря з машинами.

Одним із ключових є висновок дослідження про те, що головною складовою формування селянських бюджетів у період НЕПу були грошові доходи, завдяки яким задовольнялися потреби у харчуванні, одязі, житлі, закуплявся реманент, виконувалися податкові зобов'язання та здійснювалася оплата послуг. Понад половину у грошових надходженнях до селянських бюджетів становила виручка від продажу продукції

землеробства і тваринництва, решта – від допоміжних галузей, промислів та сезонних робіт з оплатою грошима та кредити.

На основі комплексного аналізу з'ясовано, що бюджети селянських господарств, об'єднуючи сукупні доходи і витрати, структурно відповідали їх галузевій спеціалізації і концентрували грошові кошти для забезпечення усіх потреб родини. Доходна частина бюджетів формувалася з доходів від господарської діяльності, а витратна включала витрати на придбання непродовольчих товарів, сплату податків та оплату послуг. Серед джерел формування селянських бюджетів виділяються три основні галузі, що давали селянам доходи – рослинництво, тваринництво і птахівництво та допоміжні промисли, сезонні й інші роботи.

Встановлено, що основною бюджетоутворюючою галуззю селянських господарств в добу НЕПу виступала рослинницька галузь, в якій найбільш прибутковими були такі зернові культури як озима пшениця, жито, ячмінь, а також овес, під які відводилося понад 80 % усієї посівної площі. Сірі хліба (жито і овес) переважно сіялися в Поліссі і Лісостепу, експортні хліба (пшениця і ячмінь) – в Степу. Селянський бюджет поповнювався також за рахунок вирощування та реалізації городини, фруктів, баштанних культур, тютюнової продукції, льону, конопляного прядива, лікарських рослин, поширення яких теж мало свою порайонну спеціалізацію. Найвагомішу грошову виручку селянські господарства отримували від реалізації зернової продукції і значно меншу – від городництва, садівництва. Продукція рослинництва складала також основу харчового раціону селянських родин, а також мала значення як кормова база для тваринництва і до певної міри як будівельний матеріал та паливо.

Друге місце після виручки від рослинницької продукції посідали доходи від тваринництва, а абсолютна більшість поголів'я усієї худоби зосереджувалася в індивідуальних селянських господарствах. Основу галузі становили скотарство, свинарство, вівчарство і птахівництво. При

цьому тваринництво України мало м'ясо-молочний напрям. Менш поширеними були ставкове рибництво, бджільництво, шовківництво, звірництво. Почало скорочуватися вівчарство.

Основне грошове наповнення селянських бюджетів від тваринницької галузі давав продаж живої худоби. Значне поповнення бюджетів давала реалізація м'яса, сала, молока та яєць, передусім в урбанізованих регіонах. Селяни продавали також шкури і хутра домашніх тварин. Набагато меншою була виручка від продукції птахівництва та пасічництва.

Дохідна частина селянських бюджетів включала також доходи від допоміжних галузей, промислів та сезонних підробітків. У виробництві продукції, забезпеченні їжею та підтриманні родинного бюджету значення мало городництво, під яке використовувалася більша частина присадибної землі селянського господарства. На Поліссі, Лівобережжі та Правобережжі прибутковим було вирощування картоплі, а також часнику, цибулі, моркви, огірків, помідорів, в Степу – баштанних культур, овочів. В більшості регіонів вирощували плодові, ягідні і горіхоплідні культури, в окремих – хміль, тютюн, коноплі.

Окрему групу становили кустарні промисли, які були представлені такими професіями як гончарі, ковалі, рогозники, столяри, млинарі, ткачі, кравці, шевці, стельмахи. Ними виготовлялося до 70 % продукції дрібно-кустарної промисловості України.

Селяни займалися також різноманітними домашніми та відхожими промислами, працюючи на різних роботах за межами своїх господарств. До такого способу поповнення селянських бюджетів на кінець 1920-х рр. вдавалася майже половина господарств (переважно малоземельних). Збільшувалася і кількість селянських господарств з доходами від заробітків, не пов'язаних із роботою у своєму господарстві. Так, у 1926 р. заробітки в наймах були головним джерелом існування для 9,6 % усіх

селянських господарств, а для 28,1 % – були головним джерелом грошових доходів.

На основі аналізу витратної частини бюджету селянських господарств доколгоспного періоду зроблено висновок про те, що їх функціонування та ефективність залежали від спроможності господарів збалансувати фактичні витрати і доходи для забезпечення потреб господарства. Досліджено, що основну частину витратної частини бюджету більшості господарств становили витрати на харчування членів господарства. Питома вага цих витрат коливалася в межах 20–25 % від загальних витрат селянської родини. Витрати на харчування у грошовому та натуральному вираженні, як правило, були більшими в економічно міцніших господарствах. Різниця витрат на харчування значною мірою залежала також від недородів, а також від землезабезпечення, оподаткування, ціноутворення.

В процесі роботи над темою з'ясовано, що основу харчового раціону селянських родин, за винятком окремих покупних продуктів, складала продукція власного господарства, переважно рослинного походження – хліб і картопля. Продукти тваринного походження мали обмежений асортимент – переважали молоко, сало, риба. Впродовж періоду НЕПу якість харчового раціону селян мала тенденцію до поліпшення – збільшувалася питома вага кращого борошна, продукції тваринництва (переважно за рахунок вживання сала). Зростала також енергетична цінність (кількість калорій) селянського раціону. Мало місце сезонне коливання калорійності харчування – зменшення в зимовий період і збільшення під час активних сільськогосподарських робіт влітку і восени.

В цілому ж у харчуванні селян залишалося багато гострих проблем – за рахунок урізання витрат на харчування нерідко доводилося підтримувати загальний стан господарства. В багатьох випадках неякісне харчування негативно позначалося на здоров'ї членів селянських родин.

Встановлено, що понад третину витратної частини селянських бюджетів становили витрати на придбання непродовольчих товарів, передусім одягу і взуття, а також господарського інвентаря та будівельних матеріалів. Найбільше коштів селяни витрачали на взуття та одяг з помітною диференціацією залежно від економічної спроможності. Заможніші господарі більше купували фабричного взуття, готового одягу і білизни, а також тканин та іншої мануфактури, бідніші – змушені були задовольнятися взуттям і одягом переважно власного виробництва.

Щодо реманенту, то у 1920-х рр. найбільшим попитом користувалася техніка і знаряддя для збирання і обробки врожаю. Кошти витрачалися переважно на придбання плугів, жаток, снопов'язалок, молотарок, віялок, культиваторів, зерносушок тощо, а також транспортного інвентаря та інструментів. Купівельна спроможність селянських бюджетів при цьому залежала від наявної посівної площі. Активніше підвищували свою інвентарно-машинну забезпеченість заможні господарства, які у 1926/1927 р. придбали 44,8 % усіх проданих сільськогосподарських машин, що за вартістю становило 55,5 % усієї продажі.

Значно менше коштів зі своїх обмежених бюджетів селяни витрачали на будівельні матеріали і купляли лише вкрай необхідні для будівництва матеріали промислового виробництва – цв'яхи, скло, а також залізо. Хронічний дефіцит своїх бюджетів змушував селян відмовляти собі навіть у таких найнеобхідніших предметах як мило, гас, дезинфікуючі вироби, сірники, тощо. Це спричинювало незадовільні санітарно-гігієнічні умови сільського населення.

Досліджено, що окрім витрат на харчування та придбання непродовольчих товарів на селянські бюджети тяжким тягарем лягали податки, за рахунок яких суттєво поповнювався державний бюджет. У середині 1920-х рр. надходження від сільськогосподарського податку становили понад половину усіх бюджетних надходжень державного

бюджету УСРР. Особливо помітно посилювався податковий тиск на селянство у другій половині 1920-х рр. З метою збільшення експорту сільськогосподарської продукції у грудні 1927 р. було розпочато рішучий податковий наступ держави, передусім на заможне селянство. Податковий прес, який здійснювався з порушенням податкового законодавства, негативно відбивався на рівні життя усіх верств селянства і згубно позначався на сільськогосподарському виробництві, багато економічно міцних господарств розорилися.

Витратна частина селянських бюджетів передбачала також інші витрати – утримання шкіл, культових приміщень, повернення сільськогосподарських позик, сплата податків від не хліборобських заробітків тощо.

Непосильна для більшості селянських господарств податкова політика влади викликала невдоволення і хвилю селянських виступів та різко негативну громадську оцінку НЕПу. А надмірні єдиний сільськогосподарський податок разом із хлібозаготівлею, позиками та самооподаткуванням під кінець 1920-х рр. довели селянські господарства до катастрофічно загрозливого стану.

Підсумовуючи здійснену роботу, можна зробити прикінцевий висновок про те, що у дисертації всебічно досліджено механізм формування бюджету селянських господарств, практику збалансування фактичних витрат та доходів у контексті глибинних соціально-економічних процесів, що відбувалися на селі у добу НЕПу, в тому числі і на рівні окремого селянського двору і родини. Особлива увага приділена всебічному аналізу виробничого потенціалу і доходності селянських господарств як основи формування їх бюджетів та об'єктивно визначити матеріальний рівень життя селян і його динаміку.

Матеріал дослідження, на наш погляд, може бути використаний для написання спеціальних, в тому числі й монографічних праць з цієї

проблематики, підручників та посібників для закладів вищої освіти та закладів загальної середньої освіти, розробки лекційних курсів, підготовки семінарів, проведення конференцій та круглих столів з історії доколгоспного села України, а також для поповнення відповідних експозицій державних історико-краєзнавчих музеїв.

Критично осмислені окремі положення і висновки дисертації можуть бути також враховані при виробленні засад сучасної аграрної політики держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

1. Центральний державний архів виконавчих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3040. Українська економічна Рада при Раді Народних комісарів УСРС. Оп. 1. Спр. 1309. 136 арк.
2. ЦДАВО України. Ф. 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет. Оп. 2. Спр. 1411. Завдання інформаційного підвідділу ВУЦВКу про радянське будівництво, про стан промисловості, сільського господарства та інших галузей господарства України (03.03.–21.04.1923). 188 арк.
3. ЦДАВО України. Ф. 27. Міністерство сільського господарства УРСР (1919–1985). Оп. 2. Спр. 45. Матеріали про стан та перспективи розвитку сільського господарства на Україні (доповіді, огляди, відомості) (03.03.1926–1928). 238 арк.
4. ЦДАВО України. Ф. 27. Міністерство сільського господарства УРСР (1919–1985). Оп. 2. Спр. 863. Ведомости о количестве скота по губерниям Украины (1922г.). 7 арк.
5. ЦДАВО України. Ф. 27. Міністерство сільського господарства УРСР (1919–1985). Оп. 8. Спр. 223. Матеріали щодо зміни і доповнення кодексу законів про землевпорядкування та землекористування (15 лютого 1926 р. – 10 вересня 1927 р.). 528 арк.
6. ЦДАВО України. Ф. 27. Міністерство сільського господарства УРСР (1919–1985). Оп. 3. Спр. 444. Постановление ВУЦИКа и Совнаркома УССР. Протоколы заседаний Коллегии, приказы, циркуляры, инструкции и положения об управлениях и отделах Наркомзема УССР. – 20 июля 1922 г – 24 декабря 1923 г. 447 арк.

7. ЦДАВО України. Ф. 27. Міністерство сільського господарства УРСР (1919–1985). Оп. 3. Спр. 445. Отчеты о работе агрономического отдела Наркомзема УССР за сентябрь, ноябрь и декабрь 1922 г. – 5 августа–29 декабря 1922 г. 57 арк.

8. ЦДАВО України. Ф. 27. Міністерство сільського господарства УРСР (1919–1985). Оп. 5. Спр. 81. Материалы о комплектовании земорганов Украины специалистами сельского хозяйства. – 1 апреля – 9 июля 1924 г. 583 арк.

9. ЦДАВО України. Ф. 27. Міністерство сільського господарства УРСР (1919–1985). Оп. 8. Спр. 223. Звіти та відомості про господарства Дніпропетровського округу, що мають надлишки землі. 18 квітня – 20 вересня 1927 р. 9 арк.

10. ЦДАВО України. Ф. 27. Міністерство сільського господарства УРСР (1919–1985). Оп. 8. Спр. 250. Списки господарств, що мають надлишки землі по Запорізькому округу. 16 травня – 7 жовтня 1927 р. 60 арк.

11. ЦДАВО України. Ф. 27. Міністерство сільського господарства УРСР (1919–1985). Оп. 8. Спр. 253. Відомості про наявність великих господарств у Чернігівському окрузі. 12 квітня – 19 квітня 1927 р. 32 арк.

12. ЦДАВО України. Ф. 27. Міністерство сільського господарства УРСР (1919–1985). Оп. 8. Спр. 256. Відомості про господарства, що мають земельні надлишки та циркуляри Наркомзему УССР про порядок їх відібрання. 10 червня 1927 р. – 22 лютого 1929 р. 382 арк.

13. ЦДАВО України. Ф. 27. Міністерство сільського господарства УРСР (1919–1985). Оп. 2. Спр. 863. Ведомости о количестве скота по губерниям Украины (1922 г.). 7 арк.

14. ЦДАВО України. Ф. 337. Міністерство економіки України. Оп. 1. Спр. 234. Відомості Наркомзему УРСР про потребу тяглової сили для Степного району України на 1923 р. й зауваження Укрдержплану до них (26.08.–09.09.1922). 10 арк.

15. ЦДАВО України. Ф. 337. Міністерство економіки України. Оп. 1. Спр. 1085. Кон'юнктурні огляди народного господарства по губерніях України за жовтень 1924 р. (1924). 170 арк.

16. ЦДАВО України. Ф. 337. Міністерство економіки України. Оп. 1. Спр. 2801. Доповідь Держплану УРСР про стан сільського господарства України в 1924 р. і перспективи розвитку в 1925 р. (17.04.–17.11.1925). 17 арк.

17. ЦДАВО України. Ф. 337. Міністерство економіки України. Оп. 1. Спр. 5038. Матеріали про відхожі промисли та сезонний ринок праці на Україні (проекти постанов, протоколи, виписки з протоколів, доповіді, листування) (27.09.1926 – 24.03.1928). 149 арк.

18. ЦДАВО України. Ф. 337. Міністерство економіки України. Оп. 1. Спр. 5725. Огляд стану сільського господарства України за 1924/25 – 1926/27 рр. та перспективи розвитку на 1927/28 – 1931/32 рр. (1927). 85 арк.

19. ЦДАВО України. Ф. 337. Міністерство економіки України. Оп. 1. Спр. 6948. Звіт Наркомзему УРСР про розвиток сільського господарства на Україні за 1927/28 р. та матеріали до нього (1928). 256 арк.

20. ЦДАВО України. Ф. 337. Міністерство економіки України. Оп. 1. Спр. 814. Документы об итогах развития сельского хозяйства УССР (инструкция, доклады, сводки, переписка) (01.01.1926 – 01.07.1927). 282 арк.

21. ЦДАВО України. Ф. 582. Центральное статистическое управление УССР. Оп. 1. Спр. 651. Исследовательская работа А.М. Волкова о хлеботорговых районах Украины (имеются сведения о количественном составе сельского населения, посевной площади, валовых сборов зерновых) (1924). 91 арк.

22. ЦДАВО України. Ф. 582. Центральное статистическое управление УССР. Оп. 1. Спр. 3723. Материалы о состоянии сельского хозяйства и итогах осенней посевной кампании 1928 года и основных изменениях в

крестьянских хозяйствах 1928 года по сравнению с 1926 – 1927 годами (1928 –1929 гг.). 217 арк.

23. ЦДАВО України. Ф. 2623. Народний комісаріат праці УРСР, м. Харків. Оп. 1. Спр. 3834. Постанови, протоколи Секретаріату ВУЦВК, окрвдділів праці та листування з окрвдділами праці в сільському господарстві (16.09.1929–23.01.1930). 95 арк.

24. ЦДАВО України. Ф. 2623. Народний комісаріат праці УРСР, м. Харків. Оп. 1. Спр. 3839. Постанови, циркуляри, витяги з протоколів засідань РНК УРСР та листування з Наркомюстом, Нарком здоров'я УРСР про захист найманої праці на селі, охорону праці підлітків, що працюють по найму в селянських господарствах (26.04.–13.10.1929). 21 арк.

25. ЦДАВО України. Ф. 2841. Всеукраїнський комітет Всесоюзної профспілки сільськогосподарських і лісових працівників. Оп. 1. Спр. 21 (1929 р.). Відчит Окружного комітету Спілки Сільгоспробітників Уманщини за період роботи від III-го Округового з'їзду до IV Окрз'їзду. 180 арк.

26. ЦДАВО України. Ф. 2841. Всеукраїнський комітет Всесоюзної профспілки сільськогосподарських і лісових працівників. Оп. 1. Спр. 464 (1925 р.). Тарифно-економічна робота (матеріали про регулювання праці в селянському господарстві). 242 арк.

27. ЦДАВО України. Ф. 290. Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». Оп. 2. Спр. 241. Декрети, накази влади сільськогосподарської кооперації та сільського господарства (1923 р.). 10 арк.

28. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 199. Матеріали к пленуму ЦК КП(б) У (тезиси, справки, цифрове даним к докладам «О хозяйственном положении и очередных задачах», «О реформе единого сельскохозяйственного налога на 1926 – 1927 гг.» и др. 1926 р. 66 арк.

29. ЦДАГО України). Ф.1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 6 Спр.30. Протоколи №№ 57–101 засідань Политбюро ЦК КП(б)У. Початок – 4 липня 1922 р., кінець – 22 грудня 1922 р. 109 арк.

30. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 2751. Докладные записки, письма, информационные обзоры, справки, сводки партийных, советских, административных органов о политическом положении и классовой борьбе на селе, терроре и бандитизме кулачества. Циркулярное письмо ЦК КП(б)У, переписка с партийными и советскими органами о выселении бывших помещиков и крупных землевладельцев (25.01–31.12.1928). 160 арк.

31. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 2758. Копия докладной записки А.И. Микояна в ЦК ВКП(б) о завозе тракторов на Украину. Копия докладной записки «Сільгосподаря» в ЦК ВКП(б). Справки комиссии Наркомзема УССР о формах использования тракторов в крестьянских хозяйствах. Початок – 5 січня 1928 р., кінець – 6 грудня 1928 р. 59 арк.

32. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 1965. Циркулярные письма ЦК КП(б) У по вопросам организационно-партийной работы. Закрытые письма ЦК КП(б) У партийным организациям в связи с подготовкой к IX съезду КП(б) У о работе на селе, комитете незаможных селян. В деле постановления Секретариата ЦК КП(б) У о результатах посылке ответственных работников на село. 02 сентября – 25 октября 1925 г. 56 л.

33. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 2501. Стенографический отчет совещания работников на селе. Протоколы заседаний коллегии по работе на селе при оргинструкторском отделе ЦК КП(б) У. 15 октября 1921 г. 33 арк.

34. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 2066. Закрытое письмо ЦК КП(б) У партийным

ячейкам о Комитетах незаможных селян (КНС). Краткий обзор информационно-статистического отдела ЦК КП(б) У об исследовании и состоянии КНС. Июль – сентябрь 1925 г. 52 л.

35. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Справа 1021. Переписка с Народным комисариатом земледелия УССР об итогах восстановления сельского хозяйства, сельскохозяйственных концессиях на Украине и другим вопросам. (14.01–21.12.1922). 92 арк.

36. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 1741. Протоколы заседаний коллегии и плановой комиссии Народного комиссариата земледелия УССР. Доклад, справки, статистические сведения Наркомзема УССР в ЦК КП(б)У о землеустройстве, состоянии сельского и лесного хозяйства, животноводства, проведении посевной кампании, площади и продукции сельскохозяйственных культур, применении площади озимой пшеницы с 1916 по 1923 гг. и др. (8.02. – 29.12.1923). 141 арк.

37. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 2336. Информационные бюллетени информационно-статистического отдела ЦК КП(б)У об организационно-партийной работе, состоянии округов, реорганизации комитетов незаможных селян, перевыборах сельсоветов, настроениях крестьянства и др. вопросам. – 12 февраля – 20 ноября 1926 г. 106 арк.

38. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 1744. Протокол совещания представителей уполномоченного Народного комиссариата финансов УССР, Всеукраинской конторы государственного банка, Украинского совета народного хозяйства о финансовом положении в УССР. Докладные записки, краткий обзор, сводки, сметы, статистические сведения народного комиссариата финансов УССР в ЦК КП(б)У о состоянии местного

бюджета Украины, распределении доходов и расходов по губерниям, построении и исполнении государственного бюджета на 1923 – 1924 гг. 01.02–12.11.1923 г., 87 арк.

39. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 2750. Статистические материалы к докладу на пленуме ЦК КП(б)У 1 ноября 1928 г. о неурожае, хлебозаготовках и очередных задачах развития сельского хозяйства (Типографский экземпляр) (1928). 23 арк.

40. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 1901. Отчёты, обзоры, письма Всеукраинского союза сельскохозяйственной кредитной и кустарно-промышленной кооперации «Сільський господар» в ЦК КП(б)У о состоянии и деятельности Союза, его отделов. Початок – 1 січня 1924 р., кінець – 5 грудня 1924 р. 68 арк.

41. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 1203. Сведения волостных комитетов КП(б)У Полтавской губернии о социальных процессах, происходящих на селе (27.10.–01.11.1922). 249 арк.

42. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 1679. Протоколы заседаний селькомиссий при организационно-инструкторском отделе ЦК КП(б)У. Докладные записки инструкторов ЦК КП(б)У о состоянии сельскохозяйственных коллективов, количестве совхозов, урожайности полевых культур, социальном составе членов колхозов (10.01. – 13.11.1923). 84 арк.

43. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 1746. Протоколы заседаний президиума Государственного планового комитета при Украинском Экономическом Совете (Укргосплана), секции районирования при Укргосплане. Переписка с Укргоспланом об усилении состава президиума, проведении конференции учёных по вопросу развития производительных сил Украины, рабочем

снабжении, состоянии сельского хозяйства Волынской и Подольской губерний, работе кредитных учреждений, Всеукраинского правления государственного страхования, экспортном плане Украины на 1923 – 1924 г. и другим вопросам (20.03. – 28.12.1923). 62 арк.

44. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 1888. Доклады, сведения Госплана УССР при Украинском экономическом совете в ЦК КП(б)У о его деятельности, выходе украинской кооперации на внешний рынок. Переписка с Госпланом о финансовом положении Донугля, состоянии кредитно-денежной сферы народного хозяйства УССР, состоянии сельского хозяйства Украины в 1922–1923 году и др. вопросам. Заключение Госплана о работе Укрсельбанка (10.01.–11.12.1924). 170 арк.

45. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 2036. Тезисы доклада председателя СНК УССР к заседанию Политбюро ЦК КП(б)У, справочный материал советских, хозяйственных органов, промышленных предприятий о состоянии и развитии отдельных отраслей народного хозяйства, местной и кустарной промышленности, жилищного строительства, сельского хозяйства УССР (06.05.–18.11.1925). 87 арк.

46. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 2053. Циркулярные письма, справки ЦК КП(б)У, переписка с советскими, хозяйственными, профсоюзными органами и учреждениями о положении с безработицей и борьбе с ней (27.02.–23.12.1925). 231 арк.

47. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 2117. Информационные бюллетени №№ 25, 27, 28–31, 37 информационно-статистического отдела ЦК КП(б)У об экономическом и политическом положении на Украине, состоянии и работе местных

партийных организаций, советском строительстве, профсоюзной и комсомольской работе и другим вопросам (25.07. – 10.10.1925). 123 арк.

48. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 2168. Бюлетени інформаційно-статистического відділу ЦК КП(б)У об економічному і політичному положенні губерній, стані і роботі місцевих партійних організацій, советском строительстве, профсоюзной работе и другим вопросам (составленные на основе протоколов бюро, секретариатов, пленумов, губкомов КП(б)У (03.– 03.08.1925). 151 арк.

49. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 2218. Циркуляри, інструкції Центральної Контрольної Комісії ВКП(б) і Центральної Контрольної Комісії КП(б)У о порядке изъятия и хранения партийных билетов на исключённых из членов партии, проверке сельских ячеек, порядке привлечения к уголовной ответственности и другим вопросам. Доклады ЦКК-РКИ УССР и ЦК КП(б)У о состоянии сельского хозяйства республики, применении наёмного труда, аренде земли, снабжении села машинами в 1925 – 1926 гг. Проект плана работы Народного Комиссариата рабоче-крестьянской инспекции УССР на 1926 – 1927 гг., присланный для утверждения на заседании Политбюро ЦК КП(б)У (23.01. – 09.10.1926). 93 арк.

50. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 2219. Бюлетени інформаційно-статистического відділу ЦК КП(б)У об економічному і політичному положенні в губерніях, стані і роботі місцевих партійних і комсомольських організацій, діяльності советского аппарата, профсоюзной работе и другим вопросам (фотокопии, полученные из ЦПА ИМЛ при ЦК КПСС). (07–09.1925). 63 арк.

51. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 2750. Статистические материалы к докладу на пленуме

ЦК КП(б)У 1 ноября 1928 г. о неурожае, хлебозаготовках и очередных задачах развития сельского хозяйства (Типографский экземпляр) (1928). 23 арк.

52. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 2334. Справки информационно-статистического отдела ЦК КП(б)У о реагировании партийными организациями на закрытые письма ЦК КП(б)У, перевыборах горсоветов, сельсоветов, органов низовой кооперации, реорганизации комитетов незаможных селян, итогах украинизации партийного аппарата, работе партийных организаций воинских частей, состоянии безработице и другим вопросам (1-й экз.) (03.02.–18.05.1926). 140 арк.

53. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 2749. Выписки из протоколов заседаний секретариата ЦК КП(б)У, докладные записки Наркомзема УССР, ЦСУ и ЦК КП(б)У о состоянии и перспективах дальнейшего развития сельского хозяйства в республике (09.01. – 09.11.1928). 77 арк.

54. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 2750. Статистические материалы к докладу на пленуме ЦК КП(б)У 1 ноября 1928 г. о неурожае, хлебозаготовках и очередных задачах развития сельского хозяйства (Типографский экземпляр) (1928). 23 арк.

55. Державний архів Вінницької області. Ф. Р–39. Вінницький окрвиконком. Оп. 1. Спр. 176. Плани робіт, доповіді та відчити про землевпорядкування округи. 16 листопада 1925 р.–6 травня 1926 р. 135 арк.

56. Державний архів Харківської області. Ф. Р–5231. Статистичне управління Харківської області Центрального статистичного управління СРСР, м. Харків (1932–1970рр.). Оп. 1. Спр. 1. Сводные по области заключительных отчетов по учету посевных площадей под урожай 1933 г. 2 арк.

57. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). Ф. Р–65. Планова комісія Шевченківського (Черкаського) окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (окрплан), м. Черкаси Шевченківського (Черкаського) округу. Оп. 1. Спр. 22. Огляд сільськогосподарського округу за 1924 р. 34 арк.

58. ДАЧО. Ф. Р–65. Спр. 96. Відчити, доповіді, статистичні відомості Черкаського окрсільгоспсоюзу про стан постачання сільськогосподарських машин за 1926–1927 рр., протокол окрплану № 40 від 30 червня 1927 р. про стан сільськогосподарських машин постачання в окрузі та заходи його раціоналізації. 1 червня 1926 р. – 23 грудня 1927 р. 126 арк.

Опубліковані документи і матеріали

59. Бюджеты крестьян Харьковской губернии в 1922 – 1923 году. Харьков, 1924. 136 с.

60. Бюджеты крестьян Харьковской губернии в 1922/23 гг. // Статистика України. Вып. 1–3. Харьков, 1925.

61. Бюджеты крестьян Харьковской губернии в 1922–1923 г. Х.: Харьк. губ. стат. бюро, 1924. Вып. 1: Сумской округ. 168 с.

62. Бюджеты крестьян Харьковской губернии в 1922–1923 г. Х.: Харьк. губ. стат. бюро, 1924. Вып. 2: Купянский округ. 78 с.

63. Бюджеты крестьян Харьковской губернии в 1922–1923 г. Х.: Харьк. губ. стат. бюро, 1924. Вып. 3: Харьковский округ. 64 с.

64. Бюлетень НКЗС УСРР. Харків, 1928. № 2. С. 10–23.

65. Бюлетень Народного комісаріату земельних справ (НКЗ) УСРР. № 16–17. Х., 1922.

66. Бюлетень узаконений и распоряжений по сельскому и лесному хозяйству. М., 1926. № 14.

67. Вестник сельского хозяйства. М., 1927. № 18.

68. Ветотдел Наркомзема УССР: Краткий отчет по ветеринарии за 1924/25 гг. *Ветеринарное дело*. 1925. № 11–12. С. 73–90.
69. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т. 29. Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. Отд. 2. Занятия. М. : ЦСУ Союза ССР, 1930. 522 с.
70. Всеукраїнська агрономічна нарада. Перспективи розвитку ринкового скотарства на Україні. *Вісті ВУЦВК*. 1927. 19 червня.
71. Географічна енциклопедія України : у 3 т. / редколегія: О. М. Маринич (відпов. ред.) та ін. Т. 3. К. : УРЕ. 1993. 480 с.
72. Два года работы правительства. 1926/27 – 1927/28. Материалы к отчету правительства УССР одиннадцатому съезду Советов. X., 1929. 244 с.
73. Двенадцатый съезд РКП (б). 17-25 апреля 1923 г.: Стенограф. отчет. М.: Политиздат, 1968. XXII. 903 с.
74. Декреты советской власти: в 20 т. М. : ИНФРА, 1986. Т. 12. –210 с.
75. Декрет про єдиний сільськогосподарський податок. *Сільський господар*. 1923. № 10–11.
76. Державна служба статистики України. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
77. Державна статистика УСРР: її досягнення й перспективи. 1921–1925 рр. Харків, 1925. С. 12.
78. Десятый съезд РКП(б). Март 1921 г.: Стеногр. отчет. М.: Госполитиздат, 1963. 915 с.
79. X Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 6–14 квітня: стенографічний звіт та постанови. X. : Оргінстр. ВУЦВК, 1927. 618 с.
80. Доказ сили єднання! *Червоне село*. 1923. № 12. С. 1–5.
81. Закон Робітниче-селянського уряду про землю [Листівка]. Всеукраїнський Революційний Комітет. Київ: Видання Київського

Губернського Відділу Друку й Пропаганди (Агітіздат); Друкарня «Більшовик», 1920.

82. Закон ВУЦВКу та Раднаркому УРСР про комітети незаможних селян від 9 травня 1920 р. *Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920). Збірник документів та матеріалів*. К.: Вид. АН УРСР, 1957. 1084 с.

83. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск II. Х.: Держвидав «Господарство України», 1930. 42 с.

84. Земельний кодекс УСРР. Прийнято ВУЦВК 29 листопада 1922 року. *ЗУ УСРР*. 1922. № 21. С. 850–876.

85. Итоги выборочной переписи крестьянских хозяйств Волынской губернии в 1925 г. Житомир, 1925.

86. Кам'янецьчина в цифрах, Кам'янець-Подільський: Округове статистичне бюро, 1927. 138 с.

87. Капиталы и национальный доход Украины в 1923–1924 гг. (опыт исчисления) / Под ред. А. Гринштейна. Х, 1926.

88. Київське губерніальне статистичне бюро. Матеріали по статистиці Київщини. Вип.1. Київське губерніальне статистичне бюро. Київ : Українське Державне видавництво, 1921. 40 с.

89. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК / Пер. з 8-го рос. вид. Т. 2. К. : Політвидав, 1979. 521 с.

90. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В двох томах. Т. 1. (1918–1941). К. : Політвидав, 1976. С. 112–115.

91. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898 – 1970. Т. 2. (1917–1924). Изд. 8-е, доп. и испр. М. : Политиздат, 1970. 543 с.

92. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898 – 1970. Т. 3. (1925–1926). Изд. 8-е, доп. и испр. М. : Политиздат. 1970. 552 с.
93. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898 – 1970. Т. 4. (1927–1931). Изд. 8-е, доп. и испр. М. : Политиздат, 1970. 583 с.
94. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Т. 2. (1917–1922). 9 изд. доп. и испр. М. : Политиздат, 1983. 428 с.
95. Коммунист: Орган ЦК и Харьковского окружкома КП(б)У. Харьков, 1927, 16 октября.
96. Конституція УСРР // Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919): збірник документів і матеріалів. К., 1962.
97. Конституция СССР 1924 года. URL: www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1924.htm.
98. Кооперативне право / За ред. чл.-кор. НАН України. В.І. Семчика. К.: Ін Юре, 1998. 336 с.
99. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898 – 1953. Издание седьмое. Часть I. М. : Государственное издательство политической литературы, 1953. 952 с.
100. Крестьянские бюджеты Екатеринославской губернии за период с 1 сент. 1923 г. По 1 сент. 1924 г. Екатеринослав: Екатеринослав. губстатбюро, 1925. XI. 281 с.
101. Крестьянские бюджеты Киевской губернии в 1923/24 гг. К., 1925.
102. Матеріали до опису округ УСРР: Бердичівська округа / Центральне статистичне управління УСРР. Х., 1926. 62 с.
103. Матеріали до опису округ УСРР: Білоцерківська округа / Центральне статистичне управління УСРР. Х., 1926. 67 с.

104. Матеріяли до опису округ УСРР: Глухівська округа / Центральне статистичне управління УСРР. Х., 1926. 46 с.
105. Матеріяли до опису округ УСРР: Київська округа округа / Центральне статистичне управління УСРР. Х., 1926. 90 с.
106. Матеріяли до опису округ УСРР: Конотопська округа / Центральне статистичне управління УСРР. Х., 1926. 64 с.
107. Матеріяли до опису округ УСРР: Кременчуцька округа / Центральне статистичне управління УСРР. Х., 1926. 68 с.
108. Матеріяли до опису округ УСРР: Криворізька округа / Центральне статистичне управління УСРР. Х., 1926. 64 с.
109. Матеріяли до опису округ УСРР: Маріупільська округа / Центральне статистичне управління УСРР. Х., 1926. 64 с.
110. Матеріяли до опису округ УСРР: Одеська округа / Центральне статистичне управління УСРР. Х., 1926. 75 с.
111. Матеріяли до опису округ УСРР: Павлоградська округа / Центральне статистичне управління УСРР. – Х., 1926. – 61 с.
112. Матеріяли до опису округ УСРР: Полтавська округа / Центральне статистичне управління УСРР. Х., 1926. 67 с.
113. Матеріяли до опису округ УСРР: Конотопська округа / Центральне статистичне управління УСРР. Х., 1926. 58 с.
114. Матеріяли до опису округ УСРР: Роменська округа / Центральне статистичне управління УСРР. Х., 1926. 58 с.
115. Матеріяли до опису округ УСРР: Тульчинська округа / Центральне статистичне управління УСРР. Х., 1926. 66 с.
116. Матеріяли до опису округ УСРР: Чернігівська округа / Центральне статистичне управління УСРР. Х., 1926. 64 с.
117. Матеріяли до статистичного аналізу сільського господарства Вінницького округу за десятиріччя 1917 – 1926 рр. Вінниця, 1926. 126 с.

118. Народное хозяйство в Одесской губернии в 1920 г.: Статистико-экономический обзор. Одесса, 1921. Вып. 1.
119. Одиннадцатый съезд РКП (б). Март – апрель 1922 г.: Стеногр. отчет. М.: Госполитиздат, 1961. XXII. 873 с.
120. О замене продразверстки натуральным налогом. Резолюция X съезда РКП(б). *КПСС в резолюциях и решениях съездов конференций и пленумов ЦК*. М., 1983. Т. 2. 606 с.
121. Основной закон про трудове землекористування. *Сборник постановлений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины / Совет Народных Комиссаров УССР, Народный Комиссариат юстиции УССР*. Харьков: Печать. «Вукопспилкы», 1922. 1147 с.
122. Партия о кооперации : Постановление и резолюции ВКП(б). М. : Изд.-во Центр. кооп. совета, 1928. 408 с.
123. Підсумки осінніх обслідувань сільського господарства України в 1925 і 1926 рр. *Статистика України*. № 126. X., 1928.
124. Планова заготівля та збут продуктів сільського господарства й сільськогосподарської сировини року 1925–26. *Статистика України*. № 113. X. : Вид. ЦСУ УСРР, 1927. 184 с.
125. Постанова Всеукраїнського Цетрального виконавчого комітету «Про заміну продрозверстки продподатком». *Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921–1929 роки*. X.: Держвидав УСРР, 1929 (далі – ЗУ УСРР). 1921.
126. Постанова Всеукраїнського Цетрального виконавчого комітету та Ради Народних Комісарів УСРР «Про організацію апарату по оподаткуванню й збиранню єдиного продовольчого податку» від 11 квітня 1922 р. *Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921–1929 роки*. X.: Держвидав УСРР, 1929. 1922. № 17. С. 276–277.
127. Постановление «О мерах борьбы с представлением крестьянами неточных сведений о количестве имеющейся в их пользовании земли» от 12

августа 1921 г. *Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р.* / Рада Народних Комісарів УСРР, Народний Комісаріат Юстиції УСРР. 2-е офіц. вид. Харків: Вид. Народ. Комісаріата Юстиції, 1921. 703 с.

128. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР за 9 вересня 1925 р. «Інструкція про позбавлення колишніх дідачів, великих землеволодільців і нетрудових орендарів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед установленням на Україні Радянської влади». *Бюлетень народного комісаріату земельних справ.* 1925. Ч. 5 – 6. С. 86–90.

129. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР за 11 серпня 1926 р. «Про сільськогосподарський реманент, що його націоналізовано за постановою РНК УСРР за 6 квітня 1920 р. «Про облік та розподіл сільсько-господарських машин та знаряддя». *Бюлетень народного комісаріату земельних справ.* 1926. Ч. 32. С. 574.

130. Практичні досягнення в сільському господарстві на X-ті роковини Жовтневої революції (1917–1927рр.). *Радянський селянин.* 1927. № 19– 20. С. 19–25.

131. Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. Т. 1. Прага, 1926. 806 с.

132. Про єдиний с.-г. податок на 1928–29 рік. *Радянський селянин.* 1928. № 9. С. 2–8.

133. Протоколи X съезда РКП (б). М.: Партиздат, 1938. 954 с.

134. Пятнадцатый съезд ВКП (б). Декабрь 1927 г.: Стеногр. отчет (в 2-х ч.). Ч.1-2. М.: Госполитиздат, 1961–1962.

135. Радянський статистик. 1928. 10 листопада.

136. Резолюція Пленуму ЦК КП(б)У у справі про політику на селі. *Земельник.* 1925. № 1. С. 151–153.

137. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5 т. Т. 1. 1917 – 1928. М. : Политиздат, 1967. 783 с.

138. Рух цін на Україні в 1926 р. *Статистика України*. № 129. Серія XII: Статистичні праці. Т. 2, вип. 4. Х. : Вид. ЦСУ УСРР, 1928. 204 с.

139. Рынок сельскохозяйственных продуктов. *Сельское хозяйство СССР. Сборник статистических сведений к XVI Всесоюзной партконференции*. М.: Статистическое издательство ЦСУ СССР, 1929. 502 с.

140. Сводка информотдела ОГПУ № 48 о ходе кампании по новым х[лебо]заготовкам на Украине и СКК по данным на 31 августа 1929 г. 10 сентября 1929 г. *Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1923– 1929. Документы и материалы : в 4-х т. Т. 2. / под. ред. А. Береловича, В. Данилова*. М. : РОССПЭН, 2000. 1168 с.

141. Селянські бюджети України (монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924–25 господарчий рік. *Статистика України*. № 115. Серія II : Сільсько-господарча статистика. Х. : Вид. ЦСУ УСРР, 1927. 193 с.

142. Сельское хозяйство Союза ССР в 1926–1927 году (по данным налоговых сводок по единому сельхозналогу). М.: Гос. фин. из-во Союза С.С.Р., 1929. СХСVIII с.+ таблицы 1–607 с.

143. Сільське господарство України. Одеса: Всеукрдержвидав, 1921. 124 с.

144. Сільськогосподарські кредитові товариства України на 1 жовтня 1924 р. Х.: Вид. ЦСУ УСРР, 1925. 36 с.

145. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. 2-е изд. Х.: (Б.в.), 1919. № 8. 318 с.

146. Соціалістичне будівництво в сільському господарстві: Цифрові матеріали до доповіді В.Я. Чубаря та А.Г. Шліхтера на IV сесії ВУЦВК Х скликання. Харків, 1928. 62 с.

147. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. В 2-х тт. Т. 1. (Ред. кол. З.П. Шульга, Д.В. Вірник, М.А. Рубач). К.: Вид-во «Вища школа» при КДУ, 1967. 511 с.

148. Статистическое обозрение. Ежемесячник ЦСУ СССР. № 1.
149. Статистика України. 1921. № 15.
150. Статистика України. № 130. Т. 3. Вип. 13. Харків, 1928.
151. Статистика України. Сер. II. Т. 3. Вип. 1–15. Харків, 1922–1929.
152. Статистика України. 1930. № 178. Сер. II. Т. 8. Вип. 3. Харків, 1930.
153. Статистика України. Сер. II. Т. 6. Вип. 1–4. Харків, 1925–1930.
154. Тринадцатый съезд РКП(б). Май 1924 г.: Стеногр. отчет. М.: Госполитиздат, 1963. XXIV. 883 с.
155. Труды Центрального Статистического Управления. Том VIII. Вып. 5. Статистический ежегодник 1922–1923 г. (Выпуск первый). М. : Типография М.К.Х., 1924. 354 с.
156. Труды Центрального Статистического Управления. Том VIII. Вып. 7. Статистический ежегодник 1924 год (Выпуск первый). М. : Типография М.К.Х., 1924. 186 с.
157. Труды Центрального статистического управления. Т. XXX. Секция баланса сельского хозяйства. Выпуск 2. Состояние питания сельского населения С.С.С.Р. 1920–1924 г.г. (по данным периодических обследований питания населения, произведенных Отделом Статистики Потребления Ц.С.У.). Москва, 1928. 172 с.
158. Україна. Статистичний щорічник. 1925 р. Харків, 1925. 515 с.
159. Україна. Статистичний щорічник на 1927 рік. Х. : ЦСУ, 1927. 132 с.
160. Україна: Статистичний щорічник за 1928 рік. Харків: ДВУ, 1928. 230 с.
161. Україна. Статистичний щорічник на 1929 рік. Х. : ЦСУ, 1929. 399 с.
162. Українська господарська академія в ЧСР 1922–1935. Нью-Йорк, 1959. 157 с.
163. Условия работы мелких ремесленников-кузнецов. *Украинский экономист*. 1925. 25 апреля.

164. Фонды и основные элементы сельского хозяйства. *Сельское хозяйство СССР. Сборник статистических сведений к XVI Всесоюзной партконференции*. М.: Статистическое издательство ЦСУ СССР, 1929. 214 с.

165. Хроніка. *Полтавський селянин*. 1927. № 6. С. 24–25.

166. Як підняти сільське господарство Кам'яниччини. *Червоний кордон*. Західньо-Подільська селянська газета. 1926. 21 лютого.

167. XIV съезд Всесоюзной коммунистической партии (б) 18–3 декабря 1925 г.: Стеногр. отчет. М. – Л.: Госиздат, 1926. 1029 с.

168. IV сесія ВУЦВК IX скликання: Стенографічний звіт. Харків, 1926. 114 с.

Література

169. Альтерман А. Развитие хлебного хозяйства та хлібної торгівлі України. Х. : Радянський селянин, 1928. 44 с.

170. Альтерман А. Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності. Х. : Радянський селянин, 1929. 92 с.

171. Альтерман А. Хлебные ресурсы Украины. Одесса : ДВУ, 1923. 208 с.

172. Бабій О. О. Сільськогосподарська кооперація України – одна з передумов масової колективізації сільського господарства. *Питання економіки сільського господарства Української РСР : Республіканський міжвідомчий науковий збірник*. Вип. 2. К., 1959. С. 28–41.

173. Беренштейн Л.Ю. Великий Жовтень і соціалістичні перетворення в сільському господарстві країни. *Український історичний журнал*. 1987. № 2. С. 64–76.

174. Бондырев В. Е. Двойственный характер НЭПа в отношении частника. *История государства и права*. 2002. № 1. С. 15–21.

175. Борьба с самогоном. *Коммунист*. 1924. 3 мая.

176. Булгаков А. О. Земельный кодекс 1922 р. УРСР – перша кодифікація норм з охорони та раціонального використання земель. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2014. Вип. 6. С. 85–89.

177. Бурдін М. Ю. Регулювання земельних відносин в Україні (друга половина XVII – XX ст.): історико-правовий та інституційний виміри. Дис. докт. юрид. наук. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Харків, 2017. 473 с.

178. Бутенко В. И. Развитие сельскохозяйственной кооперации на Украине в 20-е годы. *Вестник Харьковского университета*. 1989. История. Вып. 23. С. 3–10.

179. Бухановський Л. Диференціація селянських господарств та селянське буряківництво на Україні. *Український агроном*. 1926. № 1. С. 34–39.

180. Власенко С. Перевибори рад. Економічний стан УСРР. *Радянська Україна*. № 9 (46). 1928. С. 5–14.

181. Водотика С. Г. Зміни в соціально-класовій структурі селянства України напередодні масової колективізації (1927 – 1929 рр.). *Український історичний журнал*. 1983. № 2. С. 42–51.

182. Вольф М. М. К аграрной политике на Украине. *На аграрном фронте*. 1925. № 11–12. С. 45–50.

183. Вольф М. М. Сільське господарство України. Х. : ЦСУ УСРР, 1927. 143 с.

184. Вольф М. М. К вопросу о дифференциации села. *Большевик*. 1927. № 23–24. С. 118–127.

185. Гавриленко О.А. Правова політика радянської влади щодо українського селянства у перші роки непу. *Вестник Международного славянского университета*. 1999. Т.2. № 1. С. 44–50.

186. Гай-Нижник П. Податки в УСРР у період НЕПу (1921–1930 рр.). *Історія торгівлі, податків та мита: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Дніпропетровськ: АМСУ, 2012. С.132–141.
187. Ганжа О.І. Державне регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах непу. *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 103–110.
188. Гетьман-Кравченко М. О. Боротьба Комуністичної партії за створення сільськогосподарської кооперації на Україні і розгортання її діяльності в 1921 – 1924 рр. *Наукові записки Луцького пединституту*. Вип. 3. 1956. Т. V. С. 3–20.
189. Голиков В. А. Важнейший этап развития сельскохозяйственной кооперации в СССР (1921 – 1929 гг.). М. : Сельхозиздат, 1963. 200 с.
190. Голубничий В. Куркулі. *Енциклопедія Українознавства*. Львів : НТШ, 1994. Т. 4. С. 1241.
191. Губський О. З хліборобської практики. Моє господарство. *Радянський селянин*. 1926. № 7. С. 15–18.
192. Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України (з передмовою М.М. Вольфа). Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. 182 с.
193. Гуревич М. Б. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины. Х. : ЦСУ УССР, 1927. 191 с.
194. Гуревич М. Б. Из итогов 1923/24 хозяйственного года. *Хозяйство Украины*. 1924. № 2. С. 85–93.
195. Гуревич М. Б. К вопросу о дифференциации сельского хозяйства Украины : Очерк I. Х. : ЦСУ УССР, 1925. 54 с.
196. Гуревич М. Б. К вопросу о дифференциации сельского хозяйства Украины : Очерк II. Х. : ЦСУ УССР, 1925. 61 с.
197. Гуревич М. Б. Состояние сельского хозяйства на Украине в 1922 – 1923 сельскохозяйственном году. Х. : Изд-во ЦСУ УССР, 1924. 26 с.

198. Данилов В.П. О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства. М.: Ин-т истории АН СССР, 1961. 60 с.
199. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. М.: Наука, 1979. 359 с.
200. Данилов В. П. О простейших формах производственного кооперирования крестьянства (машинные товарищества в 1925–1929 гг.). *Доклады и собрания Института истории АН СССР*. 1954. Вып. 3. С. 78–89.
201. Денисовец П. М. Диференціація селянства України в умовах непу та її вплив на виробниче кооперування села (1921–1929 рр.). *Український історичний журнал*. 1968. № 1. С. 57–67.
202. Десятников О. В. Еволюція трудових відносин на селі в добу НЕПу. Автореф. дис ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2005. 16 с.
203. Десятников О. В. Еволюція трудових відносин на селі в добу НЕПу. Дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2005. 243 с.
204. Дудавский А. И. Сбыт металло товаров на широкий потребительский рынок Украины. *Хозяйство Украины*. 1928. № 6. С. 146.
205. Загородній А. Г., Вознюк Г. Л., Смовженко Т. С. Фінансовий словник. 2-ге видання, виправлене та доповнене. Львів: Видавництво «Центр Європи», 1997. 576 с.
206. Загорский Н. Кустарная промышленность Киевщины. *Украинский экономист*. 1926. 13 мая.
207. Залевский А.Д. Переход к новой экономической политике на Украине (1921–1922 гг.): автореферат дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук. К., 1959. 21 с.

208. Заріцька І.М. Земельний кодекс УСРР 1922 р. у дослідженнях тогочасних науковців. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2013. Випуск 182. Ч. 3. С. 77–82.
209. Земельне питання та аграрні реформи в Україні: доба 1917–1940 років: моногр. / П.П. Панченко, Г.О. Глазунов, М.В. Присяжнюк, О.І.Борзих, О.В. Бігдан. К.: ФОП Корзун Д.Ю., 2011. 483 с.
210. Історія держави і права України: У 2-х т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. Т. 2. [Кол. авторів: В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький та ін.]. К. : Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 580 с.
211. Історія селянства УРСР. В 2-х тт. Т. 2. (Ред. кол.: І.І. Коломієць, І.Х. Ганжа, І.І. Слинько). К.: Наукова думка, 1967. 534 с.
212. История социалистической экономики СССР. М.: Наука, 1977. Т.3. 536 с.: табл.
213. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / [Андрощук О. В., Баран В.К., Блануца А.В. та ін.]; [В. А. Смолій (відп. ред.)] / НАН України; Ін-т історії України. К.: Наук. думка, 2006. Т.2. 2006. 666 с.
214. Історія українського селянства : нариси: В 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 1 / О. В. Андрощук [та ін.]: [б.в.]. 2006. 631с.
215. Історія Української РСР: В 2 т. Т. 1 / Редкол.: О. К. Касименко (голов. ред.) та ін. / АН УРСР. Інститут історії. К.: Вид-во АН УРСР, 1955. 906 с.
216. Історія Української РСР: У 2 т. Т. 2 / АН УРСР. Ін-т історії; Редкол.: К. К. Дубина (голов. ред.) та ін.; Редкол. тому: П. П. Гудзенко та ін. К.: Наукова думка, 1967. 859 с.
217. Калініченко В. В. Відчуження надлишків землі в куркульських господарствах Лівобережної України: (1920–1923). *Вісник Харківського університету. Історія*. 1980. № 201. С. 38–44.

218. Калиниченко В. В. Крестьянская поземельная община на Украине в доколхозный период. *Вестник Харьковского университета. История.* 1984. № 226. С. 3–12.
219. Калиниченко В. В. Крестьянское хозяйство Украины накануне перехода Советской страны к нэпу. *Вестник Харьковского университета.* 1986. № 296. С. 26–34.
220. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929 рр.). Харків: Основа, 1991. 129 с.
221. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період НЕПу: історико-економічне дослідження: монографія. Харків : Основа, 1997. 400 с.
222. Калініченко В. В. Організація та діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі (1922–1930рр.). *Вісник Харківського ун-ту.* 1997. № 396. С.124–138.
223. Калініченко В.В. Інститут громади в доколгоспному селі УСРР у сучасній українській історіографії. *Актуальні проблеми історії України.* 2011. № 1. С.87–92.
224. Капустян Г. Радянська цінова політика 1920-х років у селянському повсякденні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2007. Вип. 16(2). С. 52–59.
225. Катаєв О. Харчування сільської людности України. *Вісник статистики України.* X. : ЦСУ, 1928. В 3-х ч. Ч. 3. 197 с.
226. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Харьков : Державне вид-во Укр., 1922. Вып. 1. Уравнильный раздел земли. 107 с.
227. Качинский В. Молодая порось фермерства в украинской степи. *Хозяйство Украины.* 1925. № 6. С. 98–106.
228. Качинский В. Стихия и сельское хозяйство степных районов. *Хозяйство Украины.* 1928. № 4. С. 9–16.
229. Качор А. Господарство України в системі ССРСР (на тлі четвертої п'ятирічки). Вінніпег: Видання Комітету Українців Канади, 1953. 127 с.

230. Кириленко О.П. Місцеві бюджети України (історія, теорія, практика). К.: НІОС, 2000. 381 с.
231. Клуний Г. До питання про земельну політику на Україні: в дискусійному порядку. Для членів КП(б)У. К.: Державне вид-во, 1921. 40 с.
232. Кобранов Н. П. Лесные угодья в крестьянских хозяйствах и их роль в формировании крестьянского бюджета. Л., 1926. 8 с.
233. Ковалевський М. Оснівні потреби українського селянства. *Земельник. Щомісячник*. Харків. 1924. № 3. С. 82–88.
234. Ковалевський М. Опозиційні рухи в Україні і національна політика СРСР (1920–1954). Мюнхен, 1955. 84 с.
235. Комар Є.Г. Соціальні аномалії у повсякденному житті населення УСРР 20-х рр. ХХ ст. Дис. канд. істор. наук. 07. 00. 01 – історія України. К., 2015. 213 с.
236. Кононенко Г.К. Переход к новой экономической политике на Украине (1921–1922 гг.): автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук. К., 1950. 21 с.
237. Кононенко К. С. До вихідних позицій політичного думання в Росії. *Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960*. Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1965. 535 с.
238. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). Одеса : ТОВ Від, 2004. 354 с.
239. Котляр Ю.В. Сільське господарство Півдня України в період нової економічної політики (1921–1927 рр.). *Zaporizhzhia Historical Review*. 2022. Vol.6 (58). С. 127–138.
240. Коцур В., Тарапон О. Харчування сільського населення України у 20–30 рр. ХХ ст. *Історія повсякденності: теорія та практика. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 14–15 травня 2010 р.* Переяслав-Хмельницький, 2010. 246 с.

241. Кривецкий С. Емкость крестьянского рынка Украины в 1924–1925 хозяйственном году. Опыты статистико-экономического исследования. М.: Издательство «Пролетарий», 1925. 65 с.
242. Кривецкий С. Місткість селянського ринку України в 1924–25 році. *Земельник*. Х., 1926. № 3. С. 34–44.
243. Кулинич П.Ф. Земельні кодекси УСРР – УРСР. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е – Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2005. 672 с.
244. Кульчицький С.В. Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УРСР. *Український історичний журнал*. 1989. № 8. С. 88–93.
245. Кульчицький С.В. Середняки. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 544.
246. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). К.: Основи, 1996. 396 с.
247. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). К.: НАН України, 1995. 200 с.
248. Лазуренко В. М. Проблема селянської заможності доби НЕПу: сучасне бачення. *Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки»*. Рівне : РІС КСУ, 2011. Випуск 12. С. 106–109.
249. Лазуренко В.М. Динаміка змін технічного оснащення заможним селянством України в роки НЕПу. *Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Український науково-інтелектуальний простір: реалії та перспективи розвитку»*. Збірник наукових праць / гол. ред. В.П. Коцур. Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 47–48.
250. Лазуренко В.М. Становлення та розвиток селянських фермерських господарств в Україні: соціально-економічний аспект (1921–1929 рр.) Дис.

докт. істор. наук. 07. 00. 01 – історія України. Переяслав-Хмельницький, 2012. 542 с.

251. Лазуренко В. М. Українське фермерство: злет і падіння. (1921–1929 рр.). Черкаси : ЧДТУ, 2013. 474 с.

252. Лапченко А. С. Селянські промисли на Харківщині в 1920-х рр. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2015. № 9 (342). С. 117–121.

253. Лапченко А. С. Селянські промисли на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.). Дис. канд. істор. наук. 07. 00. 01 – історія України. Харків, 2018. 286 с.

254. Ларин Ю. Национальный доход и его классовое состояние. *Хозяйство Украины*. 1924. № 11. С. 37–46.

255. Лехан Л. Б. Зміна чисельності, структура і становище селянства Лівобережної України у 1929–1933 рр. *Вісник Харківського університету*. 2001. Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених м. Харкова. № 506. Частина 1. С. 60–62.

256. Лехан Л. Б., Дацюк Т. К. Господарський стан одноосібних селянських господарств та соціальна структура селянства Лівобережної України у роки непу. *Історичний архів*. 2012. Вип. 9. С. 48–52.

257. Лехан Л. Б. Історичний досвід аграрної політики радянської влади в роки НЕПу (1922–1928 рр.): деякі аспекти (на прикладах Лівобережної України). *Інтелігенція і влада*. 2011. Вип. 22. С. 122–131.

258. Либкинд А. Кредитные отношения в деревнв. *Статистическое обозрение. Ежемесячник ЦСУ СССР*. № 3. 1928. С. 94–96.

259. Линецкая С. К вопросу о товарообороте крестьянских хозяйств Одесской губернии (по данным бюджетного обследования 1923 года). *Одесское губ. стат. бюро. Стат. бюлл.* Одесса, 1924. № 3–4. С. 84–110.

260. Литошенко Л. Н. Емкость крестьянского рынка. М.; Л., 1927. 145 с.

261. Литошенко Л. Н. Крестьянский бюджет в 1922–23 году. М.: ЦСУ СССР, 1923. 57 с.
262. Литошенко Л. Статистика крестьянских бюджетов. *Вестник статистики*. М., 1924. Кн. 8. № 7–9. С. 185–188.
263. Лях Р.Д., Турченко Ф.Г. Изменения социальной-классовой структуры сельского населения Украины. *Годы борьбы и побед*. К.: Наукова думка, 1983. С.139–145.
264. Лях С. Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах НЕПу. К. : Вища школа, 1990. 127 с.
265. Лях С. Село відоме і невідоме. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)*: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. [Кн. 1], ч. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 109–125.
266. Лях С. Селянин як власник і трудівник. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)*: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. [Кн. 1], ч. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 127–137.
267. Лях С. Селянин як економіст. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)*: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. [Кн. 1], ч. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 138–150.
268. Львов А.С. Потребление сельскохозяйственных машин и орудий на Украине в 1923–23 гг. *Українська сільсько-господарська газета*. Видання Всеукраїнського агрономічного товариства. 1924. Число 8–9. 10 травня. С. 14–16.
269. Макаренко П. Потреби хліборобського населення Прилуцької Округи в привозному крамі та ресурси для їх задоволення (Статистична розвідка). *Хозяйство Полтавщины*. Полтава. 1924. № 14. С. 58–66.

270. Марзеев А. Н. Жилище и санитарный быт сельского населения Украины. Харьков: Соцмедиздат, 1927. 148 с.

271. Маркова С.В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.). Дис. докт. істор. наук. 07. 00. 01 – історія України. Чернівці, 2016. 534 с.

272. Марочко В. Повсякденні турботи селянського двору. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)*. 2010. Вип.1. С. 196–230.

273. Марочко В. Теоретико-методологічні аспекти селянського повсякдення. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)*. 2010. Вип.1. С. 95–109.

274. Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921–1925 рр.). Х. : Вид-во при Харк. держ. ун-ті, 1974. 167 с.

275. Мигаль Б. К. Організація та діяльність машинно-тракторних товариств на Україні у 1923–1925 роках. *Вісник Харківського університету*. 1973. № 94. Історична серія. Вип. 7. С. 9–15.

276. Минаев С. Основные итоги народно-хозяйственного развития Украины за 1926–1927 год. *Статистическое обозрение. Ежемесячник ЦСУ СССР*. № 1. 1928. С. 3–10.

277. Мовчан О. Товаропостачання робітників УСРР в умовах переходу до форсованої індустріалізації. 1928–1929 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. № 16. С. 68–96.

278. Морозов А. Г. Село і гроші: українська кредитна кооперація в добу НЕПу : монографія. Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. 275 с.

279. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. [Кн. 1], ч. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 445 с.

280. Нерод В.О. Історія у вимірах статистики. Огляд статистичних публікацій в Україні. 1919–1990. К., 1998. 100 с.

281. Несмелов Ф. Спиртові напої й тютюн в сільському споживчому бюджеті. *За тверезість*. 1929. № 21. С. 4.

282. Несмелов Ф. Спиртовая монополия на Украине в борьбе с самогоном. *Хозяйство Украины*. 1927. № 11–12. С. 79–98.

283. Олянич В.В. Джерела грошових прибутків селянських господарств в УСРР у 20-х рр. ХХ ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2009. № 871, вип. 12. С. 45–51.

284. Олянич В. В. Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921–1929 рр.): історичний аспект : монографія. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 304 с.

285. Олянич В.В. Економічна ефективність селянського господарства в УССР у 20-х рр. ХХ ст. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. : «Історія та географія»*. 2014. Вип. 50. С. 99–103.

286. Олянич В.В. Оподаткування селянських господарств в УРСР у другій половині 1920-х рр. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. : «Історія та географія»*. 2012. Вип. 43. С. 49–52.

287. Олянич В.В. Оренда і найм: соціально-економічні форми селянського підприємництва в УСРР у 20-х рр. ХХ ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2010. № 906, вип. 13. С. 60–66.

288. Пасічник Ю.В. Бюджетна система України та зарубіжних країн: навч. посіб. К.: Знання-Прес, 2002. 495 с.

289. Первый Всеукраинский съезд деятелей юстиции. *Вестник советской юстиции*. 1922. № 2. С. 21–74.
290. Пігідо Ф. Україна під більшовицькою окупацією (Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920–30-х роках). Мюнхен: Ін-т для вивчення СРСР, 1956. 140 с.
291. Попов О. Хлібна торгівля України. Харків : Всеукр. сільськогосподарське вид-во «Радянський Селянин», 1927. 253 с.
292. Рибак І.В. Індивідуальне селянське господарство Поділля в добу непу: монографія. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2008. 244 с.
293. Рибак І. В. Організація селянської взаємодопомоги в 1925 – 1932 рр. *Український історичний журнал*. 1981. № 2. С. 55–59.
294. Рибалка І. К. Сталінщина й розселянювання країни. *Український історичний журнал*. 1989. № 10. С. 12–37.
295. Развитие народного хозяйства УРСР (1917–1967 рр.): В 2-х тт. Т. 1. (Ред. кол. Д.В. Вірник, В.В. Бондаренко). К.: Наукова думка, 1967. 459 с.
296. Рыбников А. А., Орлов А. С. Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий. М. : Экономическая жизнь, 1923. 47 с.
297. Рыбников А. А. Очерки организации сельского кустарно-ремесленного хозяйства. М. : Тип. Т-ва «Кооперативное издательство», 1926. 63 с.
298. Свідерська О. Розвиток допоміжних галузей рослинництва на Поділлі у добу НЕП (1921–1929 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*. 2014. Вип. 2, ч. 3. С. 190–193.
299. Святець Ю. А. Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження). Дис. докт. істор. наук. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Дніпропетровський національний університет ім. Олеса Гончара. Д., 2008. 426 с.

300. Скрипчинська Н.О. Податкова політика радянської влади в українському селі в 20-х роках ХХ ст. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. Київський національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2014. 22 с.

301. Стадник О. О. Податкові платежі селянства Поділля в роки нової економічної політики. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. 21. Серія: Історія: збірник наукових праць / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2013. С. 141–145.

302. Студенский Г. А. Бюджеты крестьянского хозяйства. М., 1927. 165 с.

303. Сушко О.О. Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928 рр.): історико-теоретичний аспект. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. 07.00.01. К., 2004. 20 с.

304. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. К.: Преса України, 2003. 251 с.

305. Сушко О. О. Роль селянського двору у формуванні ринку сільськогосподарської продукції в роки НЕПу. *Український селянин*. Збірник наукових праць інституту історії України НАН України та Черкаського Державного університету імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2002. Вип. 4. С. 70–76.

306. Сціборський М. Україна в цифрах. Торонто: Новий шлях, 1940. 43 с.

307. Тарасенко Л. Б. Селянські промисли як одне з джерел стороннього заробітку селянства Донбасу в 20-х рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного*

факультету Запорізького національного університету. 2017. Вип. 47. С. 108–111.

308. Тацієнко Н., Чучалін О. Аграрні відносини в Україні у добу нової економічної політики, *Старожитності Лукомор'я*. 2023. № 4 (19). С. 48–53.

309. Тацієнко Н., Чучалін О. Законодавчі акти радянської влади періоду НЕПУ щодо аграрної політики. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 8(14). С. 1038–1046.

310. Тимченко О. Вісімнадцять селянських бюджетів з Черкащини. *Український агроном*. 1928. № 2–3. С. 24–34.

311. Ткаченко О. Бюджет мого господарства. *Полтавський селянин*. 1928. № 1. С. 11–13.

312. Томілін С.А. Спроба санітарного опису України. Х.: Вид-во ЦСУ УСРР, 1924. 26 с.

313. Трихрест М. НЕП на Україні. *Наша книгозбірня*. Ч. 4. Відень., 1947. 31 с.

314. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. Киев; Одеса: Вища школа, 1987. 199 с.

315. Фарба А. Производственные нужды крестьянского хозяйства. *Хозяйство Украины*. 1928. № 5. С. 54–70.

316. Філіповський О. К. Нарис з історії Київської кураєвої сільськогосподарської дослідної станції. *Бюлетень ККСГДС*. 1925. Ч. 2. С. 3–8.

317. Філіповський О. К. Розвідка з організації селянського господарства на Україні. Х. : ДВУ, 1926. 314 с.

318. Чайнов А. История бюджетных исследований, изд. 2-е, доп. М.: Центральное статистическое управление, 1922. IX. 133 с.

319. Чайнов А.В. Крестьянское хозяйство. Избранные труды. М.: Экономика, 1989. 492 с.

320. Чаянов А. Оптимальные размеры сельско-хозяйственных предприятий. Из работ науч.-исслед. ин-та с.-х. экономии при с.-х. академии имени К. Тимирязева, 2-е изд. М.: Новая Москва, 1924. 87 с.
321. Чаянов А.В. Организация крестьянского хозяйства. Из работ науч.-исследовательского ин-та сел.-хоз. экономии в Москве. М.: Кооперативное издательство, 1925. 125 с.
322. Чаянов А. В. О дифференциации крестьянского хозяйства. *Крестьянское хозяйство : Избранные труды*. М. : Экономика, 1989. С. 14 – 159.
323. Чаянов А. В. Оптимальные размеры земледельческих хозяйств. *Труды Высшего семинара сельскохозяйственной экономики и политики*. М. : ВЦИК, 1922. С. 5–82.
324. Чаянов А. В. Очерки по экономике трудового крестьянского хозяйства / с предисл. Л. Крицмана. М. : Новая деревня, 1924. 152 с.
325. Чаянов А. В. Бюджетные исследования: история и методы. М. : Новий агроном, 1929. 331 с.
326. Челинцев А.Н. Динамика крестьянского хозяйства (по материалам динамических переписей ЦСУ за 1920–1926 гг.). М.: Новая деревня, 1926. 40 с.
327. Челинцев А.Н. Динамика крестьянского хозяйства (по материалам динамических переписей ЦСУ за 1920–1921 гг.). М.: Книгосоюз, 1928. 116 с.
328. Челинцев О. Організація сільського господарства Харківщини та досягнення його на початку 1924/25 р. *Земельник*. 1925. № 3. С. 96 – 101.
329. Чернышев И.В. Сельское хозяйство СССР (к пятилетке 1927/28 – 1932/33 гг.) с 2 картами. М., Госсельхозиздат, 1931. 221 с.
330. Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. К.: Політвидав України, 1990. 143 с.
331. Шереги Ф.Э. Причины и социальные последствия пьянства. *Социологические исследования*. 1986. № 2. С. 115.

332. Шлихтер А.Г. Пути развития сельского хозяйства в системе индустриализации страны. Обработанный доклад и заключительное слово на X Всеукраинском съезде Советов. Х. : Пролетарий, 1927. 65 с.

333. Шліхтер О. Українське сільське господарство за 10 років. *Український агроном. Журнал агрономічної секції ВУК профспілки с.-г. та лісових робітників СРСР*. Харків. 1927. № 10–11. С. 8–20.

334. Шульга М.В. Співвідношення публічного та приватного в новому Земельному кодексі України. *Актуальні проблеми формування правової держави в Україні. До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.: У 2-х ч.* Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, Рада Європи, Європейська комісія, 2000. Ч.1. С. 230–232.

335. Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине. Х.: ЦСУУСССР, 1924. 30 с.

336. Якиманский В. А. Рыночный оборот в крестьянских хозяйствах Украины (по бюджетным обследованиям 1923 г.). Х.: ЦСУ України, 1924. 74 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА
ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇПублікації, в яких представлені основні наукові результати
дисертації*Статті у наукометричних виданнях Scopus та Web of Science:*

1. Terpan, I. Svyaschenko, Z. Nutrition in the Expenditure Part of the Budgets of the Peasant Farms of Ukraine during the NEP Period (1921 – 1929). *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*. (2022). 22, 82–90.

DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.22.253743>

URL: <http://eehb.dspu.edu.ua/article/view/253743>

*Статті у виданнях, що входять до переліку наукових фахових видань**України:*

2. Терпан І. Продукція рослинництва як головне джерело формування селянських бюджетів у добу НЕПу. *Емінак. Науковий щоквартальник*. 2020. № 4(32). С. 103–112.

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.4\(32\).468](https://doi.org/10.33782/eminak2020.4(32).468)

URL: <https://www.eminak.net.ua/index.php/eminak/article/view/468>

3. Терпан І. Доходи селянських господарств України від тваринництва і птахівництва у добу НЕПу (1921 – 1929 РР.). *Український селянин*. 2020. Випуск 24. С. 62–66.

DOI: 0.31651/2413-8142-2020-24-Terpan

URL: <https://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/4122>

4. Терпан І. Сплата податків у витратній частині селянських бюджетів у

добу НЕПу (1921 – 1929 рр.). *Старожитності Лукомор'я*. 2022. №1 (10). С. 56–65.

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.1.138>

URL: <http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/138>

Статті у зарубіжних періодичних наукових виданнях країн Організації економічного співробітництва та розвитку:

5. Терпан І. Селянські господарства України доби НЕПу (1921 – 1929 рр.) та їх бюджетоутворюючий потенціал. *Evropsy filozoficky a historicky diskurz*. Svazek 7, 3 vydani. 2021. С. 28–35.

DOI: [10.46340/ephd.2021.7.3](https://doi.org/10.46340/ephd.2021.7.3)

URL: https://ephd.cz/wp-content/uploads/2021/ephd_2021_7_3/06.pdf

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Терпан І. М. Витратна частина селянських бюджетів в добу НЕПу (1921–1929 рр.). *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Синергія в розвитку науки та освіти*. Матеріали ІХ міжнародної науково-практичної конференції. 16 листопада 2020 р. м. Конін–Ужгород–Херсон–Київ. Ред.: Я. Гжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький: Київ: «Посвіт», 2020. С. 54–56.
2. Терпан І. М. Допоміжні галузі господарства та їх роль у формуванні селянських бюджетів до колгоспного періоду (1921–1929 рр.). *Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, Україна, 7–8 травня 2021 року). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2021. С. 16–19.
3. Терпан І. М. Джерела формування бюджетів селянських господарств України у доколгоспний період (1921–1929 рр.). *Topical issues of modern science, society and education*. III Міжнародна науково-практична конференція. Харків, Україна. 2021. С. 723–727.

4. Терпан І. М. Місце домашніх промислів у наповненні селянських бюджетів у добу НЕПу (1921–1929 рр.). *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук*. Міжнародна науково-практична конференція. Київ, Україна. 2022. С. 29–33.
5. Терпан І. М. Податки у бюджетах селянських господарств України у період НЕПу (1921–1929 рр.). *Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень*. Збірник тез наукових робіт. Дніпро, Україна. 2022. С. 14–21.
6. Терпан І.М. Придбання непродовольчих товарів у витратній частині селянських бюджетів доби НЕПу (1921–1929 рр.). *Актуальні дослідження суспільних наук*. Матеріали ІХ Всеукраїнської наукової конференції. Умань. 2023. С. 215-220.